

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ДАВИДОВ ДЕНИС ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 340.134

ДИСЕРТАЦІЯ
ПРОЦЕСУАЛЬНО-ПРАВОВИЙ РЕЖИМ:
ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **Д. О. Давидов**

Науковий керівник: **Гарасимів Тарас Зеновійович**
доктор юридичних наук, професор

Львів – 2019

АНОТАЦІЯ

Давидов Д. О. Процесуально-правовий режим: теоретико-прикладні засади. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». – Національний університет «Львівська політехніка», Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2019.

У дисертаційному дослідженні вперше запропоновано оригінальну концепцію юридичної природи процесуально-правового режиму, яка полягає в тому, що процесуальний режим є забезпечувальним механізмом всіх видів юридичної діяльності, і це вже практично не галузевий, а загальнотеоретичний підхід до визначення сутності та змісту процесуального режиму.

Особливе значення в розкритті правової природи процесуального режиму відображено через співвідношення теоретичної і практичної діяльності. Розроблені в дослідженні теоретичні моделі спроектовано на реальні правові відносини, які розглянуті за матеріалами судової (кримінальної, цивільної, адміністративної, господарської та ін.) практики.

Обґрунтовано, що правовий режим виступає особливою юридичною категорією, специфічним засобом правового регулювання, об'єднуючим в собі правовий інструментарій в комплексі. Будучи втіленням нормативності права, правовий режим вводиться для забезпечення головного соціального призначення права – регулювання суспільних відносин. На цій підставі доведено, що правовий режим повинен інтегрувати в собі, як мінімум, дві великі підсистеми: систему регулятивного впливу – комплекс юридичних засобів, супідрядних в рамках правової галузі з відповідним методом правового регулювання (так званий динамічний аспект), а також результат регулюючого впливу – досягнутий рівень урегульованості суспільних відносин, який проявляється в певному положенні суб'єктів (об'єктів) права (так званий статичний аспект).

Виділено два основних підходи до класифікації правових режимів – так званий «нормативний» (вироблений законодавчою практикою і такий, що використовується в нормативних актах різного рівня стосовно певних правових об'єктів і станів) і науковий. Запропоновано класифікувати правові режими за такими підставами: предмет правового регулювання; юридична природа; тип правового регулювання; співвідношення стимулів і обмежень; суб'єкт правотворчості; сфера і час дії. При всьому різноманітті підстав для класифікації правових режимів зазначено, що на перше місце доцільно ставити їх основне функціональне призначення – подолання перешкод, що стоять на шляху реалізації інтересів суб'єктів права, шляхом створення особливого «клімату» правового регулювання (особливого поєднання дозволів, заборон і позитивних зобов'язань) і досягнення тим самим оптимального соціального порядку в правовій системі.

При характеристиці внутрішньої будови правового режиму, аналіз його функціонування, тобто «динаміки», становить першочерговий та відносно самостійний аспект системного підходу (так званий функціональний аналіз) і передбачає використання поняття функцій правового режиму, які визначено як основні напрями впливу правових режимів на суспільні відносини з метою їх оптимального регулювання, подолання перешкод, що стоять на шляху задоволення суб'єктами своїх прав і законних інтересів. До функцій правового режиму віднесено: а) за характером і метою впливу: регулятивну (з такими підвидами: статична і динамічна), охоронну (з такими підвидами: попереджувальна (превентивна), правовідновлювальна, компенсаційна, каральна), виховну функції; б) за сферою суспільних відносин: економічну, політичну, культурну, соціальну функції.

Вказано, що за юридичною природою в теорії права виділяють два види правових режимів – матеріальні та процесуальні. Зауважено, що специфіка процесуального режиму відносно матеріального визначається, передусім, особливостями охоронних правовідносин, котрі виступають для цього виду процедур основними і відрізняються від регулятивних правовідносин підставами

виникнення, нормативною базою, змістом, цільовою спрямованістю. Режим, за своєю суттю, повинен створювати певну напруженість правового регулювання, встановлювати особливу його атмосферу з переважанням того чи іншого виду правового регулювання.

Юридична природа правових засобів з об'єктивністю передбачає їх розподіл на дві великі групи: засоби-встановлення (інструменти) і засоби-діяння (технології). Вони на практиці діалектично взаємопов'язані і утворюють єдину систему, цілісний механізм правового регулювання. Основною функцією правових засобів можна вважати досягнення цілей правового регулювання: забезпечують безперешкодне досягнення суб'єктами своїх інтересів, гарантують їх законне і справедливе задоволення, спрямовані на досягнення соціально-значущого результату. Вони є основним компонентом у структурі категорії «процесуально правовий режим».

З'ясовано, що процесуально-правові засоби в структурі процесуально-правового режиму – це цілісна система об'єктивованих в процесуально-правових актах (нормативних, правореалізаційних і правозастосовних) способів, прийомів і механізмів, за допомогою яких забезпечуються права та законні інтереси учасників процесуально-правових відносин. Вони сприяють належній реалізації матеріальних норм і в своїй сукупності утворюють процесуальні механізми і процесуальні режими, в тому числі і механізм процесуально-правового регулювання, за допомогою якого реалізується процесуально-правовий режим. Їх класифікують: за предметом правового регулювання (конституційно-процесуальні, цивільно-процесуальні, кримінально-процесуальні, господарсько-процесуальні, адміністративно-процесуальні засоби); за своєю значимістю в процесі процесуально-правового регулювання (основні та допоміжні); залежно від функціональної ролі (регулятивні та охоронні). Також виділяють первинні та комплексні процесуальні засоби.

Вказано, що принципи процесуально-правового режиму – це вихідні ідеї, базові положення, настанови, що створюють певний порядок використання

правових засобів з метою досягнення суб'єктами процесуально-правових відносин своїх інтересів. Для ефективного здійснення саме процесуально-правового режиму важливу роль відіграють його спеціалізовані (процесуальні) принципи, такі базові положення, які безпосередньо впливають на оптимальність кожного з видів процесуальних режимів, на їх ефективність. Серед них виділяють: принцип поваги і дотримання прав особи; процесуальної рівності; об'єктивності; процесуальної економії; процесуальної справедливості (вмотивованості); гласності; процесуальної відповідальності; здійснення процесуальної діяльності; професіоналізму; незалежності суддів і посадових осіб, які здійснюють правозастосовну діяльність; безпосередності тощо.

Зауважено, що критерії комплексної оцінки ефективності права: співвідношення між цілями правової норми і результатами, що реально настали, тобто її результативність; відповідність норми права соціальним цінностям та інтересам (потребам). Тобто ефективність процесуально-правового режиму можна розглядати як співвідношення між його цілями, закріпленими суб'єктом процесуальної правотворчості в тексті нормативно-правового акта, і результатами, що реально настали в певних соціально-політичних умовах. У той же час основним критерієм оцінки ефективності процесуально-правових режимів є, звичайно ж, ступінь реалізації їх цілей.

Комплексною метою процесуально-правових режимів, виходячи з їх сутності, є оптимальне регулювання суспільних відносин, подолання перешкод, що стоять на шляху задоволення суб'єктами (правовими засобами і способами) своїх інтересів, створення сприятливого режиму для правомірних дій і несприятливого режиму для протиправних. Мета процесуально-правового режиму охоплює змістовну сторону цього виду правового режиму – підстави, причини встановлення, від чого, в свою чергу, залежить юридичне наповнення режимного простору – термін дії, територія розповсюдження, об'єкти правового впливу, співвідношення стимулів і обмежень, юридична відповідальність за порушення режимних вимог тощо. Важливе значення має не тільки чітке формулювання в

нормативно-правових актах мети процесуально-правового режиму, але і цілей, які повинні перед ним ставитися в силу того, що вони не можуть бути досягнуті за допомогою іншого правового режиму.

Вказано, що основне призначення процесуального режиму полягає в забезпеченні державою прав і свобод громадян, які їм гарантуються Конституцією України та відповідно, міжнародними стандартами. Його ефективність доцільно розглядати через співвідношення між його метою, закріпленою суб'єктом правотворчості в тексті нормативно-правового акта, і результатами, що реально настали в певних соціально-економічних та політичних умовах. Для того, щоб визнати процесуально-правовий режим ефективним, він повинен відповідати таким вимогам: бути актуальним до процесуальних відносин, що регульовані ним, тобто своєчасно прийнятим, динамічним, здатним реагувати на мінливі соціальні реалії за допомогою специфічного поєднання дозволів, заборон, зобов'язань в їх найбільш оптимальній для тієї чи іншої ситуації комбінації; бути в повному обсязі забезпеченими фінансовими засобами (економічно обґрунтованими); мати чітку, несуперечливу нормативно-правову базу: не конкурувати (суперечити) правовим актам, що регулюють суміжні суспільні відносини; бути стабільним, не наражатися на часті необґрунтовані зміни; мати чіткі, однозначні, гранично прості і зрозумілі формулювання, що забезпечують їх однаково тлумачення і застосування на практиці; не мати чисто декларативного характеру; містити механізм їх реалізації; враховувати взаємні інтереси суб'єктів правовідносин, вимоги норм моралі, моральності. З метою забезпечення ефективності процесуально-правових режимів треба створювати необхідні для цього умови: контролювати їхнє функціонування (реалізацію, особливо застосування), виявляти недоліки їх правового закріплення, причини їх неефективності та своєчасно усувати їх, оновлювати їх нормативну основу згідно мінливих обставин, приводити їх у відповідність з існуючими суспільними потребами, усувати перешкоди, що виникають на шляху їх реалізації.

При вдосконаленні процесуально-правових режимів необхідно також

визначати і закріплювати необхідний набір правових засобів, що сприяють досягненню цілей, зазначених у нормативно-правових актах, що закріплюють той чи інший галузевий режим, наприклад, у вигляді адекватних несприятливих юридичних наслідків їх порушення. До того ж, відповідність обраних правових засобів меті – необхідна передумова ефективності правової норми (у тому числі й процесуальній), а неправильний вибір засобів досягнення правових цілей може спотворити зміст і значення останніх.

Важливою проблемою, яка безпосередньо впливає на ефективність розгляду та вирішення судами справ, є оптимізація їх діяльності шляхом створення спеціалізованих судів з відповідною спеціалізованою процесуальною формою. Спеціалізована процесуальна форма, вимагає подальшої наукової розробки, оскільки в рамках, наприклад, цивільного процесу практично неможливо об'єднати всі цивілістичні процедури, незважаючи на те, що у них (процедур) дуже багато спільного, багато подібних ознак. Одним із радикальних напрямів оптимізації процесуального режиму в цивільному процесі вбачається є подальшому видовому поділі правосуддя у цивільних справах з відповідною диференціацією процесуальної форми, враховуючи особливості вирішення юридичних справ, але зі збереженням загальних підходів до сфери цивільного судочинства і його процесуальної форми. Натомість, підкреслено, що подальший розвиток інституту процесуальної аналогії може справити позитивний вплив на оптимізацію процесуально-правового режиму при розгляді та вирішенні цивільних справ, що вже власне і відбувається.

Ключові слова: правовий режим, процесуально-правовий режим, правові засоби, принципи процесуального режиму, оптимізація процесуального режиму.

ANNOTATION

Davidov D. O. Procedural legal regime: theoretical and applied principles. – Qualified scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for a Candidate of Law Degree in Speciality 12.00.01 – Theory and History of State and Law; History of political and Legal Scholars. Lviv Polytechnic National University, Lviv Polytechnic National University, Lviv, 2019.

The dissertation research for the first time offered the original concept of the legal nature of the procedural legal regime, which, according to the dissertation, is that the procedural regime is a support mechanism of all types of legal activity, and this is practically not a branch, but a theoretical approach to determining the essence and content of the process mode.

Of particular importance in disclosing the legal nature of the procedural regime is reflected in the ratio of theoretical and practical activities. The theoretical models developed in the study are designed for real legal relations, which are considered on the basis of judicial (criminal, civil, administrative, economic, etc.) practice.

It is substantiated that the legal regime is a special legal category, a specific means of legal regulation, combining legal tools in the complex. As the embodiment of the rule of law, the legal regime is introduced to ensure the main social purpose of law – the regulation of social relations. On this basis, it is proved that the legal regime must integrate at least two major subsystems: the system of regulatory influence – a set of legal means subcontracted within the legal field with the appropriate method of legal regulation (the so-called dynamic aspect), and the result of regulatory influence – the achieved level of settlement of social relations, which is manifested in a certain position of the subjects (objects) of law (the so-called static aspect).

There are two main approaches to the classification of legal regimes – the so-called «normative» (developed by law and used in regulations of different levels in relation to certain legal objects and states) and scientific. It is proposed to classify legal regimes on the following grounds: the subject of legal regulation; legal nature; type of legal regulation; the ratio of incentives and restrictions; the subject of lawmaking; scope and time of action. With all the variety of grounds for the classification of legal regimes, it is stated that in the first place it is advisable to put their main functional purpose – overcoming obstacles to the interests of legal entities, by creating a special «climate» of

legal regulation (special combination of permits, prohibitions and positive commitments) and thus achieve optimal social order in the legal system.

In characterizing the internal structure of the legal regime, the analysis of its functioning, ie «dynamics», is a primary and relatively independent aspect of the system approach (so-called functional analysis) and involves the use of legal functions, which are defined as the main directions of legal regimes. In order to optimally regulate them, to overcome obstacles to the satisfaction of the subjects of their rights and legitimate interests. The functions of the legal regime include: a) the nature and purpose of influence: regulatory (with the following subtypes: static and dynamic), protective (with the following subtypes: preventive (preventive), restorative, compensatory, punitive), educational functions; b) in the field of public relations: economic, political, cultural, social functions.

It is indicated that according to the legal nature in the theory of law there are two types of legal regimes – substantive and procedural. It is noted that the specificity of the procedural regime in relation to the material is determined primarily by the features of protective legal relations, which are the main for this type of procedure and differ from regulatory legal relations grounds, regulatory framework, content, purpose. The regime, in its essence, must create a certain tension of legal regulation, establish its special atmosphere with the predominance of one or another type of legal regulation.

The legal nature of legal remedies with objectivity provides for their division into two large groups: means-installation (tools) and means-actions (technologies). In practice, they are dialectically interconnected and form a single system, a holistic mechanism of legal regulation. The main function of legal means can be considered to achieve the goals of legal regulation: to ensure the unimpeded achievement of their interests, guarantee their legitimate and fair satisfaction, aimed at achieving a socially significant result. They are the main component in the structure of the category «procedural legal regime».

It was found that the procedural legal means in the structure of the procedural legal regime is a holistic system of methods, techniques and mechanisms objectified in

the procedural legal acts (normative, law enforcement and law enforcement), by means of which the rights and legitimate interests of the participants are ensured. – legal relations. They contribute to the proper implementation of substantive rules and together form procedural mechanisms and procedural regimes, including the mechanism of procedural and legal regulation, through which the procedural and legal regime is implemented. They are classified: by the subject of legal regulation (constitutional-procedural, civil-procedural, criminal-procedural, economic-procedural, administrative-procedural means); by its importance in the process of procedural and legal regulation (basic and auxiliary); depending on the functional role (regulatory and protective). There are also primary and complex procedural means.

It is stated that the principles of procedural and legal regime are the initial ideas, basic provisions, guidelines that create a certain order of use of legal means in order to achieve the interests of the subjects of procedural and legal relations. For the effective implementation of the procedural-legal regime an important role is played by its specialized (procedural) principles, such basic provisions that directly affect the optimality of each of the types of procedural regimes, their effectiveness. Among them are: the principle of respect and observance of individual rights; procedural equality; objectivity; procedural economy; procedural justice (motivation); publicity; procedural responsibility; carrying out procedural activities; professionalism; independence of judges and officials carrying out law enforcement activities; immediacy, etc.

It is noted that the criteria for a comprehensive assessment of the effectiveness of the law: the relationship between the objectives of the rule of law and the results that actually occurred, ie its effectiveness; compliance of the rule of law with social values and interests (needs). That is, the effectiveness of the procedural and legal regime can be considered as the relationship between its goals, enshrined in the subject of procedural lawmaking in the text of the legal act, and the results that actually occurred in certain socio-political conditions. At the same time, the main criterion for assessing the effectiveness of procedural and legal regimes is, of course, the degree of realization of their goals.

The complex purpose of procedural and legal regimes, based on their essence, is the optimal regulation of social relations, overcoming obstacles to the satisfaction of subjects (legal means and methods) of their interests, creating a favorable regime for lawful actions and unfavorable regime for illegal. The purpose of the procedural-legal regime covers the substantive side of this type of legal regime – the grounds, the reasons for establishing, which, in turn, depends on the legal content of the regime space – validity, distribution, objects of legal influence, the ratio of incentives and restrictions, legal liability for violation of regime requirements, etc. It is important not only to clearly state in the regulations the purpose of the procedural regime, but also the goals that must be set for it due to the fact that they can not be achieved through another legal regime.

It is stated that the main purpose of the procedural regime is to ensure the state's rights and freedoms of citizens, which are guaranteed by the Constitution of Ukraine and, accordingly, international standards. Its effectiveness should be considered through the relationship between its purpose, enshrined by the subject of lawmaking in the text of the legal act, and the results that actually occurred in certain socio-economic and political conditions. In order to recognize the procedural and legal regime effective, it must meet the following requirements: be relevant to the procedural relations governed by it, ie timely, dynamic, able to respond to changing social realities through a specific combination of permits, prohibitions, obligations in their most optimal combination for a given situation; be fully provided with financial resources (economically justified); have a clear, consistent regulatory framework: not to compete (contradict) the legal acts governing related social relations; to be stable, not to be exposed to frequent unreasonable changes; have clear, unambiguous, extremely simple and clear wording that ensures their uniform interpretation and application in practice; not to be purely declarative; contain a mechanism for their implementation; take into account the mutual interests of the subjects of legal relations, the requirements of morality, morality. In order to ensure the effectiveness of procedural regimes, it is necessary to create the necessary conditions for this: to control their functioning (implementation, especially

application), identify shortcomings in their legal consolidation, the reasons for their ineffectiveness and eliminate them in a timely manner, update their regulatory framework compliance with existing social needs, eliminate obstacles that arise in the way of their implementation.

When improving procedural and legal regimes, it is also necessary to identify and consolidate the necessary set of legal means that contribute to the goals specified in the regulations that enshrine a particular sectoral regime, for example, in the form of adequate adverse legal consequences of their violation. In addition, the conformity of the chosen legal means to the goal is a necessary precondition for the effectiveness of the legal norm (including procedural), and the wrong choice of means to achieve legal goals can distort the meaning and significance of the latter.

An important problem that directly affects the efficiency of consideration and resolution of cases by courts is the optimization of their activities by creating specialized courts with an appropriate specialized procedural form. A specialized procedural form requires further scientific development, because in the framework of, for example, civil proceedings, it is almost impossible to combine all civil procedures, despite the fact that they (procedures) have much in common, many similar features. One of the radical directions of optimization of the procedural regime in civil proceedings is seen as further species division of justice in civil cases with appropriate differentiation of procedural form, taking into account the peculiarities of legal cases, but maintaining general approaches to civil justice and its procedural form. Instead, it is emphasized that the further development of the institution of procedural analogy can have a positive impact on the optimization of the procedural and legal regime in the consideration and resolution of civil cases, which is already happening.

Key words: legal regime, procedural legal regime, legal means, principles of procedural regime, optimization of procedural regime.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Давидов Д. О. Різноманіття значень категорії «правовий режим». *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія: Право.* 2017. № 3 (15). С. 104–108. (*Index Copernicus*)
2. Давидов Д. О. Принципи процесуально-правового режиму: теоретичний аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2018. Вип. 50, т. 3. С. 7–12. (*Index Copernicus*)
3. Давидов Д. О. Процесуально-правові засоби в структурі процесуального режиму. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2018. Вип. 1 (22), т. 3. С. 3–6. (*Index Copernicus*)
4. Давидов Д. О. Ефективність процесуально-правового режиму як основна мета його оптимізації. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2019. Вип. 3, т. 1. С. 42–50.
5. Давыдов Д. Структурная характеристика процессуально-правового режима: теоретические аспекты. *Legea și viața.* 2019. № 8/2 (332). Р. 31–34. (*Молдова*)

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Давидов Д. Оптимізація процесуально-правового режиму як критерій його ефективності. *Законодавча влада в Україні та інших державах світу: історія і сучасність (аспекти права):* матеріали Дев'ятої всеукраїнської наукової Інтернет-конференції (м. Львів, 31 травня 2019 р.). Львів, 2019. Вип. 9. С. 175–177.
7. Давидов Д. Процесуальні правовідносини як елементи процесуального режиму. *Проблеми кримінально-правового, кримінально-процесуального та криміналістичного забезпечення прав особи в Україні:* збірник матеріалів

Міжнародної конференції (м. Львів, 7 червня, 2019 р.). Львів: Сполом, 2019. С. 315–317.

8. Давидов Д. Процесуальні акти як елемент процесуального механізму. *Актуальні питання економіки, фінансів, обліку, менеджменту та права: теорія і практика*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Полтава, 2 серпня 2019 р.). У 2-х ч. Полтава, 2019. Ч. 2. С. 42–44.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	26
1.1 Методологія дослідження	26
1.2 Поняття правового режиму в теорії права	42
1.3 Структурно-функціональна характеристика правових режимів ...	60
Висновки до розділу 1	82
РОЗДІЛ 2 ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА	
ПРОЦЕСУАЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕЖИМУ	87
2.1 Поняття, ознаки та види процесуально-правового режиму	87
2.2 Правові засоби в структурі процесуально-правового режиму	101
2.3 Процесуальні засоби в структурі процесуально-правового режиму	115
2.4 Процесуально-правові принципи процесуального режиму	132
Висновки до розділу 2	157
РОЗДІЛ 3 ПРОБЛЕМИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУАЛЬНО-	
ПРАВОВОГО РЕЖИМУ	161
3.1 Ефективність процесуально-правового режиму як основна мета його оптимізації	161
3.2 Окремі питання оптимізації процесуально-правового режиму в Україні	178
Висновки до розділу 3	196
ВИСНОВКИ	201
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	208
ДОДАТКИ	235

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблема правового режиму була і залишається однією з центральних у теорії права. Це, насамперед, пов'язано з сучасною соціально-економічною та суспільно-політичною ситуацією в Україні та обумовлено необхідністю застосування комплексного та системного підходу до механізму правового регулювання. Більше того, сама динаміка розвитку сучасного українського суспільства об'єктивно потребує модернізації якості правового регулювання, створення таких оптимальних умов, котрі дозволили б максимально ефективно вирішувати різноманітні проблеми суспільства, забезпечити законність та правопорядок загалом. Саме таким спеціально організованим механізмом, що вирізняється стабільністю та динамічністю, можливістю своєчасно реагувати на відхилення в правовій дійсності та попередити негативні явища в правовому регулюванні, виступає правовий режим. Правовий режим відтворює функціональну характеристику права – певний порядок правового регулювання, що втілюється в комплексі правових засобів, при допомозі яких і досягається мета правового регулювання.

Проте не дивлячись на те, що категорія правового режиму витребувана різними галузями наукових знань, постійно зустрічається в текстах нормативно-правових актів та в юридичній термінології, доводиться констатувати, що його основні різновиди (матеріальний та процесуальний правові режими) досліджені недостатньо. І, якщо стосовно матеріального правового режиму зустрічаються певні наукові доробки, то юридична конструкція процесуально-правового режиму практично не досліджена. Як результат, існує багато наукових праць, в котрих це поняття використовується виключно стосовно об'єктів правового регулювання (земля, податки тощо), видів діяльності (бюджетної, підприємницької тощо), суб'єктів права (судові та правоохоронні органи тощо), без урахування призначення та ролі процесуально-правового режиму в системі правового регулювання. У нормативній сфері така юридична категорія як правило бездієва, в

силу нечіткості тексту закону та низької якості юридичної техніки загалом, що своєю чергою негативно відображається на якості всього правозастосовного процесу. Усі ці негативні тенденції – наслідок недостатньої наукової обізнаності всіх питань, що виникають навколо поняття «процесуально-правовий режим» в загальній теорії держави і права, відсутності його цілісної концепції. Отже, проблема розуміння процесуально-правового режиму наразі набуває комплексного дослідження: загальнотеоретичного, прикладного вивчення та системного аналізу.

Характеризуючи стан наукової розробки питань процесуально-правового режиму у сучасній теоретико-правовій думці, варто виділити щонайменше чотири комплекси джерел. По-перше, це новітні дослідження вітчизняних юристів, в яких порушуються питання правового режиму загалом (це праці – І. Соколової, Д. Коссе, Б. Малишева, О. Москалюка, Н. Оніщенко, П. Рабіновича, Т. Тарахонич), окремих аспектів застосування процесуально-правового режиму в конкретних галузях права (праці Є. Таликіна, Т. Мінки, О. Сидоренко, Г. Середи, М. Погорецького, О. Косаренко, В. Соколова, Ю. Білоусова, О. Кузьменко, Ю. Барабаша, Є. Блажівського, І. Козьякова, О. Толочко, В. Перепелюка, В. Бринцева, Х. Приходько, С. Мірошніченко, В. Яворської, І. Тупельняка). Остання група джерел має винятково важливе значення для дисертації з огляду на те, що правові режими забезпечують стійке нормативне регулювання суспільних відносин. По-друге, це дослідження відомих радянських учених і в галузі загальної теорії права, і вчених у галузі цивільного, кримінального та адміністративного права: С. Алексєєва, О. Іоффе, І. Самощенко, В. Сирих, М. Александрова, Л. Явіча, П. Недбайла, В. Горшенєва. По-третє, це доробки зарубіжних авторів, які зробили вагомий внесок у вивчення процесуального режиму, процесуальної форми та процесуальних правовідносин, серед яких можна назвати праці Г. Беляєвої, В. Беляєва, С. Рубченко, А. Павлушиної, Н. Вопленко, В. Ісакова, С. Кіреєва, О. Малько, Л. Борисової, І. Михайловської, М. Матузова, Л. Морозової, В. Сапуна, Ю. Тихомирова, Е. Шамсумової, С. Утяшова, О. Хабібуліної, О. Родіонова, В. Горленко, І. Барзілової, В. Кутько,

Л. Терещенко та ін. По-четверте, це праці відомих мислителів минулого Арістотеля, Платона, Цицерона, Т. Мора, Т. Кампанелли, Г. Гроція, Т. Гоббса, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Г.В.Ф. Гегеля, Р. Ієрінга, Л. Дюгі та ін.

Утім, попри наявність досліджень у сфері загальної теорії держави і права, а також у сфері сучасної процесуалістики, необхідно вказати на цілу низку аспектів, які спричиняють невідповідність рівня розробки проблеми процесуально-правового режиму потребам сучасної юридичної теорії і практики. Насамперед у сучасній теорії держави і права доцільним стає переосмислення ознак, видів, функцій, структури та дії (в часі, в просторі та за колом осіб) процесуальних режимів, їх співвідношення з механізмом правового регулювання. Власне правильне визначення місця та ролі процесуально-правових актів в структурі права матиме величезне значення для оптимального розподілу всіх ресурсів юридичної практики з метою вирішення найважливіших завдань, що наразі стоять перед реформаторами судової, адміністративної та інших сфер життя українського суспільства та держави.

З огляду на викладене, пріоритетними сьогодні є чотири моменти: 1) вивчення сучасного розуміння правової природи процесуально-правових режимів з точки зору допустимості та меж їх правозастосовних особливостей; 2) вивчення правової природи та функціональної характеристики окремих їх різновидів (зокрема за галузевою приналежністю); 3) вивчення ступеня допустимості закріплення деяких нових процесуальних форм в чинному законодавстві; 4) визначення ефективності процесуально-правових режимів в правозастосуванні, а також їх оптимізація. Отже, викладені вище обставини дозволяють стверджувати про актуальність питань, пов'язаних з існуванням процесуально-правових режимів та визначення необхідності теоретичної розробки питань, пов'язаних з їх місцем та роллю в правовій діяльності та регулюванні суспільних відносин.

Особливого значення в розкритті правової природи процесуального режиму набуло співвідношення теоретичної і практичної площин. В дослідженні

розроблені теоретичні моделі спроектовано на реальні правові відносини, розглянуті за матеріалами судової (кримінальної, цивільної, адміністративної, господарської та ін.) практики. Все це і зумовило вибір теми дисертації та своєрідність підходу до дослідження. Наведення авторських дефініцій та обґрунтування висунутих пропозицій здійснюється вперше в українській юридичній науці.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації узгоджується з Основними науковими напрямами та найважливішими проблемами фундаментальних досліджень у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук Національної академії наук України на 2014–2018 роки, затвердженими постановою Президії НАН України від 20.12.2013 р. № 179, відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 рр. Національної академії правових наук України, а також безпосередньо пов'язана з науково-дослідною роботою кафедри теорії та філософії права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка» «Філософські та теоретичні концепції держави і права» (державний реєстраційний номер 0113U001356).

Мета і завдання дослідження. *Мета* роботи полягає в комплексному та системному загальнотеоретичному дослідженні сутності процесуально-правового режиму, його структурно-функціональної характеристики; ефективності та проблем оптимізації в сучасній Україні.

Для досягнення означеної нами мети було визначено певні *завдання*:

- розглянути методологію дослідження процесуально-правового режиму;
- визначити поняття правового режиму в теорії права;
- проаналізувати структурно-функціональну характеристику правових режимів;
- здійснити теоретико-правовий аналіз сутності процесуально-правового режиму в юридичній науці;
- навести основні ознаки та виокремити певні види процесуально-правового

режиму;

– розкрити зміст понять «правові засоби» та «процесуальні засоби» в структурі процесуального режиму;

– розглянути особливості загальних та процесуальних принципів в структурі процесуально-правового режиму;

– здійснити осмислення теоретико-методологічних проблем ефективності процесуально-правового режиму;

– відобразити проблеми забезпечення ефективності процесуально-правового режиму з таких позицій: сформулювати висновки, рекомендації і пропозиції теоретичного та практично-прикладного характеру; окреслити перспективи подальшого дослідження проблеми.

– окреслити основні проблеми оптимізації процесуально-правового режиму в сучасній Україні.

Об'єктом дослідження є комплекс суспільних відносин, на регулювання яких спрямована дія процесуально-правового режиму.

Предметом дослідження є теоретико-правові та прикладні засади процесуально-правового режиму як сукупності правових та процесуально-правових засобів та принципів вираження правозастосовної юридичної діяльності.

Методи дослідження. Задля забезпечення об'єктивності, всебічності та повноти дослідження, а також з метою отримання науково обґрунтованих і достовірних результатів, у дослідженні ми послуговувалися системою загальнонаукових та конкретно наукових методів пізнання.

Важливе значення в процесі дослідження процесуального режиму справила філософська теорія відображення: *діалектичний і формально-юридичний методи* (дозволили розкрити процесуальний режим як вид правового режиму) (*підрозділи 1.2, 2.1*); *догматичний метод* застосовувався для пізнання конкретного змісту процесуального режиму, його смислового значення (*підрозділи 1.2, 2.1, 2.4*); *онтологічний метод* визначив широкий обсяг поняття «процесуально-правовий режим», який по суті збігається з обсягом певної частини механізму правового

регулювання (*Розділи 1, підрозділи 2.2, 3.1*); *гносеологічний підхід* дозволив виявити співвідношення і відмінність об'єктивного за своєю природою процесу формування права та суб'єктивного, владно-вольового процесу формування процесуального закону (*підрозділи 1.1, 1.2, 2.3, 3.2*); значення *аксіологічного методу* для процесуальної діяльності полягало у необхідності визначення цінності (мети), до якої прагне процесуальна норма в процесі правового регулювання (*підрозділи 1.3, 2.2, 2.4, 3.1*); *синергетичний підхід* сприяв у дослідженні певних процедурних відносин, що забезпечують належне вирішення тієї чи іншої юридичної ситуації і тим самим встановлюють певний процесуальний режим впорядкування «безладу» та як результат – забезпечення належного «порядку» (*Розділи 2, 3*); *феноменологічний погляд* дозволив розглядати сукупність ціннісних явищ в праві (зокрема процесуальний режим як вид правового режиму) (*підрозділи 1.1, 1.3, 2.1*); *метод сходження від абстрактного до конкретного* дозволив створити струнку концепцію розуміння процесуальних норм (їх впорядкування – процесуального режиму) як цінностей (*підрозділи 1.3, 2.3, 2.4*); при допомозі *логічного методу* було досягнуто узгодженість норм нижчого порядку (наприклад, норм Особливої частини КК України) та їх відповідність принципам, з яких вони виведені (нормам Загальної частини КК України) (*підрозділи 2.3, 2.4, Розділ 3*).

У процесі дослідження ми спиралися, передусім, на *системний підхід*, з погляду якого юридичний процес становить комплексне системне явище в єдності суб'єктного складу, предметного, процедурного, результативного та забезпечувального компоненту. Дослідження процесуального режиму також ґрунтувалося на *принципах історизму* в розвитку суспільства, що є вихідною методологічною підставою в дослідженні нормативно-процесуальної сфери. Застосовувалися також методи *узагальнення, аналогії, дедукції*, а в низці випадків й *індукції*. *Порівняльно-правовий* та *порівняльно-історичний* методи дозволили виявити особливості процесуальної системи, простежити історію розвитку процесуальних відносин протягом кількох століть, у тому числі в зарубіжних

країнах. Застосовувалися також *соціологічний метод*, який дозволив встановити причинні зв'язки між поведінкою людей і досягненням мети права; *соціально-психологічний метод* (як метод виявлення мотивацій суб'єктів процесуального права); *цивілізаційний метод*, який дозволив розглянути комплексний вплив тріади «особистість – право – правопорядок» на становлення процесуальних відносин; *політологічний метод* (показав вплив різних суб'єктів процесуального права на регулювання суспільних відносин у різних галузях права) та низка інших (*усі Розділи*).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вони отримані на основі комплексного теоретико-правового та прикладного дослідження процесуально-правового режиму.

У результаті проведеного дослідження сформульовано низку концептуальних положень, які вирізняються науковою новизною та мають вагоме теоретичне та практичне значення.

уперше:

– запропоновано оригінальну концепцію юридичної природи процесуально-правового режиму, яка, на думку дисертанта, полягає в тому, що процесуальний режим є забезпечувальним механізмом всіх видів юридичної діяльності, і це вже практично не галузевий, а загальнотеоретичний підхід до визначення сутності та змісту процесуального режиму;

– обґрунтовано особливості процесуально-правового режиму. На цій основі запропоновано його авторську дефініцію: це особливий порядок процесуально-правового регулювання діяльності суб'єктів та учасників юридичного процесу, заснований на певному поєднанні правових (процесуально-правових) засобів, принципів і способів правового регулювання, спрямований на оптимальне вирішення юридичних справ;

– сформульовано авторську дефініцію поняття «процесуально-правові засоби в структурі процесуально-правового режиму» як цілісну систему об'єктивованих в процесуально-правових актах (нормативних,

правореалізаційних і правозастосовних) способів, прийомів і механізмів, за допомогою яких забезпечуються права та законні інтереси учасників процесуально-правових відносин. Ці засоби сприяють належній реалізації матеріальних норм і в своїй сукупності утворюють процесуальні механізми і процесуальні режими, в тому числі і механізм процесуально-правового регулювання, за допомогою якого реалізується процесуально-правовий режим;

удосконалено:

– визначення правового режиму як особливого порядку правового регулювання суспільних відносин, заснованого на певному поєднанні правових засобів (в т.ч. і способів правового регулювання), гарантій і принципів, що створює сприятливі (несприятливі) умови для задоволення інтересів суб'єктів права і спрямований на досягнення оптимального соціально-значущого результату;

– основні підходи до класифікації правових режимів – так званий «нормативний» (вироблений законодавчою практикою і використовуваний в нормативних актах різного рівня стосовно певних правових об'єктів і станів) і науковий;

– ознаки процесуально-правового режиму, серед яких: законодавче регулювання діяльності суб'єктів та учасників юридичного процесу; особливий суб'єктний склад; специфічна мета; особливий порядок регулювання суспільних відносин;

– поняття «ефективність процесуально-правового режиму», що можна розглядати як співвідношення між його цілями, закріпленими суб'єктом процесуальної правотворчості в тексті нормативно-правового акта, і результатами, що реально настали в певних соціально-політичних умовах. Основним критерієм оцінки ефективності процесуально-правових режимів є ступінь реалізації їх цілей;

– напрями оптимізації процесуально-правового режиму серед яких: вдосконалення та підвищення ефективності діяльності владних компетентних

органів та їх посадових осіб при вирішенні юридичних справ, а також подальший розвиток інституту процесуальної аналогії;

набули подальшого розвитку:

– аналіз теоретичних джерел і матеріалів судової та інших різновидів юридичної практики, які показали, що будучи втіленням нормативності права, правовий режим вводиться для забезпечення головного соціального призначення права – регулювання суспільних відносин;

– характеристика методу процесуального регулювання, при допомозі якого впливають характерні ознаки процесуального режиму в теорії права;

– твердження про те, що процесуальний режим «прив'язаний» не до регламентації прав і обов'язків суб'єктів права відносно об'єкта правового регулювання, як це, в основному пов'язано з режимами матеріальними, а до діяльності суб'єктів та учасників юридичного процесу;

– думка про те, що для ефективного здійснення саме процесуально-правового режиму важливу роль відіграють його спеціалізовані (процесуальні) принципи, такі базові положення, які безпосередньо впливають на оптимальність кожного з видів процесуальних режимів, на їх ефективність.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані:

– у науково-дослідницькій сфері – матеріали дисертації становлять інтерес для подальшого освоєння загальних і спеціальних питань юридичної практики;

– у правотворчій сфері – висновки і пропозиції, що містяться в дисертації можуть бути враховані при подальшому вдосконаленні законодавства, що регламентує процесуальну діяльність уповноважених на те суб'єктів;

– у правозастосовній діяльності – обґрунтовані в роботі рекомендації мають своєю метою забезпечення ефективності вирішення проблемних юридичних ситуацій (юридичних справ) та на цій основі – гарантування законності прийнятих на практиці рішень, а також забезпечення правопорядку загалом;

– у навчальному процесі – положення та висновки дисертації можуть бути

впроваджені в процес викладання курсів «Проблеми теорії держави і права», «Теорія держави і права», «Кримінальний процес», «Цивільний процес», «Адміністративний процес», «Виконавче провадження», «Судове провадження» тощо, використані при підготовці науково-методичних посібників, текстів лекцій, а також у науково-дослідній роботі студентів.

Апробація результатів дисертації. Підсумки розробки проблеми загалом, окремих її аспектів, отримані узагальнення та результати було оприлюднено на наукових конференціях, зокрема: Дев'ятій Всеукраїнській науковій Інтернет-конференції «Законодавча влада в Україні та інших державах світу: історія і сучасність (аспекти права)» (м. Львів, 31 травня 2019 р.); Міжнародній конференції «Проблеми кримінально-правового, кримінально-процесуального та криміналістичного забезпечення прав особи в Україні» (м. Львів, 7 червня, 2019 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання економіки, фінансів, обліку, менеджменту та права: теорія і практика» (м. Полтава, 2 серпня 2019 р.).

Рукопис обговорювався і отримав схвалення на засіданнях кафедри теорії та філософії права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка».

Публікації. Основні положення та висновки, сформульовані в дисертації, викладено у 8 публікаціях, з яких 4 – наукові статті у фахових виданнях України, 1 стаття – в іноземному періодичному виданні та 3 тезах на науково-практичних конференціях.

Структура дисертації. Відповідно до мети, завдань і предмета дослідження робота складається з анотації, вступу, трьох розділів, що об'єднують 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 236 сторінок, з них 192 – основний текст, 27 – список використаних джерел (301 найменування).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Методологія дослідження

Приступаючи безпосередньо до основних аспектів дослідження процесуально-правового режиму варто визначити сукупність інструментів пізнання, важливих, з одного боку, для вивчення процесуального режиму з позицій ціннісної теорії, а з іншого боку, розгляду цінностей з точки зору нормативної теорії в юриспруденції. Ця сукупність може об'єднуватися категорією «методологічний підхід». Такий підхід залежить, від світосприйняття, від типу праворозуміння тощо. Тому, наприклад, методи теорії права у представників різних типів праворозуміння істотно різняться: це можуть бути методи формально логічного аналізу, методи трансцендентальної філософії (метафізики) або методи соціологічного аналізу. При цьому слід мати на увазі, що суб'єкт відносно вільний у виборі того чи іншого методу пізнання. Конкретний вчений, юрист дуже рідко вибирає як тему дослідження, так і методи. Зазвичай вони йому вже задані заздалегідь науковою кон'юнктурою епохи, конкретного суспільства і наукового напрямку (школою).

Будь-який методологічний підхід, обумовлений специфікою наукового напрямку (школи), та спирається на декілька рівнів методологічних знань. Ці рівні по-різному визначаються в науці, їм дається різне найменування, але в цілому їх поділ відповідає співвідношенню понять «загальне», «особливе», «одиничне», «спеціальне».

Перший рівень у структурі методології, як правило, визначається як філософсько-світоглядний, він встановлює основні напрямки та загальні принципи пізнання в цілому (вищий рівень). *Другий рівень* розглядається як загальнонауковий (міждисциплінарний). Прийоми і способи пізнання

використовуються при отриманні знань про особливу групу однотипних об'єктів (*середній рівень*). І, нарешті, при допомозі приватно наукового і спеціального методів (на таких рівнях), враховується специфіка окремого об'єкта, предмета дослідження (*нижчий рівень*). Саме таку сукупність методів та способів пізнання ми враховуємо при дослідженні процесуального режиму в теорії права. Адже саме комплекс відповідних методів дасть нам зрозуміти істотні властивості означеного правового режиму.

На другому рівні використовуються загальні методи, які можуть бути застосовані не тільки при формуванні правових вчень, теорій, концепцій (поняття процесуального режиму), а й у процесі пізнання інших явищ (матеріальні норми права, матеріальний режим юридичної діяльності), причому виступаючих об'єктом пізнавальної діяльності не обов'язково тільки для юридичної науки. Галузь застосування загальних методів в порівнянні зі специфічними, значно ширша, вони не володіють певною загальністю та застосовуються практично до всіх об'єктів наукового пізнання. Це такі, наприклад методи як: метод системного аналізу, структурно-функціональний метод, моделювання, загальні логічні прийоми, наприклад сходження від абстрактного до конкретного тощо.

Методологічні та методичні засади аналізу процесуального режиму та його конструкцій, у тому числі освоєння нових підходів до аналізу процесуального права і правової дійсності, складають постійний предмет інтересу сучасних дослідників.

М. Тарасов, описуючи методи правознавства як систему засобів дослідження права, виділяє наступні підсистеми [257, с. 39–40]:

- філософські засоби методу юридичної науки;
- загальнонаукові засоби (метанаукова галузь – загальна теорія систем, теорія моделювання, загальна теорія діяльності тощо; математичні методи дослідження, логічні прийоми). Ці загальнонаукові дослідницькі засоби при роботі з предметною юридичної проблематикою можуть виступати або як загальні принципи і правила наукової діяльності, або як «порожні» дослідні

форми, які наповнюються в процесі пізнання конкретним юридичним змістом;

– спеціальні юридичні засоби (процедури, прийоми і форми дослідницької діяльності, характерні тільки для юриспруденції: спеціально-юридичний метод, метод інтерпретацій, метод порівняльного правознавства). Принципове значення в даному випадку мають традиційні форми догматичної юриспруденції, під якою визначають розуміння норм наукового дослідження і критерії сприйняття юриспруденцією наукового знання, у зв'язку з чим методологічні дослідження набувають властивостей юридичної догми – юридичної конструкції. Також до цих засобів слід віднести техніку досліджень (методику узагальнення правозастосовної практики, процедуру юридичного опису чинного законодавства тощо).

В останні десятиліття, поряд з удосконаленням власне філософських засобів правового аналізу, зростає значення загальнонаукових методів в правових дослідженнях, а також спеціальних юридичних засобів, як традиційних засобів дослідження догматичної юриспруденції.

І загальнонаукові методи, і традиційні засоби юридичного аналізу сходяться і взаємодоповнюють один одного в наукових і методологічних дослідженнях процесуального режиму. У той же час сьогодні ще не запропоновано конкретний набір загальнонаукових засобів, які, при певній адаптації, можуть бути використані для дослідження правової дійсності, включаючи і сферу правових режимів.

Юрист, користуючись юридичною конструкцією, виділяє з соціальної дійсності те, що є юридично значущим і, більше того, організовує виділені факти у відповідних модельних уявленнях як певну систему. З цих підстав правовий режим (у тому числі й один з його видів – процесуальний) можна розглядати як першооснову позитивної правової системи, своєрідний її скелет, а їх систему - як основу позитивного права.

Важливе значення в процесі вивчення процесуального режиму має *філософська теорія відображення*. Правові норми, так чи інакше, є відображенням дійсних соціальних відносин у специфічній, правовій формі. У

теж час, спостерігається процес взаємного відображення правових норм і цінностей права. Цей процес може проявлятися у двох формах – шляхом стихійного виникнення, коли звичай, отримуючи схвалення держави, стає нормою права і як свідоме встановлення державою певних правил поведінки, які спрямовані на упорядкування існуючих, та визнаних державою значущими відносинами.

Серед філософських методів, на нашу думку, варто виділяти наступні.

Діалектичний і формально-юридичний (дозволяє розкрити процесуальний режим як вид правового режиму). У методології одним з важливих і складних є питання про співвідношення предмета і методу його дослідження. Предмет – це об'єктивно даний феномен, метод – суб'єктивна дія дослідника по відношенню до предмета. Між предметом і методом існує певна схожість, викликана спорідненістю їх природи. Наприклад, якщо мета полягає в створенні права як соціального явища, що регулює суспільні відносини, то дотичним до нього буде соціологічний метод його дослідження. Коли мова йде про нормативну систему, про наявність норм, внаслідок їх тлумачення, застосовується догматичний метод; склад злочину в ході відповідного нормативного аналізу визначається нормативним методом у вузькому сенсі слова, ефективність дій по створенню норм права – праксеологічним, що є частиною соціологічного методу.

У контексті означеної проблеми, вартим уваги є метод процесуального регулювання при допомозі якого впливають характерні ознаки саме процесуального режиму в теорії права. Як слушно зазначається в юридичних джерелах, звернення уваги вчених-юристів до питань методу процесуального регулювання об'єктивно визначено як логікою диференціації системи права на матеріальне і процесуальне право, так і стрімко розвиваючою тенденцією створення теорії процесуального права в якості відокремленої системи наукових знань в межах загальної теорії держави і права. В першому випадку проблематика методу процесуального регулювання актуалізується в аспекті критерію розмежування права на блоки (типи) матеріального і процесуального права, в

другому – зі сторони теоретичної моделі цілеспрямованого та результативного функціонування процесуального права [221, с. 4–12]. Взагалі предмет і метод пов'язані між собою, відчують взаємний вплив, хоча стосовно до методу можна сказати, що він являє собою спосіб отримання знання або засіб пізнання предмета (явища), його властивостей і вибір власне методів пізнання в вузькому сенсі слова (спеціальних). У сутності, спеціальні методи являють собою не що інше, як конкретне втілення загальних методів. Діалектичний шлях пізнання права слід розуміти і застосовувати як найбільш загальний, теоретичний метод пізнання.

Не вдаючись у докладний виклад основ діалектики і відповідно діалектичного методу, слід підкреслити, що суть діалектики і діалектичного методу зводиться до висування на перший план тези про постійну зміну, взаємоперехід і перетворення на свою протилежність явищ оточуючого світу. Це в свою чергу постійно виникає невідповідність юридичної абстракції розвитку конкретних правових явищ і становить протиріччя між ними. Безперечно, що без спільних наукових понять правотворчості, в яких резюмуються результати абстрагування мислення, жодна галузь юридичної науки не може плідно розробляти питання своєї спеціальної сфери знань. Однак, хоча роль загальних філософських понять величезна, вони, звичайно, не можуть замінити дослідження правової дійсності іншими методами, що мають в порівнянні з ними більш спеціальний характер і конкретизують діалектичний метод у процесі застосування.

Догматичний метод застосовується для пізнання конкретного змісту права, його смислового значення. Кожна норма права є одночасно суть і явище. Вони висловлюють одне значення або систематизовану сукупність значень, пов'язаних таким чином, що вони утворюють ціле. Для тлумачення недостатньо встановити значення окремих знаків або будь-яких сукупностей, оскільки смислове явище є одночасно і якесь смислове ціле, в якому кожне значення знаходиться в певному зв'язку з іншими значеннями, що впливають один на одного. Для освіти комплексної єдності норми права необхідно, щоб кілька значень були певним

чином пов'язані між собою. В іншому випадку виникає лише нагромадження значень. Догматичний метод застосовується для пізнання певного аспекту, елемента права як нормативного явища, для пізнання змісту, вивчення понять і встановлення думки (ідеї) міститься в нормі (герменевтики). Предмет, для дослідження якого застосовується догматичний метод, – це знаки, що виражають ідейно-понятійний зміст правової норми, тлумачення в межах самої норми тих елементів, які її утворюють.

Правова онтологія визначає природу (сутність, буття) права. З онтологічних позицій уваги заслуговує надзвичайно широкий обсяг поняття «процесуально-правовий режим», який по суті збігається з обсягом певної частини механізму правового регулювання.

Провідною ідеєю *правової гносеології* виступає пізнавальне ставлення стосовно діючого права, спроба теоретичного, себто філософсько-правового, наукового розуміння його природи, ролі і призначення. Гносеологічний підхід дозволяє виявити співвідношення і відмінність об'єктивного, за своєю природою, процесу формування права та суб'єктивного, владно-вольового процесу формування процесуального закону; трактування проблеми загальнообов'язковості закону, його забезпечення державним захистом. Специфіка процесуально-правового режиму, згідно правової гносеології, обумовлена об'єктивною природою права, а не волею законодавця.

Правова аксіологія визначає, які цінності є правовими, тобто які цінності має втілювати в життя право, яка їхня природа, співвідношення і можлива ієрархія, їх ставлення до неправових цінностей, чи можуть вони бути реалізовані і до якої міри. Концепція правового трактування фундаментальних цінностей людського буття в якості основних моментів правової форми повинності окреслює ціннісний статус права: сфера, структура, потенціал права як цінності в загальній системі форм повинності і ін. У юридичній аксіології йдеться про оцінку правового змісту і значення закону і держави, про їх правові якості та відповідності цілям і вимогам права. Закон і держава цінні лише як правові явища

і значущі настільки, наскільки вони причетні праву, висловлюють і здійснюють мету права і є правовими.

Значення аксіологічного методу велике для процесуальної діяльності, так як в ході правового регулювання процесуальних відносин необхідно визначити цінності (мету), до якої прагне процесуальна норма (наприклад, мета касаційного провадження тощо) [138, с. 43]. Крім того, цей метод має значення для визначення ефективності процесуального права і його зміни, що, в свою чергу, є одним з видів творення права.

Для ефективного вивчення ціннісного генезису процесуального режиму слід виходити з сучасного рівня розвитку пізнавальної діяльності. Звертаючись до опису методології, використаної в даному дослідженні, не можна не відзначити, що в 2-й половині ХХ в. завершилася епоха «некласичного мислення», яка на початку століття змінила пануюче більше 300 років «класичне мислення», і в науці почала формуватися нова гносеологічна парадигма, заснована на синтезуванні обох методологічних стандартів - некласичного і класичного. Поєднання таких методів отримало в науці назву *синергетичного підходу*. «Синергетичний стиль мислення – це стиль мислення постнекласичної науки, який є певним синтезом позитивних елементів детермінуючої та ймовірнісної картин світу» [99, с. 7.] – слушно зауважується в філософських джерелах. Сьогодні є чимало прикладів того, як в різних галузях людського знання помічаються конкретні форми переходу до цієї нової, синтетичної парадигми, яка включає в себе феноменологію, герменевтику і синергетику.

Синергетичний підхід передбачає дослідження правових явищ як самоорганізованих, стохастичних (нерівнозначних) систем, поведінку яких вкрай важко прогнозувати. Такими характеристиками, на думку багатьох дослідників, володіють всі складні соціальні системи, в тому числі і процесуальний режим як вид правового режиму в теорії права. Поняття «порядок», «нестійкість», «безлад», «параметри порядку» і деякі інші входять в понятійний апарат синергетики, відображаючи загальність самоорганізованих процесів. Цей «порядок», «безлад»

тощо мають безпосереднє відношення до певних процедурних відносин, що забезпечують належне вирішення тієї чи іншої юридичної ситуації і тим самим встановлюють певний процесуальний режим впорядкування цього «безладу» та як результат – забезпечення належного «порядку».

Феноменологічний погляд дозволяє розглядати сукупність ціннісних явищ в праві (зокрема процесуальний режим як вид правового режиму) як умовно самостійне явище, крім того, дає можливість розглядати генезис та існування норм як продукту правової ситуації, юридичної дійсності. Феноменологічне вивчення норм права дає нові можливості для вдосконалення законотворчості та правореалізації.

Герменевтичний підхід пов'язаний, насамперед, з інтерпретаційною діяльністю, яка виступає у вигляді текстуального вираження. При цьому широко використовуються прийоми лінгвістики, подвійної або потрійної рефлексії (коли інтерпретується не тільки текст, але і його автор, а також конкретно-юридична ситуація) тощо. Процес інтерпретації з точки зору герменевтичного підходу розглядається як розуміння. «Розуміння - це мистецтво розуміння значення знаків які сприймаються через їх зовнішнє вираження (жести, мова). Мета розуміння – здійснити перехід від цього виразу до того, що є основною інтенцією знака, і вийти назовні через вираження» [226, с. 149]. Таким чином, розуміння як специфічний, складний пізнавальний акт, структурно складається з суб'єкта пізнання (інтерпретатора) і об'єкта, в якості якого виступає правовий текст. У цьому зв'язку актуальним видається герменевтичний аналіз ціннісної трансформації процесуального режиму в юридичній діяльності [141, с. 9–11]. Безліч норм (у тому числі й процесуальних) може бути по-різному зрозумілі різними суб'єктами, але, в той же час, спільність певних цінностей дозволяє реалізовуватися нормам в рамках різноманітних соціальних об'єднань.

Серед філософських методів при дослідженні правової природи процесуального правового режиму слід також використовувати *метод сходження від абстрактного до конкретного*, який найбільш точно був викладений

Г. Гегелем (хоча, на жаль, не отримав достатньої уваги в теорії права). Абстрактне в даному випадку – це не абстрактне, а нерозвинений стан досліджуваного об'єкта. Конкретне, в свою чергу, – це така стадія його розвитку, на якій розкриваються всі закладені в об'єкті властивості, зв'язки і відносини. Сам же метод орієнтує на відтворення думкою реального ходу історії об'єкта. Очевидно, що такої тотожності буття і мислення не досягне ніхто і ніколи, але прагнути до цього треба. Саме цей метод дозволяє створити струнку концепцію розуміння процесуальних норм (їх впорядкування – процесуального режиму) як цінностей, де гранично абстрактними поняттями виступають цінності, проходячи шлях втілення, розвитку, трансформації спочатку в своєму аксіологічному значенні, а потім – сходження до конкретних правил поведінки учасників процесуальних правовідносин.

Однак поряд з цим необхідно використовувати і *логічний метод*. Право, як зазначалося, складається з елементів (норм, понять), між якими існують логічні зв'язки. Вони дозволяють зрозуміти значення норми і права в цілому. Законодавцю слід постійно пам'ятати, що його творіння має бути правильно зрозумілим і витлумаченим в процесі реалізації. Інший спосіб використання логічного методу у правотворчості полягає у виведенні нижчих, більш конкретних норм з нормами вищих, більш абстрактних, загальних, тобто в конкретизації правових принципів чисто логічним шляхом (за допомогою дедукції). Тим самим досягається узгодженість норм нижчого порядку (наприклад, норм Особливої частини КК України) та їх відповідність принципам, з яких вони виведені (нормам Загальної частини КК України). Подібне використання логічного методу забезпечує стрункність, послідовність, відсутність повторень у праві.

Логічний метод має кілька проявів. По-перше, це діалектична логіка, яка розкриває закономірності процесу пізнання: стадія пізнання одиничного факту, явища; стадія узагальнення; стадія пізнання, підсумком якої виступають судження необхідності; стадія пізнання внутрішньої закономірності, на якій висловлюються

судження, якою мірою досліджуване відповідає своїй загальній формі. По-друге, формальна логіка, вивчає форми думки, поняття судження, умовиводи з боку їх логічної структури, тобто, абстрагуючись від конкретного змісту думок і виокремлюючи лише загальний спосіб зв'язку частин певного явища. Завдяки формальній логіці можна визначити структуру понять, відносини між ними, на основі яких дається визначення тим чи іншим поняттям і вдається розробити певний поняттєво-категорійний апарат.

З цього переліку як бачимо, окрім філософських юридичних засобів впливають загальнонаукові та спеціально-наукові засоби і методи дослідження процесуального режиму. Саме тому, на нашу думку, для об'єктивного вивчення процесуального режиму та його правових основ необхідно використовувати такі методологічні підходи, які найбільшою мірою адекватні правовій природі даної сентенції. Насамперед, це *методи діалектики, комплексний і системний підходи*. В рамках даних підходів основну методологічну роль в дослідженні феномену процесуального режиму виконують такі парні категорії, як «загальне» і «особливе». Навколо них об'єднуються інші поняття і категорії, що мають теоретико-методологічне значення для аналізу понять «правовий режим» та «процесуально-правовий режим». До них можна віднести такі поняття та категорії, як політичне і соціальне, публічно-правове та приватноправове, інституційне та функціональне. Причому такі поняття та категорії повинні використовуватися тільки в поєднанні, бо тільки так вони розкривають сутність процесуального режиму як комплексного і системного явища.

Таким чином, загальне – це істотні ознаки, властиві всім конкретним проявам такого правового феномена як «правовий режим», що надають йому специфічної визначеності і відбиті в абстракціях різних рівнів. Загальна як найістотніше представляє певну якість предмета. Діалектика загального, особливого та окремого є важливою складовою методології правових досліджень.

За слушним зауваженням Д. Керімова, «... загальне аж ніяк не є результатом виділення однакової ознаки, характерної для всіх конкретних явищ, і винятком

всіх інших «не загальних» їх ознак. Спільними можуть бути і несуттєві ознаки явищ. Тому утворення правових абстракцій здійснюється шляхом відволікання від несуттєвих ознак правових явищ, хоча б навіть і однакових для всіх них, і трансформуються лише ті загальні ознаки даних явищ, які складають їх сутність» [105, с. 101]. Д. Керімов підкреслює ще один важливий момент: в понятті «спільного» для даного явища повинні знайти відображення не тільки істотні загальні ознаки феномена (правового режиму), а й ті ознаки, які характеризують специфічну визначеність того чи іншого явища (процесуально-правового режиму) – будь-яке правове явище має певну якісну і кількісну характеристики [105, с. 102].

Як ми вважаємо, серед методів і підходів у правових дослідженнях недостатньо розкриті можливості загальнонаукових засобів і підходів, які в поєднанні з традиційними юридичними засобами можуть і повинні скласти основу юридичного дослідження і конструювання, а в поєднанні з методиками і техніками нормативізації – і основу нормативного юридичного конструювання.

І хоча в літературі зазначається корисність і навіть необхідність використання загальнонаукових засобів аналізу в правових дослідженнях [7, с. 3], коло таких загальнонаукових засобів, які можуть бути застосовні для аналізу правової дійсності, в тому числі і процесуально-правового режиму, не визначене.

Взаємопов'язана сукупність загальнонаукових засобів, можливих до застосування для аналізу правової дійсності і потреб юридичної практики, насамперед у сфері процесуального права, складає основу системно-структурного дослідницького підходу, основний зміст якого, на нашу думку, становить інструментарій загальної теорії систем та суміжних з нею галузей метанаукових знань (елементи теорії діяльності, теорії симетрії, логіко-математичні методи).

Для дослідження специфіки процесуального режиму в першу чергу спираємося на системні характеристики означуваного явища правової дійсності. Це впливає, перш за все з того, що будь-яке явище по своїй суті і є системою (комплексом, сукупністю). Щодо *методу системного аналізу*, то варто зазначити, що одну з перших ефективних спроб дослідити суспільство в якості системи (і

його окремі сфери, в тому числі правову) зробив Т. Парсонс, який запропонував всеосяжну схему чотирьох рівнів соціальної структури. Концепція Т. Парсонса отримала широкий відгук у всьому світі, і стала широко використовуватися в юридичній науці [193, с. 270]. З цих пір звичним став розгляд права (та й усіх його складових) в якості складної системи.

Системно-структурний підхід відображає прагнення наукового мислення висловити основну структурну онтологічну закономірність – світ складається з взаємодіючих між собою сутностей, які структурно і функціонально співвідносяться між собою відповідно до визначених закономірностей.

I. Кант одним з перших сформулював найважливіші ознаки системи: система як ціле, об'єднане однією «ідеєю»; повнота системи як критерій правильності (справжності) її елементів; визначальності частин самим цілим. Базовим поняттям теорії організації є «організаційний комплекс», аналогічний поняттю системи [102, с. 80].

Загальна теорія систем являє собою логіко-математичну галузь досліджень, завданням якої є формулювання і виведення загальних принципів, застосовних до «систем» взагалі. Здійснюване в рамках цієї теорії точне формулювання таких понять, як цілісність і сума, диференціація, прогресивна механізація, централізація, ієрархічна будова тощо дозволить зробити ці поняття застосовними у всіх дисциплінах, що мають справу з системами. Саме тому, вважаємо перспективним застосування цього підходу засновника теорії систем для цілей дослідження предмета процесуально-правового режиму. Адже, як слушно зауважує В. Кутько, стосовно юридичного процесу системне пізнання означає те, що: 1) право становить двохелементну модель – право матеріальне і право процесуальне; 2) юридичний процес становить комплексне системне явище в єдності суб'єктного складу, предметного, процедурного, результативного та забезпечувального компоненту. Причому юридичний процес є складною самоорганізованою системою, яка здатна як самостійно, так і під впливом інших чинників реагувати на зміни зовнішнього середовища. Прикладом може слугувати поява нових видів процесу як

реакція на мінливі суспільні відносини (наприклад, *реєстраційно-право-установчий процес та відповідно його процесуальний режим – Д.Д.*) [138, с. 156].

Сучасний розвиток системного руху пізнання правової дійсності призводить до переплетення онтологічного і гносеологічного розуміння системи, до усвідомлення того, що поняття системи є спосіб кінцевого уявлення нескінченно складного об'єкта. Система, в сучасних уявленнях, є не просто сукупність елементів, що знаходяться у відносинах, але об'єднаних певною інтегральною ознакою, так названим «системоутворювальним чинником».

Більше того, поняттєво-категорійний апарат загальної теорії систем, що оперує еквівалентами реальних природних і соціальних систем і взаємовідносин їх елементів, і категорійний апарат права, що оперує еквівалентами реальних соціальних систем і соціальних індивідів – людей та їх взаємовідносин, схожі за рівнем концептуальної абстракції. Це дає змогу застосувати (після адаптації) окремі підходи, вироблені системної теорією, до аналізу правових явищ (зокрема правових режимів).

Опишемо деякі основи сучасної загальної теорії систем, необхідні для цілей цього дослідження.

Відомо, що елементи певного об'єкта завжди знаходяться у відносинах єдності (наприклад, взаємозв'язок матеріальних і процесуальних норм права). Існування нового об'єкта є єдність існуючої безлічі елементів, специфічних для даного об'єкта (об'єкта-системи). Відносини елементів складаються з дій. Серед дій розрізняються двосторонні дії (взаємодії), односторонні і відсутність дії. Зрозуміло, що лише двостороннім і одностороннім діям притаманні причинно-наслідкові відносини, причому для односторонніх дій – вони односпрямовані. У разі ж двосторонніх дій (взаємодій) ці відносини складніше: кожна зі сторін дії може бути як причиною, так і наслідком для іншої сторони, що призводить до зміни їх у часі і як причин, і як наслідків.

Оскільки виділення будь-якого об'єкта як об'єкта-системи з середовища за «первинними» елементами, відносинам єдності, «системоутворювального

чинника» мимоволі пов'язане з обмеженістю сприйняття дійсності, оскільки супроводжується розривом його зв'язків, зупинкою його «діяльності», тому його виділення завжди відносно. У реальності будь-який об'єкт-система безліччю ланцюжків пов'язаний з іншими об'єктами-системами та залежно від завдань дослідження його можна розглядати і як самостійний об'єкт-систему (наприклад, процесуальний режим як інститут процесуального права), і як підсистему («первинний» елемент) іншого, більш складного об'єкта-системи (метасистеми) – процесуальний режим як один із видів правового режиму взагалі.

Дослідження процесуального режиму також має ґрунтуватися на *принципах історизму* в розвитку суспільства, що є вихідною методологічною підставою в дослідженні нормативно-процесуальної сфери. Збереження стійкості і відносної усталеності суспільної системи забезпечується значною мірою шляхом розвитку і вдосконалення механізмів управління та соціальної регуляції, функції яких полягають у підтриманні громадського порядку, забезпеченні цілісності, упорядкованості, цілеспрямованості розвитку як суспільства в цілому, так і його окремих елементів.

Варто також звертатися до *методів пізнання емпіричного і теоретичного (в переважному значенні) рівнів*. Серед емпіричних методів слід особливо виділити спостереження і порівняння. Спектр теоретичних методів досить різноманітний, що зумовлено науковим характером роботи. При цьому всі використовувані теоретичні методи засновані на універсальному розумовому прийомі абстрагування. Крім того, при проведенні дослідження слід застосовувати методи узагальнення, аналогії, дедукції, а в ряді випадків і індукції.

Тематика дисертаційної роботи вимагає також звернення до *спеціально-юридичного та порівняльно-правового аналізу* відомостей про внутрішню закономірну будову самого права (галузі, підгалузі, правові інститути, методи правового регулювання, правові режими тощо). Це пов'язано з необхідністю формулювання і обґрунтування концептуальних положень про структуру права. Порівняльно-правові дані дозволяють виявити елементний склад структури права

як національних (вітчизняної та зарубіжних), так і міжнародної правових систем. Це необхідно для формулювання саме загальнотеоретичних положень про правовий режим та його види (зокрема, процесуально-правовий режим). Порівняльно-правовий та порівняльно-історичний (дозволяє виявити особливості процесуальної системи, простежити історію розвитку процесуальних відносин протягом кількох століть, у тому числі в зарубіжних країнах).

Дослідження теоретичних проблем процесуально-правового режиму можливе лише за наявності узагальнених понять, категорій та теоретичних моделей, застосовуючи які можна проводити самостійний по відношенню до емпіричного матеріалу аналіз. Виявлення, розробка, зіставлення і протиставлення різних понять і концепцій, що лежать в основі процесуального режиму, складають основний зміст представленої роботи.

Особливого значення в розкритті правової природи процесуального режиму набуває *співвідношення теоретичної і практичної діяльності*. Це обумовлено, насамперед, тим, що право відображає об'єктивну реальність. Правове регулювання відповідних суспільних відносин виявляється тим ефективніше, чим точніше воно виражає реальні політичні, економічні та соціальні процеси і потреби суспільного розвитку. Взагалі практика є критерієм істинності будь-якої теоретичної категорії, саме тому в дослідженні розроблені теоретичні моделі будуть проектуватися на реальні правові відносини, розглянуті за матеріалами судової (кримінальної, цивільної, адміністративної, господарської та ін.) практики. Сама процесуальна юридична діяльність виросла з потреб практики. При здійсненні будь-якої процесуальної дії (наприклад, подання скарги) законодавець враховує, насамперед, потреби юридичної практики і положення процесуального законодавства, які були апробовані практикою правозастосування. Тобто можна сказати, що процесуалістика освітлює шлях юридичній практиці, а остання, дає матеріал для цього освітлення. Як практика застосування законодавства, так і процесуальна практика становить джерела пізнання, предмет дослідження, заради них здійснюється вивчення процесуальних дій, саме вони є критерієм правиль-

ності висновків дослідження процесуального режиму.

Соціологічний метод пізнання використовується в різних галузях права. Можна відзначити його застосування в галузі пізнання соціального боку права методом спостереження соціальних явищ і процесів і застосування в рамках догматико-нормативного методу, коли він використовується в галузі юридичної техніки при створенні та застосуванні права. За допомогою соціологічного методу досліджуються відносини між суспільством і правом, вплив, який суспільство чинить на право, його зміст і функціонування, а також вплив права на суспільство, в ході якого право орієнтує на певну форму поведінки членів суспільства. Соціологічний метод дозволяє встановити, які інтереси перебувають у стані конфлікту, які інтереси необхідно захищати, допомагає розкрити причинні зв'язки між поведінкою людей і досягненням цілей права, залежність цих зв'язків від мовно-логічних структур норми права.

Саме право – є вираз соціальної реальності. У процесі створення права законодавець перетворює звичайну реальність в правові явища, придатні для здійснення функції права. Цей процес, що вимагає професійних засобів, способів, методів і прийомів протягом тривалої історії права поступово удосконалюється, однак реальність завжди багатша свого відображення в праві, а тому вимагає невпинної пильної уваги. Захищені нормою соціальні інтереси неможливо виявити чисто логічним шляхом, оскільки вони представляють собою суспільні явища. З логічної точки зору байдуже, який інтерес захищає дана норма. Тому на зміну логічному приходить соціологічний метод дослідження процесуального режиму, де він виступає як метод аналізу процесуальних норм та характеру процесуально правових відносин).

Також в процесі означеного дослідження варто спиратися на *соціально-психологічний метод* (як метод виявлення мотивацій суб'єктів процесуального права), *цивілізаційний метод*, який дозволяє розглянути комплексний вплив тріади «особистість – право – правопорядок» на становлення процесуальних відносин, *політологічний метод* (показує вплив різних суб'єктів процесуального права

на регулювання суспільних відносин у різних галузях права) та багато інших.

Отже, наука про процесуально-правовий режим не може і не повинна виробляти якоїсь особливої філософії даного поняття. Як і в інших наукових галузях, всі її дослідження повинні ґрунтуватися на фундаменті загальної методології. Але обмежитися тільки цим не можна. Необхідно з'ясувати специфіку методології в галузі процесуального права, специфіку її філософського підходу і прийомів (методів) пізнання. Кожен загальний або спеціальний метод – це не механічне поєднання правил, принципів пізнання, а цілісне утворення – методологія права. Методологія об'єднує всі види методів, використовуваних в теоретико-пізнавальних або пізнавальних цілях. Однак очевидно, що методи пізнання відрізняються від практичних методів перетворення. Дана обставина лежить в основі поділу методології пізнання права та методології практичного створення права, яке називається юридичною технікою, а його методи відповідають юридико-технічними методами (або методам юридичної техніки). Проте використання в рамках дослідження вищеназваних методів не виключає в окремих випадках можливість простого викладу фактів в якості необхідної аргументації, що володіє достатньою доказовою силою і виявляє особливості розглянутої проблеми.

1.2 Поняття правового режиму в теорії права

Поняття правового режиму активно обговорюється в науковому дискурсі, позаяк є однією з конститутивних категорій в теорії держави і права, а також галузевих науках [27, с. 116]. Означене поняття дуже багате за своїм змістом й вживається у різних контекстах, проте спільним є те, що воно уособлює функціональну особливість права – певний порядок правового регулювання, який відображає комплекс правових засобів, за допомогою яких досягається його мета. Разом з тим, хоча назване правове поняття піддавалося більш-менш глибокому аналізу вже давно і не раз [29, с. 1169], однак чіткого уявлення про категорію

«правовий режим» так і не було отримано.

З цих підстав вважаємо, що умовно можна виділити три причини подібної ситуації. По-перше, в юридичній літературі відсутня єдність думок щодо загальнотеоретичної сутності правових режимів. По-друге, дана категорія порівняно нещодавно стала широко застосовуватися у різних галузях права поза межами адміністративного управління й відомчої нормотворчості. І, як результат, по-третє, дефініція «правовий режим» порівняно вільно та часто невиправдано використовується законодавцем у різних нормативно-правових актах.

Втім, незважаючи на плюралізм значень категорії «правовий режим» в юридичній літературі, вона поки не отримала повноцінного закріплення і, в основному, використовується в різних галузях права, як правило, стосовно характеристики об'єктів правового регулювання [36; 65; 115; 117; 165; 194; 265; 270].

Наприклад, можна зустріти такі визначення правового режиму стосовно об'єктів правового регулювання: «правовий режим інформації – це певна характеристика такого об'єкта правовідносин як інформація, що впливає з її нематеріальній природи» [265, с. 39]. Теж «правовий режим майна членів сім'ї» як досить складний, проте чітко структурований комплекс взаємопов'язаних правових засобів (дозволів, зобов'язань, заборон, санкцій, норм і т. ін.), кожен елемент якого включається в загальну структуру як його невід'ємний елемент відповідно до вимог юридичної техніки [65, с. 78].

Означена проблематика значною мірою ускладнюється тим, що навіть в межах вузько галузевих досліджень поняття правового режиму часто використовується як «повсякденне», вже відоме і не потребують уточнення, а правовий режим нерідко згадується тільки в назві роботи. В результаті зростає кількість наукових праць, в яких дане поняття вживається стосовно до об'єктів правового регулювання (особливо в галузях права), видам діяльності, суб'єктам права і т. ін. підчас відносно вільно і часто невиправдано, без урахування призначення і істинної сутності розглянутої категорії в системі правового регулювання.

Поряд з викладеним, широке поширення категорія «правовий режим»

отримала і в законодавстві. Зокрема, Митний кодекс України [173] оперує такими поняттями, як митний режим (п. 25. ст. 4), режим нерухомої речі (п. 57. ст. 4), режим найбільшого сприяння (п. 6. ст. 36), митний режим імпорту (п. 2. ст. 51), митний режим транзиту (п. 1. ст. 65), митний режим реімпорту (ст. 77), режим митного складу (ст. 121), режим вільної митної зони (ст. 130), режим безмитної торгівлі (ст. 140) та інші [173].

Окремі законодавчі акти у своїй назві використовують термін «режим». Як от, [Закон України «Про спеціальний режим інвестиційної та інноваційної діяльності технологічних парків «Напівпровідникові технології і матеріали, оптоелектроніка та сенсорна техніка», «Інститут електрозварювання імені Є. О. Патона», «Інститут монокристалів», «Вуглемаш»»](#) [87], [Закон України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків»](#) [88], Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [76] та інші.

Мають місце і такі випадки, коли словосполучення «правовий режим» рідко зустрічається в нормативно-правових актах, але галузева наука і навчальна дисципліна активно використовує даний термін.

Наприклад, така галузь як «Земельне право», часто використовує поняття: «правовий режим земель особливо охоронюваних територій і об'єктів», «правовий режим земель населених пунктів», «правовий режим земель сільськогосподарського призначення» та інші в той час, коли законодавець їх застосовує не так часто. З нашої точки зору, в даному випадку доцільно про виправдане вживання досліджуваної категорії, позаяк правові принципи, засоби, та гарантії в межах правового регулювання цієї групи відносин, з'єднуючись, формують певний правовий режим.

У національному законодавстві існують також випадки, коли поняття «правовий режим» застосовується щодо однієї категорії суб'єктів права втім у різних нормативно-правових актах. Передусім, це пов'язано з процесуальними аспектами участі іноземців у судах адміністративної, цивільної та господарської

юрисдикції в Україні. Дані питання в цілому врегульовано відповідними процесуальними кодексами на належному рівні [281, с. 311]. Так у ст. 410 Цивільного процесуального кодексу України визначено головний принцип цивільного процесуального статусу іноземних осіб, а саме поширення на них національного *правового режиму*. Він передбачає те, що іноземці користуються тими самими правами та свободами й несуть такі ж обов'язки, як і громадяни, юридичні особи держави перебування [279]. Також, і у ст. 123 Господарського процесуального кодексу України передбачено принцип поширення національного правового режиму на іноземних суб'єктів господарювання [55]. У ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України закріплено принцип поширення на іноземців, осіб без громадянства та іноземних юридичних осіб національного правового режиму, а теж право означених осіб на звернення до суду за захистом [109].

Конституційний Суд України у своїх визначеннях й постановках також широко застосовує термін «правовий режим», зокрема і в тих випадках, коли опрацьований судом нормативний матеріал не містить означеного словосполучення.

Приміром, Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 «У справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками)» [224] вказує, що оскільки Конституція України у частині другій статті 14 гарантує право власності на землю, й ініціатива у зміні раніше набутого права на використання землі особами належить не їм, а державі, тому саме вона і має встановлювати *правовий режим* диференційованого пільгового переоформлення права власності на землю.

Окрім того, у правових актах Конституційного суду України щодо характеристики правових режимів можна зустріти такі поняття, як «конституційно-правовий режим застосування норм права», «єдиний режим

адміністративної відповідальності», «особливий правовий режим набуття, здійснення та припинення статусу судді» та інші.

Відтак, правовий режим – це багатозначне, міжгалузеве та міждисциплінарне поняття, що активно застосовується у різних галузях наукового знання та в текстах нормативно-правових актів. Воно міцно увійшло у суспільно-політичний лексикон та юридичну термінологію для визначення певних правових станів у загальній теорії права та ряді юридичних галузей (адміністративному, земельному, екологічному та ін.).

Як слушно відзначає Ю. Кудрявцев, «багатозначність поняття «режим» показує його міждисциплінарний характер, його використання різними галузями наукового знання. Втім, найбільшою мірою воно застосовується в політико-правових розвідках, позаяк дозволяє значно глибше та повніше схарактеризувати стан сучасного суспільства, визначити характер змін, що діються в ньому» [136, с. 9]. Оскільки, саме політика визначає зміст права та його форми. Вона справляє на право керівний вплив, який виявляється в тому, що політика відіграє визначальну роль при формуванні норм права (у тому числі й процесуальних).

У той же час поняття правового режиму залишається одним з найменш вивчених і найбільш складних в правознавстві, представляючи велике поле для наукових дискусій про його універсальність, сутність, призначення і характер правових режимів. Водночас всебічне теоретичне дослідження даної категорії, її змісту та сутності, видів, певних особливостей нормативно-правового закріплення правових режимів й виступає основою дійової роботи як законодавця, так і правозастосувача, а також інших суб'єктів правових відносин.

Таким чином, з метою подолання вузькогалузевого розуміння правових режимів (себто, зведення їх до визначення об'єктів права) й часто довільного застосування даного терміна у положеннях нормативно-правових актів та в наукових розвідках, постає об'єктивна необхідність актуалізації проблеми вивчення правових режимів як фундаментального загальнотеоретичного напрямку та на цій основі побудувати його структурну будову, зокрема охарактеризувати

процесуальний режим як один із його видів.

На нашу думку, з метою уніфікації уявлень про сутність правового режиму доцільно спочатку звернутися до первісного змісту слова «режим», що дасть можливість вивести логічне визначення цього терміна і дозволить оцінити обґрунтованість його використання в юридичній науці та законодавстві.

У перекладі з французької мови *régime* означає дієту, лад, устрій; владу, систему. У перекладі з латинської *regimen* є управління; командування, керівництво; завідування [242].

Комплексному розумінню правового режиму може сприяти і звернення до досвіду інших наук. Так, зокрема, в економічній науці під режимом робочого часу розуміється розподіл часу роботи в межах доби або іншого календарного періоду [70, с. 47]; під валютним режимом – порядок обігу та використання іноземної валюти на території держави [276, с. 294]; під національним режимом – режим, що дає можливість іноземним громадянам при здійсненні зовнішньоторговельних операцій користуватися правами громадян даної держави (режим торгівлі, порядок оформлення угод і т. ін.) [282, с. 85].

Політологічна наука, оперуючи поняттям режиму політичного, під останнім розуміє тип, форми і методи здійснення політичної влади, принципи організації гілок і конкретних інститутів влади. Дане поняття розкриває динамічний, функціональний характер політичної системи. Якісними характеристиками політичного режиму є: обсяг прав і свобод людини, методи здійснення державної влади, характер взаємовідносин між державою і суспільством, наявність або відсутність можливостей суспільства впливати на прийняття політичних рішень, способи формування політичних інститутів, методи вироблення політичних рішень [210, с. 92].

Тим самим можна визначити наступні групи смислового значення поняття «режим»:

а) державний лад, сукупність, засобів, методів і способів здійснення влади, що характеризує політичну обстановку в країні [291, с. 319];

б) точно встановлений розпорядок життя (праці, відпочинку і т. ін.);

в) система правил, заходів, необхідних для тієї чи іншої мети (режим безпеки на виробництві).

З вище зазначеного випливає, що головне призначення режимів взагалі (поки безвідносно до режиму правового) полягає у забезпеченні за допомогою різних засобів, методів і способів певного соціального чи технічного порядку (розпорядку).

На основі такого «порядку» стосовно меж та сфер правового регулювання виникає поняття «правовий режим».

Якщо звернутися до історіографії даного терміна, то варто зауважити, що його коріння стали помітними ще в давні часи. Вже в працях Арістотеля, Платона, Цицерона, в їх навчаннях про три основних державних форми (монархії, аристократії, демократії), про розвиток цієї еволюційної ланки і відхилення від «правильних» форм (тиранія, олігархія, охлократія) можна знайти зачатки уявлень про явища, що становлять політичний режим.

Еволюція підходів до досліджуваного поняття спостерігається в працях Т. Мора, Т. Кампанелли і пов'язана з ідеєю утвердження нового режиму державного управління - режиму диктатури трудового народу. Теорії та концепції правових режимів розроблялися також у вченні про право війни і миру Г. Гроція, теорії держави Т. Гоббса, теорії поділу влади Ш. Монтеск'є, теорії суспільного договору Ж.-Ж. Руссо, вченні про право І. Канта, філософії права Г.В.Ф. Гегеля, у вченнях про «боротьбу за право» Р. Ієрінга, про соціальне перетворенні права і держави Л. Дюгі, про конституцію і суверенітет держави К. Шміта, інституціональної теорії публічного права М. Ориу і ін. [230; 48; 63; 287], де категорія «правовий режим» розглядалася в контексті еволюції держави і права.

Правовий режим детально досліджений в роботах Л. Дюгі про підпорядкування Франції правовому режиму. На його думку, «державна, що видала закон, зобов'язана поважати цей закон. Воно може його видозмінити або скасувати, але поки він існує, воно може здійснювати акти примусу, адміністративні

та юрисдикційні дії лише в межах, встановлених цим законом» [62, с. 69].

У ХХ столітті категорія «правовий режим» отримала подальше наукове освоєння в працях таких зарубіжних вчених, як Дж. Х. Бернс, М. Х. Джеймс, К. Олівекроном, Н. Розенблум, Р. Харрісон, Х.Л. Харт, Л. Дж. Х'юм та інших [294; 298; 299; 300; 295; 296; 297].

У вітчизняній науці даного періоду концептуальне осмислення категорії «правовий режим» простежується в працях С. Муромцева, Л. Петражицького, Н. Коркунова, Г. Шершеневича [181; 199]. Помітно, що і в законодавстві того часу режими охорони як форми виключного положення вперше було закріплено Положенням «Про заходи щодо охорони державного порядку і громадського спокою», затвердженому 14 серпня 1881 року.

Таким чином, історичний аналіз свідчить, що категорія «правовий режим» отримала свій розвиток в державознавстві, і лише пізніше стала об'єктом наукового дослідження теорії права.

У радянській юридичній літературі 50-х років ХХ століття названа категорія використовувалася виключно для характеристики законності. Так, М. Александров визначав радянську законність не просто як виконання законів, а як особливий режим, який характеризується неухильним дотриманням законів, що згодом призвело до фактичного ототожнення радянської законності та правового режиму [4, с. 32]. Думку цього автора було піддано критиці, зокрема в працях І. Самощенко, точка зору якого зводилася до наступного: «правовий режим» – це правопорядок; визначати законність як правовий режим – значить термінологічно ототожнювати її з правопорядком» [232, с. 13]. Як аргумент також наводилося висловлювання В. Леніна, який вживав термін «правовий режим» саме в сенсі правопорядку, а тому говорив про законність, як про відмінне від нього явище [145, с. 249].

Тільки в 60-і роки ХХ століття в роботах, присвячених темі правового регулювання, отримує розвиток і поняття «правовий режим» в контексті поєднання типів правового регулювання [8, с. 16–26].

У сучасному своєму значенні вивчення в юридичній літературі проблематики правових режимів співпало за часом з початком періоду правового реформування на рубежі 90-х рр. ХХ століття, в основі якого був заявлений перехід до нової якості правового регулювання. Спочатку мова йшла про пошук спеціальних механізмів, здатних в рамках законодавчого (на противагу підзаконного, відомчого) регулювання забезпечити вирішення нагальних проблем, стабілізувати соціально-економічні процеси, обмежити вплив негативних факторів як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру. Саме в цей час в якості спеціально організованого механізму, здатного до самостійного вирішення поставлених перед ним завдань, що відрізняється стабільністю, і в той же час динамічністю, можливістю своєчасно реагувати на відхилення в соціальній ситуації і запобігати збоям в правовому регулюванні, був запропонований саме правовий режим.

Необхідно відзначити, що стосовно визначення правового режиму в даний час існує декілька основних підходів. Відповідно до першого з них, правовий режим визначається як «соціальний режим певного об'єкта, визначений правовими нормами та вбезпечений сукупністю юридичних засобів» [97, с. 258–259].

Вважаємо, що недоліками даного підходу слід визнати використання слова «режим» як визначального і деяку нечіткість у самому визначенні. Проте в даному визначенні міститься вказівка на соціально-правовий характер і структурні елементи правового режиму: норми права та інші «юридичні засоби», яке дозволяє відразу ж відмежувати правовий режим від ряду інших загальнотеоретичних конструкцій, приводяться лише до сукупності правових норм. Тим самим *правовий режим виступає особливою юридичною категорією, специфічним засобом правового регулювання, об'єднуючим в собі правовий інструментарій в комплексі.*

Наведене вище визначення правового режиму як сукупності юридичних засобів справедливо і для «режиму правового регулювання» (термін С. Алексєєва), під яким даний автор розуміє «особливу систему регулятивного

впливу, що характеризується специфічними способами регулювання – специфічним порядком виникнення та формування змісту прав й обов’язків, їх реалізації, особливістю санкцій, способів виконання, а також дією єдиних принципів, загальних положень» [10, с. 245].

У цьому випадку спостерігається більш глибокий аналіз проблеми, що проявляється, насамперед, у зверненні не тільки до структури правового режиму, але і до особливостей його характеру.

Одночасно зауважимо, що С. Алексєєв пропонує також ще одну характеристику правових режимів, сприйняту іншими вченими як традицію, основу якого складає сприйняття правового режиму в якості «порядку регулювання, вираженого в системі правових засобів, що розкривають особливе поєднання взаємодіючих між собою заборон, дозволів, а також позитивних зобов’язань та визначають особливу спрямованість регулювання» [11, с. 185].

Така характеристика складає сутність другого підходу до визначення правового режиму, сприйнята і більш пізніми дослідниками цієї проблеми. Так, Б. Бляхман визначає правовий режим як порядок регулювання, що виражається в системі правових засобів, які характеризують певне особливе поєднання взаємодіючих між собою дозволів, заборон, і зокрема позитивних зобов’язань та обумовлюють особливу напруженість регулювання [37, с. 16].

На нашу думку, серед переваг даного визначення – вдале використання відповідного визначального терміна «порядок», а також – поглиблення в суть явища; в ньому підкреслено поєднання в режимі імперативного і диспозитивного методів як основних засобів впливу на суб’єктів права.

У той же час при такому підході з поля зору С. Алексєєва випадає така істотна матеріальна ознака правового режиму як ступінь його сприятливості (несприятливості) для суб’єктів права. При цьому сам учений визнає, що «кожен правовий режим є передусім режимом; тому, слід брати до уваги основні змістові відтінки цього слова, зокрема і те, що правовий режим відображає рівень жорсткості юридичного регулювання та наявність відомих пільг або обме-

жень...» [14, с. 244].

В рамках другого підходу заслуговує також на увагу позиція В. Бабаєва, В. Баранова і В. Гойман, на думку яких, правовий режим – це якісно цілісна своєрідна система засобів, прийомів й методів правового регулювання, яка проявляється у певних особливостях нормативно-правових відносин й в індивідуальних приписах, формування правовідносин, виникнення юридичних наслідків та способів гарантування реалізації вимог права. Відтак, це такий порядок регулювання, що відображається в комплексі правових засобів, які зумовлюють особливу спрямованість регулювання й характеризують своєрідне поєднання взаємодіючих між собою заборон, дозволів, а теж позитивних зобов'язань [21, с. 29].

Дане визначення, на нашу думку, враховує основні ознаки правового режиму, орієнтоване на організаційно-правове та організаційно-технічне забезпечення режимних вимог. Однак, беручи до уваги його деяку громіздкість, слід зазначити, що при достатньо великому аналізі різних сторін проблеми позиція авторів потребує певного коригування.

Методологічно близькою до вищезначеної позиції є і точка зору російської дослідниці Е. Шамсумової, що аналізує «правовий режим» у двох значеннях. У широкому сенсі – як своєрідний порядок законодавчого регулювання діяльності, діянь або ж поведінки як фізичних, так і юридичних осіб у будь-яких сферах суспільних відносин чи на певних об'єктах, що містить в собі встановлення механізму забезпечення дійсної реалізації системи дозволів, нормативів, стимулів, гарантій, обмежень, заборон, зобов'язань, а теж їх якісне компетентне виконання та застосування примусових заходів й притягнення винних до відповідальності. У вузькому сенсі – це передбачене нормами права особливе поєднання юридичних засобів (юридичного інструментарію), що характеризується наявністю певних умов, визначеністю (конкретністю) суспільних відносин, стосовно певного об'єкту і сприятливу, корисну для суспільства і держави мету [283, с. 72].

Однак варто зауважити, що це визначення, з нашої точки зору, не

позбавлене логічних протиріч (наприклад, використання через кому синонімічних понять «діяльність», «дія», «поведінка»), неточностей (згадка у визначенні тільки фізичних і юридичних осіб фактично вилучає з-під дії правових режимів суб'єктів, які не є юридичними особами, – деякі громадські об'єднання, філії та представництва юридичних осіб і т. ін.), різночитань (використання в одному ряді таких понять, як «дозволи, стимули, нормативи, гарантії, заборони, обмеження, зобов'язання», де поняття нормативів об'єднують в собі всі інші поняття) і деяких інших.

Ще одним варіантом дефініції правового режиму в рамках вищеназваного підходу є запропоноване А. Ситніковим його визначення як «самостійного правового засобу держави, що має на меті забезпечення безпеки громадян і захисту конституційного ладу, як спеціалізованого порядку діяльності суб'єктів права, призначеного для вирішення специфічних завдань або функціонування публічно-владних суб'єктів в особливих випадках [240, с. 9–11].

В даному випадку вчений, розкриваючи поняття правового режиму, цілком правильно вказує на його інструментальну природу, цілі та завдання. У той же час не можна не помітити наступне: хоча автор прямо говорить, що дає визначення саме загальноправовій категорії, акцент у ньому зміщений все ж у публічно-правову сферу.

В рамках третього напрямку Л. Морозова під правовим режимом розуміє результат регулюючого впливу на суспільні відносини систем (певного набору) юридичних засобів, властивих конкретній галузі права і які забезпечують нормальне функціонування даного комплексу суспільних відносин [179, с. 123].

Подібну точку зору висловлює і В. Горленко, який стверджує, що в правовій науці склалося два основних підходи до досліджуваного поняття. На його думку, перша група вчених вважає, що правовий режим є результат державного волевстановленого і одночасно соціальний порядок, що склався внаслідок об'єктивно існуючих суспільних відносин [51, с. 5]. Інші вважають, що правовий режим – це порядок, спеціально встановлений державою в цілях регулятивного

впливу на поведінку суб'єктів соціальних відносин юридичними засобами і методами.

Сам В. Горленко приєднується до позиції першої групи і уточнює, що це ще й нормативний порядок, який є засобом досягнення конкретних цільових установок, який здійснюється за допомогою юридичних (правових) засобів і методів, спрямованих на реалізацію правил поведінки, закріплених у правових нормах, а також на здійснення заходів юридичної відповідальності [51, с. 6].

Безумовно, і в цьому можна погодитися з Л. Морозовою і В. Горленко, правовий режим виступає результатом нормотворчої діяльності, але чи можна назвати його закріпленням вже існуючих зв'язків?

Як відомо, *будучи втіленням нормативності права, правовий режим вводиться для забезпечення головного соціального призначення права – регулювання суспільних відносин.* Регулятивна функція права реалізується через свої різновиди – регулятивну динамічну і регулятивну статичну. В основі першої – правові норми, спрямовані на обслуговування юридичними засобами тих чи інших соціальних процесів, друга – реалізує ту частину соціального призначення права, яка полягає в закріпленні засобами права певних статусів в суспільстві, забезпеченні стабільності соціально-правових цінностей [204, с. 16–18].

Отже, правовий режим повинен інтегрувати в собі, як мінімум, дві великі підсистеми: систему регулятивного впливу – комплекс юридичних засобів, супідрядних в рамках правової галузі з відповідним методом правового регулювання (так званий динамічний аспект), а також результат регулюючого впливу – досягнутий рівень урегульованості суспільних відносин, який проявляється в певному положенні суб'єктів (об'єктів) права (так званий статичний аспект). Таке наближене до істинного визначення ми знаходимо в Е. Утяшова, зокрема, на його думку, правовий режим – це спеціальне правове регулювання специфічних суспільних відносин при допомозі комплексу правових засобів, що реалізуються з метою досягнення позитивного для держави результату [274, с. 258].

Зауважимо, що з критикою запропонованого Л. Морозової визначення

правового режиму виступають М. Матузов і О. Малько: «правовий режим – це не стільки результат, скільки система умов і методик здійснення правового регулювання, визначений «розпорядок» дії права, необхідний для оптимального досягнення відповідних цілей» [169, с. 17–18].

На нашу думку, правовий режим, безумовно, потребує більш широкого, ніж запропоноване Л. Морозовою, трактування, відповідно до якого він «покликаний забезпечити настання бажаного соціального ефекту», а не стати ним.

Своєрідним «синтезованим» визначенням правового режиму, розробленим з урахуванням позитивних і негативних моментів раніше розглянутих точок зору, можна вважати позицію М. Матузова, О. Малько та О. Радьонова орієнтовану на функціональну характеристику права: «правовий режим є особливий порядок регулювання, що виражається в певному поєднанні юридичних засобів і створює бажаний соціальний стан та фактичний ступінь сприятливості чи несприятливості для задоволення певних інтересів суб'єктів права» [170].

Аналогічне визначається правовий режим і вченим О. Родіоновим: «правовий режим – це установлений законодавством особливий порядок регулювання, окреслений своєрідним комплексом правових засобів, який за сприянням оптимального поєднання стимулюючих й обмежуючих елементів обумовлює конкретний рівень сприятливості чи несприятливості задля безперешкодної реалізації суб'єктами права своїх інтересів» [225, с. 38].

Позитивним є те, що в зазначених визначеннях правових режимів вже містяться їх основні сутнісні характеристики і виділяються основні ознаки:

- а) вони встановлюються законодавством і забезпечуються державою;
- б) мають на меті специфічним способом регламентувати певні галузі суспільних відносин, асигнуючи в тимчасових й просторових рамках ті чи інші об'єкти та суб'єкти права;
- в) являють собою певний порядок правового регулювання, що складається з комплексу юридичних засобів й характеризується їх певним поєднанням;
- г) створюють конкретну ступінь сприятливості (несприятливості) для

задоволення інтересів суб'єктів та їх об'єднань [160, с. 19].

Особливого значення набуває така складова правових режимів, як «ступінь сприятливості (несприятливості) для задоволення суб'єктів права», так званий «інформаційно-психологічний аспект правового регулювання», що характеризується особливим поєднанням правових стимулів і обмежень. Звичайно ж, згідно загальноприйнятого підходу, особливий настрій, «клімат» правового режиму залежить від типу (способу) правового регулювання.

Що стосується виділення стимулів і обмежень як визначальних в рамках режимного регулювання способів правового регулювання, то це, вважаємо, цілком виправдано, але тільки саме в рамках інформаційно-психологічної теорії права. В даному випадку стимул – це не просто певний спонукальний момент, внутрішній або зовнішній фактор, що викликає реакцію, а визначальне (що створює магістральний напрям) у конкретному правовому режимі засіб правового регулювання, що спонукає суб'єкта права до позитивної поведінки і створює для нього режим сприяння. У свою чергу, обмеження – засіб правового регулювання, що обмежує протиправну поведінку суб'єктів (режим несприяння) і створює умови для реалізації прав і законних інтересів інших осіб (контрагентів).

Варто зауважити, що подібний аспект виділяється й іншими, більш ранніми дослідниками даної проблематики. Так, С. Алексєєв зазначає, що «правовий режим виражає ... наявність певних обмежень та пільг, дозволений рівень активності суб'єктів, рубіж їх правової самостійності», і при цьому визнає «першорядне значення для висвітлення правових режимів різних правових переваг та обмежень» [11, с. 186].

З цих позицій ряд учених визначають правовий режим як встановлений законом і забезпечується державою порядок правового регулювання конкретних галузей суспільних відносин, що виділяє в тимчасових й просторових межах ті чи інші об'єкти та суб'єкти права, представлений специфічним комплексом правових засобів, які обумовлюють певний ступінь сприятливості чи несприятливості для забезпечення інтересів окремих суб'єктів права, і має на меті підтримку правового

порядку в державі та суспільстві [68, с. 88–93].

У цьому випадку при деякій громіздкості наведеного визначення його автор все ж спробував розкрити всі ознаки даної категорії. Однак, детально вказавши на одні, зовсім не згадав інші: тобто не зазначається ні про види правового регулювання, ні про змістовну (структурну) складову правового режиму.

Також критично можна підійти й до іншого визначення правового режиму, запропонованого в юридичних джерелах як виду (або специфіки) правового регулювання, який виражений у своєрідному комплексі правових засобів [254, с. 153]. Мабуть дана позиція обумовлена висловлюванням О. Малько, викладеним у монографії «Стимули і обмеження в праві»: «правовий режим з точки зору інформаційно-психологічного підходу можна розглядати як специфічний вид правового впливу, який виражений у певному комплексі правових стимулів і правових обмежень» [163, с. 212].

О. Малько в даному випадку бере до уваги лише один аспект правового режиму (інформаційно-психологічний), що продиктовано концепцією вищезгаданого дослідження. І з точки зору даного аспекту (поєднання у правовому режимі стимулів і обмежень) правовий режим може бути розглянутий як вид правового впливу.

З цих міркувань, заслуговує на увагу визначення правового режиму дане І. Соколовою. Зокрема вчена наголошує на тому, що саме ця категорія відображає найбільш чутливі риси правової регламентації того чи іншого різновиду суспільних відносин, цілісний комплекс юридичних засобів, сформований з елементів правового регулювання, що підлягають застосуванню – методів (диспозитивного та імперативного), способів (дозволянь, заборон і зобов'язань), типів регулювання (загальнодозвільного та спеціально дозвільного) [247, с. 18]. У всіх же інших випадках при подібному трактуванні правового режиму відбувається підміна понять, оскільки вид правового регулювання (так само як і його тип) є самостійною науковою категорією. Правовий режим навіть в самому загальному вигляді являє собою скоріше систему або порядок правового

регулювання, а категорія «вид» характеризує скоріше не сутнісне забарвлення, а видову своєрідність правових засобів, що використовуються правовим режимом при регулюванні конкретних суспільних відносин.

З цих підстав, на нашу думку, існує небезпека надмірно «широкого» підходу до визначення поняття «правовий режим», коли під ним розуміється стійкий порядок функціонування правових інститутів суспільства, що має загальну (домінуючу в рамках даної галузі загальну соціально-регулятивну систему) спрямованість. Окрім того, виникає також небезпека фактичного ототожнення даного поняття з поняттям правової системи, за широтою підходу втрачається сутнісна для правових режимів функціональна (інструментальна) складова, а також ступінь сприятливості (несприятливості), необхідна для задоволення інтересів суб'єктів права.

Водночас, безумовно, в кожній з перерахованих вище дефініцій правового режиму є позитивні моменти, що дозволяє з їх урахуванням і власної думки не тільки виділити основні риси, що характеризують об'єкт дослідження, а й систематизувати їх.

В результаті синтезу проаналізованих основних точок зору, можна констатувати, що *правовий режим – це деяка система, сукупність певних явищ, покликаних забезпечити досягнення цілей правового регулювання (в тому числі безперешкодну реалізацію інтересів суб'єктів права).*

У зв'язку з цим варто зауважити, що подальше дослідження поняття правового режиму ускладнюється у зв'язку з відсутністю так званого головного, визначального слова, через яке можна вивести поняття правового режиму.

Тому в даному випадку ми пропонуємо використання *функціонального підходу*, а саме терміну «*порядок*», оскільки сприйняття правового режиму тільки як сукупності норм або інститутів права істотно збіднює його зміст, перетворює його фактично в статичне явище, тягне до ототожнення з більш-менш значною групою правових норм, закріплених у нормативно-правовому акті.

Навпаки, при вживанні як визначального слова «порядок» правовий режим

перетворюється на динамічну категорію, в якій можна виділити як його структурні елементи, так і стадії реалізації. При цьому слід мати на увазі, що мова йде саме про *особливий порядок правового регулювання*, оскільки він вводиться в дію за специфічними мотивами, з урахуванням самотутності соціальної ситуації, і не застосовується в тому ж вигляді в будь-яких інших сферах.

В результаті ми отримуємо первинну основу для найбільш точного, як вважаємо, визначення: *правовий режим – це особливий порядок правового регулювання, що слугує для безперешкодної реалізації основних цілей правового регулювання (в тому числі інтересів суб'єктів права)*.

Специфічна мета правового режиму – регулювання суспільних відносин, створення особливого порядку правового регулювання. Це передбачувана або закріплена державою ідеальна модель певного соціального явища (стани, процесу), що досягається за допомогою реалізації правових засобів, що входять в його (правового режиму) склад.

Варто зауважити, що цілі, які стоять перед правовим режимом, досить різноманітні. Однак єдиної (комплексної) метою правових режимів, виходячи з їх сутності, можна вважати оптимальне регулювання суспільних відносин, подолання перешкод, які виникають у процесі задоволення суб'єктами (правовими засобами і способами) своїх інтересів, створення сприятливого режиму для правомірних дій і несприятливого режиму для протиправних.

Мета правового режиму, як правило, формально визначена в нормативно-правових актах, які є юридичною підставою введення, функціонування та припинення дії даного правового режиму.

Підсумовуючи зазначимо, що правовий режим – це *особливий порядок правового регулювання суспільних відносин, заснований на певному поєднанні правових засобів (в т.ч. і способів правового регулювання) і принципів, що створює сприятливі (несприятливі) умови для задоволення інтересів суб'єктів права і спрямований на досягнення оптимального соціально-значущого результату*.

При цьому сутність правового режиму полягає в тому, щоб за допомогою особливого поєднання дозволів, заборон і позитивних зобов'язань створити особливий порядок правового регулювання – необхідні умови для безперешкодної реалізації суб'єктами своїх прав і законних інтересів, обмеження протиправної діяльності, досягнення інших соціально-корисних цілей. У свою чергу, зміст правового режиму складають правові засоби різного рівня, включаючи правові принципи, що формують і визначають даний порядок, який дозволяє в підсумку отримати необхідний (бажаний) результат при вирішенні конкретних юридичних ситуацій.

1.3 Структурно-функціональна характеристика правових режимів

Як ми зауважували, правовий режим – це впорядкована сукупність (система) правових засобів. На думку Д. Коссе, правовий режим реалізується шляхом встановлення особливого комплексного регулювання визначених суспільних відносин [128, с. 26]. В межах цього комплексу (системи) правові засоби поєднуються чітко певним чином, тісно взаємопов'язані і діють комплексно, створюють так звану «атмосферу» правового регулювання – ступінь сприятливості (несприятливості) для задоволення інтересів суб'єктів права.

Місце і роль структури як соціальної системи визначається тим, що саме структура є матеріальним носієм її внутрішньої впорядкованості, обумовлює властиву їй цілісність і відносну стійкість. У цьому розумінні поняття структури відображає «статичку» системи. Дослідження даного статичного моменту системи зазвичай називають структурним аналізом і пропонують розглядати його в якості одного з конкретних, відносно самостійних аспектів системного підходу.

Слід при цьому мати на увазі, що правильне розуміння та використання структурного аналізу можливо лише на основі виявлення і диференціації сукупності компонентів, що утворюють систему (системно-елементного аналізу), якісна природа яких, їх зв'язки і взаємодії впливають не тільки на структуру, але

й на інші сторони, властивості і особливості тієї чи іншої системи.

Взагалі структура – це вид (або форма) упорядкованості компонентів системи. Тобто особливостями змісту структури певної соціальної системи можуть бути:

- структура системи відображає специфіку її компонентів і структурних зв'язків між ними;

- структура має відносну стійкість у часі, завдяки чому система існує як відносно самостійний і відокремлений об'єкт. Більш того, будучи найбільш стійкою характеристикою системи, вона дозволяє накопичувати в певних межах кількісні зміни, що неминуче відбуваються в процесі функціонування, визначаючи тим самим подальший розвиток, перетворення системи.

Щодо структури правового режиму в науці склалися три основні підходи:

- правовий режим ототожнюється з механізмом правового регулювання, в результаті чого збігається і їх структура;

- правовий режим – це інститут права, і його структуру становить сукупність правових норм;

- поняття правового режиму ширше поняття механізму правового регулювання (далі – МПР), тому в структуру правового режиму крім елементів МПР входять принципи права, методи правового впливу і т. ін. [98, с. 258; 177, с. 18; 130, с. 74; 147, с. 36; 166, с. 279].

Отже, в результаті порівняльного аналізу правового режиму і суміжних загальнотеоретичних категорій, можна з упевненістю констатувати, що *правовий режим є різновидом правового стану, що не зводиться ні до сукупності юридичних норм, ні до механізму правового регулювання.*

У структуру правового режиму можуть бути включені правові засоби різного складу та рівня (прості і комплексні): елементи механізму правового регулювання (правові норми, відносини, акти реалізації права, юридичні факти тощо), істотні характеристики суб'єктів і об'єктів права, просторово-тимчасові характеристики регульованих відносин, система гарантій реалізації правового

режиму (в тому числі юридична відповідальність за порушення режимних вимог), правові принципи, цілі та способи правового регулювання.

Тобто правовий режим – це саме «укрупнений блок», який з'єднує в єдину робочу конструкцію певний комплекс правових засобів відповідно до встановлених цілей.

Видається, що запропонована структура (склад) правового режиму найбільш оптимальна, оскільки в ній чітко представлені всі складові (компоненти) досліджуваної категорії, і вона повною мірою відповідає його змісту.

На наш погляд, можна виділити два основних підходи до класифікації правових режимів – так званій «*нормативний*» (вироблений законодавчою практикою і використовуваний в нормативних актах різного рівня стосовно певних правових об'єктів і станів) і *науковий*.

При аналізі чинного законодавства можна виділити достатню кількість правових режимів, що істотно відрізняються один від одного: спеціальні податкові режими, режим воєнного стану, режим надзвичайного стану, режим робочого часу, режим перебування іноземних громадян та осіб без громадянства на території України, митний режим, режим майна подружжя, режим виправної установи, прикордонний режим, правовий режим майна підопічних тощо.

Навіть самий поверхневий погляд на представлений перелік правових режимів свідчить про відсутність більш-менш чітких «нормативних» критеріїв їх класифікації, вироблених законодавчою практикою, тому в рамках заявленої теми зробимо таку спробу.

Аналіз юридичної літератури показує, що питання щодо підстав класифікації (типології) правових режимів є об'єктом тривалої дискусії і вирішується по-різному [137, с. 61; 113, с. 1298]. Досить повний, на наш погляд, перелік загальних підстав для класифікації правових режимів наводять М. Матузов і О. Малько, серед яких ними названі такі: предмет правового регулювання; Юридична природа режиму; Зміст; Суб'єкти, щодо яких режим встановлюється; Функції права; Форми вираження; Рівень нормативних актів,

якими вони встановлені; Сфера використання [169, с. 16–29].

Д. Бахрах виділяє найбільш загальні, універсальні режими та похідні від них вторинні режими, загальнодержавні спеціальні режими, режими забезпечення законності, режими надзвичайного, військового, особливого становища, режими секретності, загальні та особливі митні режими, прикордонний режим і регіональні режими, постійні і тимчасові ситуаційні режими (надзвичайного стану), режими об'єктів і засобів діяльності (заповідників, заказників, валюти та інші) [31, с. 201–237]. Таким чином, підставами для класифікації даних вчений вважає предмет правового регулювання, зміст, час дії правових режимів.

Існує й інша класифікація, зокрема: а) щодо забезпечення інтересів державної безпеки країни, захисту державної таємниці (наприклад прикордонний режим, режим в'їзду і виїзду громадян); б) щодо забезпечення безпеки держави та охорони громадського порядку (адміністративно-правовий режим проживання і пересування іноземців); такі, що відносяться до так званої дозвільної системи (порядок придбання, зберігання, використання вогнепальної зброї, радіоактивних ізотопів, вибухових речовин, отрут, отрутохімікатів, наркотичних препаратів, паспортна система); в) режими, що сприяли досягненню цілей і завдань галузей управління (санітарний режим, митний режим); г) комплексні режими, що переслідують цілі підтримки обороноздатності країни, державної безпеки, громадського порядку, здоров'я і безпеки громадян в умовах виняткових обставин (військова загроза, стихійні лиха, епідемії, епізоотії, масові заворушення та інші) [226, с. 87–88]. В даному випадку підставами для класифікації виступають функції (напрями діяльності) держави.

Ю. Тихомиров пропонує класифікацію адміністративно-правових режимів за такими підставами: адміністративно-правові режими забезпечення стабільності держави, адміністративно-правові режими, покликані забезпечувати функції управління і сфери діяльності (податкової, санітарної тощо), адміністративно-правові режими для громадян (реалізація прав громадян на охорону здоров'я, оплату праці, охорону праці та техніку безпеки, права на підприємницьку діяльність та

ін.), обліково-легалізуючі режими (державна реєстрація фізичних та юридичних осіб, реєстрація угод з нерухомістю, реєстрація зброї, ліцензування підприємницької діяльності), адміністративно-функціональні режими [267, с. 404–440].

Ряд вчених до підстав класифікації режимів відносить:

- призначення та цілі режиму;
- розподіл предметів ведення і повноважень між суб'єктами режимної організації;
- систему органів державного управління в галузі дії режиму, порядок їх функціонування та взаємодії;
- спеціальні повноваження суб'єктів режимної організації в частині нормативного регулювання, здійснення нагляду та контролю за заходами і складовими даного режиму;
- повноваження органів місцевого самоврядування, а також інших організацій в системі режимної організації;
- систему безпосередніх виконавців режиму, визначення їх спеціального статусу, видання відповідних нормативно-правових актів;
- порядок фінансування та компенсації витрат на здійснення режимної організації, як по вертикалі системи виконавчої влади, так і щодо органів місцевого самоврядування, інших організацій і громадян [112; 255; 277, с. 847–848].

У свою чергу в літературі має місце й класифікація щодо матеріальних і процесуальних підстав вирішення конкретної юридичної ситуації [156, с. 214].

Проаналізувавши різні погляди на класифікацію правових режимів, запропонуємо наступні підстави такої: предмет правового регулювання; юридична природа; тип правового регулювання; співвідношення стимулів і обмежень; суб'єкт правотворчості; сфера і час дії. Виходячи з цього, розглянемо основні види правових режимів.

За предметом правового регулювання (галузевої приналежності) режими поділяються на конституційні, адміністративні, цивільно-правові, трудові, фінансові, земельні, митні та інші, що регулюють комплекс однорідних

суспільних відносин. Наприклад, правовий режим рухомого та нерухомого майна в цивільному праві (ст. 181 Цивільного Кодексу України) [278], правовий режим земель сільськогосподарського призначення в земельному праві (гл. V Земельного кодексу України) [94].

Правові режими, що регулюють одні й ті ж відносини («родові» правові режими), у свою чергу, поділяються також на правові режими окремих об'єктів («видові» правові режими). Наприклад, правовий режим земельних ділянок є видовою по відношенню до правового режиму нерухомого майна в цивільному праві, правовий режим сільськогосподарський угідь – до правового режиму земель сільськогосподарського призначення в земельному праві.

Оскільки, як відомо, галузі права – це не просто сфера правового регулювання, не просто сукупність правових норм, а конкретно існуючі та юридично специфічні підрозділи у самому змісті права, відповідно, специфіка кожного окремого структурного підрозділу (галузі) права виражається в особливому режимі правового регулювання через його основні елементи: метод правового регулювання, механізм правового регулювання, правові принципи. Тобто правовий режим уособлює тісну єдність комплексу правових засобів з вмістом регульованих відносин.

На цій підставі вважаємо, що розгляд специфіки галузевого правового регулювання суспільних відносин саме через призму правового режиму доцільно за наступними обставинами.

Так, суб'єкт права, вступаючи в ті чи інші суспільні відносини, зіштовхується з цілим арсеналом різних юридичних засобів регулятивного, охоронного, процедурно-процесуального характеру, покликаних врегулювати ці відносини. Правовий режим дозволяє систематизувати цей набір правових засобів відповідно до специфіки тієї чи іншої ситуації, відпрацювати їх і привести суб'єкта права до бажаного (необхідного) результату. Крім того, на практиці нерідко виникають випадки, коли ті чи інші відносини можуть регулюватися, наприклад, як цивільним, так і сімейним (цивільним або трудовим) правом, а

необхідність кваліфікувати ці відносини виникає вже на початкових стадіях правового регулювання.

У даних випадках чітке уявлення про галузеві режими дозволяє вже на ранніх етапах вирішення тієї чи іншої юридичної ситуації уникнути помилок як у правозастосуванні, так і в інших формах правореалізації. Галузеві правові режими справедливо визнаються юридичною наукою режимами найбільш високого рівня, що мають у праві інтегративне і спрямовуюче значення.

За характером і цілями впливу виділимо регулятивні та охоронні правові режими. Перші спрямовані на найбільш ефективно врегулювання суспільних відносин, задоволення інтересів суб'єктів права. Наприклад, режим робочого часу (Глава 4 Кодексу законів про працю України) [110], спеціальні податкові режими (Розділ 14 Податкового кодексу України) [201]. Другі пов'язані з охороною регульованих правом відносин шляхом можливого застосування до правопорушника, передбачених у праві заходів примусового впливу. Наприклад, режим охорони державного кордону України (Розділ 4 Закону України «Про державний кордон України») [73].

За юридичною природою правові режими можна поділити на матеріальні і процесуальні. *Матеріальні правові режими* (наприклад, режим майна подружжя, режим земель сільськогосподарського призначення, режим іноземних громадян, режим іноземних інвестицій та ін.) фіксують права і обов'язки суб'єктів, їх правове положення, межі правового регулювання. Властивості правових режимів матеріального характеру зазвичай пов'язані з використанням у словосполученні «правовий режим ...» найменування об'єкта правового регулювання, щодо якого у різних правових суб'єктів є певні повноваження. Наприклад, правовий режим іноземних інвестицій [86], правовий режим надзвичайного стану [83] тощо. *Процесуальні правові режими* шляхом встановлення суб'єктного складу, термінів, регламенту вчинення певних дій і т.д. спрямовані на забезпечення і дотримання юридичного порядку (процедури), передбаченого процесуальними нормами для успішного досягнення матеріально-правового результату, регламентують

процесуальну діяльність судових та правоохоронних органів [237]. Наприклад, процесуальний режим апеляційного провадження у кримінальному процесі визначає його суб'єктний склад, терміни подачі апеляційної скарги (подання), умови та наслідки розгляду такої, результати і т.д. (Глава 31 Кримінально-процесуального кодексу України) [132].

Що ж стосується визначення процесуально-правових режимів законодавцем, то тут, на відміну від правових режимів матеріального характеру, вказується не на об'єкт правового регулювання, а на процесуальну форму юридичної діяльності, наприклад, режим досудового розслідування (розділ 3 Кримінально-процесуального кодексу України), форма фіксування кримінального провадження (стаття 103 Кримінально-процесуального кодексу України) [132].

За співвідношенням типів (способів) правового регулювання правові режими прийнято ділити на первинні та вторинні. *Перші* виражають співвідношення способів регулювання на певній ділянці соціального життя; *другі* – модифікації правових режимів, що вносять або особливі пільги і переваги, що складаються в додаткових правах, або особливі обмеження, які полягають у додаткових заборонах або позитивне зобов'язання. Так, відповідно до ст. 50 Кодексу законів про працю України встановлено режим робочого часу, загальний для всіх працівників, – так званий «первинний» правовий режим». У той же час цей кодекс містить і норми регулюючі, «вторинні» правові режими робочого часу – скорочена тривалість робочого часу (ст. 51), робота в режимі неповного робочого часу (ст. 56), змінна робота (ст. 58) [110].

У свою чергу, *щодо способів правового регулювання* правові режими поділяються на загальнодозвільні, дозвільні і засновані на позитивному зобов'язанні (терміни С. Алексєєва). *Правові режими загальнодозвільного профілю* використовуються в галузях вітчизняного права, побудованих, головним чином, на диспозитивних (децентралізованих) методах регулювання - цивільному, трудовому, сімейному праві. В рамках даного правового режиму дозволу виступають ключовим правовим засобом, покликаним забезпечити соціальну

свободу та активність суб'єкта, здійснення його реальних прав. Межі дозволеної поведінки визначаються законодавцем у вигляді встановлених в текстах нормативних актів винятків із загального правила (обмежень у вигляді заборон і зобов'язань). Тим самим зовнішня (нормативна) об'єктивізація даного типу правового регулювання виражається не в самому дозволі, а в його протилежності: обмеженнях. Прикладом правового режиму загальнодозвільного профілю слугують договірний режим майна подружжя в сімейному праві (Глава 8 Сімейного кодексу України). Так, у статті 64 СК України закріплено дозвіл: «Дружина та чоловік мають право на укладення між собою усіх договорів, які дозволені законом, як щодо майна, що виступає їх особистою приватною власністю, так і стосовно майна, яке виступає об'єктом права спільної сумісної власності подружжя» [241]. У свою чергу, обмеження прописує стаття 93, зокрема у ч. 4 даної статті вказується: «Шлюбний договір не може зменшувати обсягу прав дитини, які передбачені даним Кодексом, а також ставити одного з подружжя у надзвичайно не вигідне матеріальне становище». Частина 5 даної статті також встановлює певні обмеження: «За шлюбним договором не може передаватися у власність одному з подружжя нерухоме майно та інше майно, право на яке підлягає державній реєстрації» [241].

Для правового режиму *дозвільного профілю* властива така юридична конструкція, при якій суб'єкти користуються лише тими правами, які прямо передбачені в нормативних правових актах, а загальні заборони – це конкретно визначені законодавцем дозволи, що, по суті, характерно для всіх галузей вітчизняного права. Як правило, вони більш поширені в сфері охорони навколишнього природного середовища та у сфері праці та зайнятості населення. Прикладом може слугувати правовий режим відпочинку (Глава 5 Кодексу законів про працю України). Так, у ст. 70 Кодексу законів про працю України міститься заборона: «Робота у вихідні дні забороняється. Залучення окремих працівників до роботи у ці дні допускається лише з дозволу виборного органу первинної профспілкової організації чи профспілкового представника певного підприємства,

установи, організації і лише в окремих випадках, що передбачені законодавством» [110]. А в подальшому тексті даної статті – дозвіл, зокрема, норма про те, що «залучення окремих працівників до роботи у вихідні дні допустиме у таких випадках: 1) з метою відвернення або ліквідації наслідків стихійного лиха, епізоотій, епідемій, виробничих аварій та негайної елімінації їх наслідків; 2) з метою відвернення нещасних випадків, які ставлять або можуть поставити під загрозу життя чи нормальні життєві умови людей, загибелі або псування майна; 3) для виконання невідкладних, завчасно не передбачених робіт, від негайного виконання яких залежить у подальшому нормальна робота підприємств, установ, організацій в цілому або їх окремих підрозділів; 4) з метою виконання невідкладних вантажно-розвантажувальних робіт з метою запобігання або усунення простою рухомого складу чи скупчення вантажів у пунктах відправлення і призначення. Залучення працівників до роботи у вихідні дні провадиться за письмовим наказом (розпорядженням) власника або уповноваженого ним органу» [110].

Суть правових режимів, *заснованих на позитивному зобов'язанні*, полягає в тому, що відповідно до вимог соціальної дійсності законодавець передбачає систему чітких позитивних зобов'язань, які в межах певного предмета поширюються на всіх суб'єктів. Такі правові режими характерні для ряду галузей права – фінансового, кримінально-виконавчого. Наприклад, режим у колоніях та засоби його забезпечення (глава 16 Кримінально-виконавчого кодексу України) [133]; правовий режим валютних операцій (Декрет Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання та валютного контролю») [59].

За співвідношенням стимулів і обмежень окремі автори називають стимулюючі і обмежуючі правові режими з відповідними підвидами: дозвільні, рекомендаційні, зобов'язальні та заборонні [160, с. 19–22]. Варто зауважити, що поєднання стимулів (у нашій термінології – дозволів) і обмежень у правових режимах є чи не основною сутнісною характеристикою даної категорії. Особливість будь-якого правового режиму проявляється тоді, коли створюється і

використовується особлива комбінація правових засобів, що включає в себе загальні дозволи і заборони, позитивні зобов'язання та рекомендації тощо.

Що стосується обмежувачого правового режиму, то при його нормативно-правовому закріпленні є певні особливості: він детально розроблений, як правило, містить у собі вичерпний перелік суб'єктів, об'єктів, засобів правового регулювання тощо, не передбачає для актів нижчестоящих органів і посадових осіб варіативності поведінки. Наприклад, ст. 6 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» містить вичерпний перелік обмежень, пов'язаних з перебуванням у його складі [78].

При правовому закріпленні режимів стимулюючого характеру, як правило, вищі органи визначають основні пріоритети правового регулювання, делегуючи повноваження щодо створення правових режимів нижчестоящим органам та посадовим особам. Наприклад, згідно ст. 7 Закону України «Про [пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні](#)» «Стратегічні пріоритетні напрями інноваційної діяльності»: «Верховна Рада України проголошує особливим пріоритетом України гармонійний розвиток людського потенціалу, економіки та природного середовища держави. Відтак, Верховна Рада України окреслює стратегічні визначальні напрями інноваційної діяльності в Україні, а саме:

- модернізація електростанцій; нові та відновлювані джерела енергії; модерні ресурсозберігаючі технології;
- машинобудування та приладобудування як основа високотехнологічного оновлення усіх галузей виробництва; розвиток високоякісної металургії;
- нанотехнології, мікроелектроніка, інформаційні технології, телекомунікації;
- удосконалення хімічних технологій, нові матеріали, розвиток біотехнологій;
- високотехнологічний розвиток сільського господарства і переробної промисловості;
- транспортні системи: будівництво і реконструкція;

- охорона та оздоровлення людини й навколишнього середовища;
- розвиток інноваційної культури суспільства;
- виробництво засобів наземного транспорту, літальних апаратів, плавучих засобів і пов'язаних з транспортом пристроїв й обладнання, комплектуючих виробів, розробка та впровадження новітніх технологій для їх складання (виготовлення)» [85].

Зауважимо, що така класифікація, запропонована О. Малько, дещо співзвучна вищевикладеній думці С. Алексеєва, оскільки і в першому, і в другому випадку йдеться про переваги (стимули, пільги) і обмеження (зобов'язання, заборони), які режими вносять в регулювання певної сфери суспільних відносин.

Залежно від суб'єкта-носія режиму (особи, щодо якої він встановлений) розрізняють режим біженців (Закон України «Про біженців») [72], іноземних громадян (Закон України «[Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства](#)») [84] та інші.

В залежності від об'єкта, щодо якого встановлюється правовий режим, виділяють правовий режим земель (Земельний кодекс України) [94], правовий режим майна подружжя (ст. 57–74 Сімейного кодексу України) [241] та інші.

За формою встановлення правові режими поділяються на встановлені законом, договором або адміністративно-правовим актом.

Законні правові режими закріплюються в самому нормативно-правовому акті або шляхом відсилання до інших нормативно-правових актів. Наприклад, у ст. 681 (з приміткою 1) ЦК України закріплено, що до відносин, пов'язаних з правовими наслідками відкликання товару у покупця, не врегульованих цією статтею, застосовуються положення цього параграфу та законодавства про захист прав споживачів [278].

Договірні правові режими встановлюються угодою сторін. Так, відповідно до ст. 713 ЦКУ за договором контрактації сільськогосподарської продукції виробник певної сільськогосподарської продукції зобов'язаний виробити передбачену договором сільськогосподарську продукцію та передати її у власність

контрактанту (заготівельникові) або конкретному одержувачеві, натомість заготівельник зобов'язується прийняти дану продукцію, а відтак оплатити її за встановленими цінами *відповідно до умов договору* (курсив наш. – Д.Д.) [278].

Поряд з цим, існують і правові режими, для встановлення яких необхідні адміністративно-правові документи (ліцензії, дозволи, свідоцтва, сертифікати тощо). Наприклад, ліцензування приватної юридичної практики (Закон України «Про адвокатуру» [71], Закон України «Про нотаріат» [80]).

На практиці можуть мати місце і так звані альтернативні правові режими, що надають суб'єктам можливість самим вирішувати застосовувати до виниклих в рамках правового режиму відносин законні або договірні норми чи ні. Наприклад, відповідно до ст. 776 ЦКУ, поточний ремонт речі, переданої у найм, виконується наймачем за його власний рахунок, якщо інше не передбачено договором чи законом. Капітальний ремонт речі, переданої у найм, провадиться наймодавцем за його рахунок, якщо інше не передбачено договором чи законом [278].

В залежності від території дії розрізняють державні правові режими, що діють в межах всієї території України (наприклад, правовий режим державного кордону), регіональний, що поширює свою дію в межах певного регіону (наприклад, режим прикордонної зони); муніципальний, що охоплює своєю дією територію муніципального утворення (наприклад, правовий режим вільної економічної зони «Крим» [89]).

Різноманітність підстав класифікації правових режимів є і в галузевій площині, що обумовлено предметом і методом правового регулювання тієї чи іншої галузі, а також різноманітністю завдань, що стоять перед правовими режимами і засобів щодо їх забезпечення. В результаті, навіть усередині однієї галузі права ми можемо спостерігати, з одного боку, різні підходи вчених до класифікації режимів, а з іншого, – велику різноманітність самих режимів.

Таким чином, правові режими можна класифікувати за такими підставами:

- за предметом правового регулювання;
- юридичною природою;

- типом правового регулювання;
- співвідношенню стимулів і обмежень;
- суб'єкту правотворчості;
- сферою і часом дії.

Можливі й інші підстави для класифікації, однак, вважаємо, виділення запропонованих нами підстав класифікації правових режимів дозволяє найповніше синтезувати їх сутнісні ознаки, чітко показати їх органічний зв'язок із суспільними відносинами, соціально-політичну та юридичну значимість. У практичному плані виділення названих ознак сприяє розробці більш обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення законодавства, при його кодифікації, усуненні множинності, колізійності, прогалиності та багатьох інших недоліків, властивих сучасній вітчизняній правовій системі.

При всьому різноманітті підстав для класифікації правових режимів важливо відзначити, що на перше місце слід ставити *їх основне функціональне призначення* – подолання перешкод, що стоять на шляху реалізації інтересів суб'єктів права шляхом створення особливого «клімату» правового регулювання (особливого поєднання дозволів, заборон і позитивних зобов'язань) і досягнення тим самим оптимального соціального порядку в правовій системі.

Отже, при характеристиці внутрішньої будови правового режиму, аналіз його функціонування, тобто «динаміки», становить першочерговий та відносно самостійний аспект системного підходу (так званий функціональний аналіз) і передбачає використання поняття функцій правового режиму.

Відразу ж треба підкреслити таку важливу обставину – функції правових режимів безпосередньо пов'язані з цілями і функціями правового регулювання в цілому. Аналіз юридичної літератури, присвяченої функціям права, дозволив виявити наступні моменти, що визначають сутність даної категорії:

- функції права є похідними від його сутності і визначаються призначенням права в суспільстві, виражають найбільш істотні, головні риси права і спрямовані на здійснення основних завдань, які постають перед правом на певному етапі

розвитку суспільства;

- це основні напрями впливу права на суспільні відносини, в яких конкретизується і отримує необхідну цілеспрямованість правове регулювання;
- характеризують динаміку правового впливу на суспільні відносини;
- окремі функції права в сукупності являють собою систему.

Вважаємо, що характеристики функцій права є вихідними для функцій правового режиму, які можна визначити як *основні напрями впливу правових режимів на суспільні відносини з метою їх оптимального регулювання, подолання перешкод, що виникають на шляху задоволення суб'єктами своїх прав і законних інтересів.*

Перш, ніж перейти до розгляду класифікації функцій правових режимів, доцільно спочатку зупинитися на класифікації функцій права взагалі, що допоможе надати класифікації функцій правових режимів всебічного і цілісного характеру.

У юридичній науці виділяють наступні функції права:

а) загальносоціальні і власне правові (статична, динамічна і охоронна) [9, с. 64–67];

б) основні юридичні функції (регулятивна, охоронна) та основні соціальні функції (економічна, політична, ідеологічна), неосновні юридичні (компенсаційна, відновлювальна, обмежувальна) і неосновні соціальні функції (екологічна, інформаційна, соціальна у вузькому розумінні слова);

в) за характером і метою впливу права: регулятивно-статична, регулятивно-динамічна і регулятивно-охоронна. Крім того, виділяється ще виховна функція права.

г) за сферою суспільних відносин: похідні від основних загальні функції права, що регулюють однорідні, широкі сфери суспільних відносин (економічна, політична, соціально-культурна функції права) та похідні від основних приватні функції права, що регулюють певні більш-менш широкі сфери суспільних відносин, правове регулювання яких у зв'язку з конкретною історичною

ситуацією виступає на перший план, вимагає до себе підвищеної уваги (екологічна, податкова та ін.) [219, с. 170].

Щодо виділення в якості самостійної охоронної функції права найбільш кращою, вважаємо, виглядає позиція, згідно з якою право має дві рівноправні функції: регулятивну (статичну і динамічну) та охоронну. Регулятивна функція права покликана затвердити порядок, що склався або внести новий, «більш якісний» порядок в систему суспільних відносин. Метою ж охоронної функції права виступає забезпечення підтримки такого порядку, усунення чинників, що є перешкодою для нормального функціонування суспільства, за допомогою специфічних прийомів і способів, що виходять за межі звичних методів правового регулювання [26, с. 12–16].

Виділення ж таких функцій права, як установча, заохочувально-орієнтаційна, компенсаційна, заборонна і т.д., на нашу думку, можливе лише на рівні окремих галузей і навіть інститутів і норм права.

Таким чином, взявши за основу класифікацію функцій права, при характеристиці правового режиму вважаємо можливим розрізнати такі його функції:

а) за характером і метою впливу:

- регулятивну (з наступними підвидами: статична і динамічна);
- охоронну (з наступними підвидами: попереджувальна (превентивна), правовідновлювальна, компенсаційна, каральна);
- виховну;

б) за сферою суспільних відносин:

- економічну функцію, яка є відображенням ролі права як основного, найбільш важливого регулятора економічних процесів. Наприклад, встановлення правового режиму особливих економічних зон (Автономна республіка Крим);
- політичну функцію, покликану впорядкувати процедуру здійснення політичної влади як центральної ланки будь-якого суспільства, без якої неможлива його ефективна організація. Наприклад, правовий режим діяльності

політичних партій;

– культурну функцію, що відображає ступінь правового впливу на інтелектуально-освітню сферу життєдіяльності людей. Наприклад, правовий режим музеїв в Україні;

– соціальну функцію, пов'язану із забезпеченням нормальної життєдіяльності кожного члена суспільства, тобто в сучасному розумінні гарантії отримання освіти, медичної допомоги тощо. Наприклад, правовий режим охорони здоров'я громадян.

Регулятивна функція правового режиму (виступаюча як у статичній, так і динамічній) спрямована на об'єднання в ньому комплексу правових засобів, покликаних найбільш ефективно врегулювати суспільні відносини, задовольнити інтереси суб'єкта права.

За допомогою регулятивно-статичної функції в правових режимах відбувається закріплення право- та дієздатності громадян, закріплення та зміна правового статусу громадян, окреслення компетенції державних органів, повноважень посадових осіб, встановлення правового статусу юридичних осіб.

За допомогою регулятивно-динамічної функції здійснюється визначення юридичних фактів, пов'язаних з виникненням, зміною та припиненням правовідносин; встановлення певного правового зв'язку між суб'єктами права (себто, регулятивні правовідносини); окреслення оптимального типу правового регулювання (дозвільного) стосовно до конкретних суспільних відносин. Та частина регулятивних правових засобів, яка обслуговує діяльність суб'єктів права (цивільний, торговий оборот, здійснення угод і договорів, юрисдикційну та правозастосовну діяльність державних органів) охоплюється змістом регулятивно-динамічної функції.

Так, у правовому режимі державної служби регулятивно-статична функція реалізується шляхом закріплення правового статусу державного службовця (Розділ 3 Закону України «Про державну службу»): основних прав державного службовця (ст. 11), його основних обов'язків (ст. 10), обмежень, пов'язаних з

державною службою (ст. 12), заборон, пов'язаних з державною службою (наприклад, граничний вік перебування на службі - ст. 23) [75].

В межах названого правового режиму регулятивно-динамічна функція реалізується шляхом регламентації проходження державної служби (Розділ 5 Закону), оплати праці державних службовців (Розділ 7).

Охоронна функція правового режиму – напрямок правового впливу, пов'язаного з охороною регульованих правом відносин шляхом можливого застосування до правопорушника передбачених у праві заходів примусового впливу.

Специфіка охоронної функції полягає в тому, що вона визначає право як характерний спосіб впливу на поведінку індивідів, що передбачає вплив на їх волю певною загрозою санкції, встановленням заборон і реалізації заходів захисту та юридичної відповідальності.

Якщо регулятивна функція вказує учасникам регулятивних відносин, що вони можуть і повинні робити в тих чи інших ситуаціях і які у них для цього юридичні можливості (засоби), то охоронна функція інформує адресатів правових норм про те, які соціальні цінності взяті державою під охорону і які несприятливі наслідки випливають у разі посягання на них. Регулятивна функція реалізується в правомірній діяльності; для здійснення охоронної функції характерна специфічна форма – охоронні відносини і правоохоронна діяльність органів держави та інших спеціально уповноважених законом суб'єктів.

У правових режимах в межах регулятивних правових режимів можуть діяти і режими охоронні, метою яких може бути не тільки упорядкування певних соціальних зв'язків, але і захист особистих, суспільних і державних інтересів.

У ряді випадків сам встановлений державою правовий режим може бути охоронним. Наприклад, режим охорони комерційної таємниці, лікувально-охоронний режим, правовий режим охорони природних об'єктів та інші. У таких режимах прямо вказується на їх охоронну сутність.

В інших випадках законодавець може прямо і не вказувати в найменуванні режиму на його охоронні властивості, однак такі режими також можуть

реалізовувати суто охоронну функцію. Наприклад, правовий режим охорони і захисту лісів (ст. 88 Лісового кодексу України). З тексту статті випливає, що «органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування в межах своїх повноважень, передбачених цим Кодексом, можуть установлювати заборону або обмеження на відвідування лісів населенням, а також проведення певних видів робіт на окремих лісових ділянках на період пожежної небезпеки та під час проведення заходів боротьби зі шкідниками» [148]. Тим самим реалізуються охоронні правовідносини і охоронна функція правового режиму лісів.

Попереджувальна (превентивна) підфункція правового режиму полягає в охороні людини, суспільства і держави від протиправних посягань та інших негативних явищ, недопущення порушення існуючих правовідносин, прав і законних інтересів громадянина (їх колективів та організацій), суспільства і держави загалом.

В рамках правових режимів охоронні заходи реалізації превентивної функції можуть полягати в закріпленні санкцій за посягання на ті чи інші охоронювані суспільні відносини; встановленні заборон вчиняти дії, що суперечать інтересам громадян (їх колективів), організацій і держави; фіксації юридичних обставин, настання яких в результаті протиправних дій суб'єктів слугує фактичною підставою для притягнення останніх до юридичної відповідальності.

Наприклад, ст. 12 Закону України «Про державну службу» закріплює обмеження пов'язані з державною службою: «Не можуть бути обраними або призначеними на посаду в державному органі та його апараті особи, які :

- є визнані у встановленому порядку недієздатними;
- мають не зняту або не погашену судимість за вчинення злочину або на яких упродовж останнього року накладалося певне адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення;
- у випадку прийняття на службу є безпосередньо підпорядковані близьким їм особам;

– в інших випадках, передбачених законами України [75]. Саме так реалізується попереджувальна (превентивна) охоронна функція правового режиму державної служби.

Правовідновлювальна підфункція правового режиму виражається у відокремленому впливу комплексу правових засобів на волю, свідомість і поведінку людей і повертає суб'єктів права в первинний стан, порушений неправомірними діями інших суб'єктів права (повернення майна, поновлення на роботі тощо).

Наприклад, при охороні правового режиму земель в Україні стаття 210 Земельного кодексу України закріплює недійсність угод щодо земельної ділянки: «Угоди, укладені із порушенням встановленого законом порядку купівлі-продажу, ренти, дарування, застави, обміну земельних ділянок, визнаються недійсними за рішенням суду», а також п. 1 статті 212 цього ж кодексу: «Самовільно зайняті земельні ділянки підлягають поверненню власникам землі або землекористувачам без відшкодування затрат, понесених за час незаконного користування ними» [94].

Приведення в початковий стан може виражатися у скасуванні незаконних рішень, у відновленні правового статусу фізичної чи юридичної особи, або поновлення порушеного громадського порядку тощо.

Компенсаційна підфункція правового режиму спрямована на відшкодування будь-якої шкоди, яку заподіяно як протиправними, так і правомірними діями (бездіяльністю), громадянам (їх колективам) і організаціям, і вона тісно пов'язана з відновлювальною. Відмінності між ними полягають, насамперед, у формах, методах і правових наслідках реалізації.

Так, ст. 23 Цивільного кодексу України в межах правового режиму охорони честі і гідності громадян, вимагає у винної сторони відшкодування (компенсації) моральної шкоди, заподіяної потерпілому, так як відновити порушене право іншими способами неможливо (наприклад, за хвилювання особи у випадках поширення компрометуючих про неї відомостей) [278].

Конституція України також передбачає право на відшкодування моральної і матеріальної шкоди, спричиненої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації (ст. 32), за примусове відчуження об'єктів права приватної власності (ст. 41), за шкоду, завдану незаконними діями (або бездіяльністю) органів державної влади або їх посадових осіб (ст. 56) [124].

Каральна підфункція правового режиму складає відокремлений напрям впливу права на свідомість, волю і поведінку правопорушників, який полягає у застосуванні до них судами, правоохоронними та іншими компетентними органами конкретних заходів покарання.

Каральний вплив як один із способів охорони існуючих суспільних відносин застосовується, коли не справляються зі своїм призначенням регулятивні можливості права та інші прояви охоронної функції права, які не є каральними.

В рамках правового режиму каральний вплив права проявляється у разі порушення вимог правових режимів практично у всіх галузях права.

Наприклад, ст. 34 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» містить бланкетну (відсильну) норму про відповідальність за порушення вимог режиму надзвичайного стану [83].

Стаття 245 Кримінального кодексу України включає заходи відповідальності за порушення режиму об'єктів рослинного світу: «Знищення або пошкодження лісових масивів, зелених насаджень довкола населених пунктів, вздовж залізниць, а теж стерні, сухих дикоростучих трав, рослинності або її залишків на землях сільськогосподарського призначення вогнем чи іншим загальнонебезпечним способом – караються штрафом від трьохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк від двох до п'яти років, або ж позбавленням волі на той самий строк» [131].

Виховна функція правового режиму. Правовий режим впливає на поведінку суб'єктів через окремі норми, інститути та механізми (заборони, дозволи, позитивні зобов'язання, здійснення правосуддя, правового захисту, покарання),

так і в цілому як самостійний чинник духовного життя.

До основних напрямів виховного впливу належать такі: формування соціально схвалюваних стереотипів поведінки; формування нетерпимості до правопорушень; витіснення негативних стереотипів поведінки зі свідомості правопорушників та інших осіб; формування поваги до прав людини, інтересів суспільства і держави.

На нашу думку, в реалізації виховної функції правового режиму визначальне значення набувають дозволи і обмеження. Стимулюючі санкції викликають у людини позитивний психологічний настрій, мотивують його на правомірну соціально-корисну поведінку. Обмежувальні санкції (заборони, покарання) стримують протиправну поведінку індивіда, що також приносить соціально-корисний ефект. Безумовно, головним в межах саме цієї функції можна вважати інформованість суб'єктів права про соціальні можливості тієї чи іншої поведінки, що дозволяє їм досягати поставлених цілей в межах існуючого правопорядку.

Таким чином, до функцій правового режиму можна віднести наступні:

- а) за характером і метою впливу: регулятивну (з наступними підвидами: статична і динамічна), охоронну (з наступними підвидами: попереджувальна (превентивна), правовідновлювальна, компенсаційна, каральна), виховну функції;
- б) за сферою суспільних відносин: економічна, політична, культурна, соціальна функції.

Отже, правовий режим за своєю юридичною природою забезпечений всіма засобами, необхідними і достатніми для його функціонування (правила поведінки, позитивні і негативні санкції, включаючи юридичну відповідальність за порушення режимних вимог тощо). При цьому дія правових режимів охоплює цілий комплекс систем, взятих в тимчасових і просторових межах (правові статуси суб'єктів права, об'єкти права, юридичні факти тощо).

Висновки до розділу 1

Характеризуючи поняття, та структурно-функціональну характеристику правового режиму як загально правової категорії можна зробити наступні висновки:

1. Важливе значення в процесі вивчення процесуального режиму має філософська теорія відображення. Серед філософських методів варто виділяти наступні: діалектичний і формально-юридичний (дозволяє розкрити процесуальний режим як вид правового режиму); догматичний метод застосовується для пізнання конкретного змісту процесуального режиму, його смислового значення; онтологічний визначає широкий обсяг поняття «процесуально-правовий режим», який по суті збігається з обсягом певної частини механізму правового регулювання; гносеологічний підхід дозволяє виявити співвідношення і відмінність об'єктивного за своєю природою процесу формування права та суб'єктивного, владно-вольового процесу формування процесуального закону; значення аксіологічного методу для процесуальної діяльності полягає у необхідності визначення цінності (мети), до якої прагне процесуальна норма в процесі правового регулювання; синергетичний підхід забезпечує належне вирішення тієї чи іншої юридичної ситуації і тим самим встановлюють певний процесуальний режим впорядкування; феноменологічний погляд дозволяє розглядати сукупність ціннісних явищ в праві (зокрема процесуальний режим як вид правового режиму); метод сходження від абстрактного до конкретного дозволяє створити струнку концепцію розуміння процесуальних норм (їх впорядкування – процесуального режиму) як цінностей; при допомозі логічного методу досягається узгодженість норм нижчого порядку (наприклад, норм Особливої частини КК України) та їх відповідність принципам, з яких вони виведені (нормам Загальної частини КК України).

2. До загальнонаукових та спеціально-наукові засобів і методів в дослідженні процесуального режиму варто відносити: системний підхід в межах

якого основну методологічну роль в дослідженні феномена процесуального режиму виконують такі парні категорії, як «загальне» і «особливе». Дослідження процесуального режиму також має ґрунтуватися на принципах історизму в розвитку суспільства, що є вихідною методологічною підставою в дослідженні нормативно-процесуальної сфери. Варто також звертатися до методів пізнання емпіричного і теоретичного (в переважному значенні) рівнів. Серед емпіричних методів слід особливо виділити спостереження і порівняння, узагальнення, аналогію, дедукцію, а в ряді випадків і індукцію. Порівняльно-правовий та порівняльно-історичний (дозволяє виявити особливості процесуальної системи, простежити історію розвитку процесуальних відносин протягом кількох століть, у тому числі в зарубіжних країнах).

3. Особливого значення в розкритті правової природи процесуального режиму набуває співвідношення теоретичної і практичної діяльності. В дослідженні розроблені теоретичні моделі спроектовано на реальні правові відносини, розглянуті за матеріалами судової (кримінальної, цивільної, адміністративної, господарської та ін.) практики. Застосовувався також соціологічний метод який дозволив розкрити причинні зв'язки між поведінкою людей і досягненням цілей права; соціально-психологічний метод (як метод виявлення мотивацій суб'єктів процесуального права); цивілізаційний метод, який дозволяє розглянути комплексний вплив тріади «особистість – право – правопорядок» на становлення процесуальних відносин; політологічний метод (показав вплив різних суб'єктів процесуального права на регулювання суспільних відносин у різних галузях права).

4. Зазначено, що правовий режим – досить багатозначне, міжгалузеве та міждисциплінарне поняття, яке застосовується в різних галузях наукового знання і в положеннях нормативно-правових актів, що міцно увійшло в юридичну термінологію та суспільно-політичний лексикон для позначення різних правових станів у загальній теорії права та ряді юридичних галузей (адміністративному, земельному, екологічному та ін.). З метою подолання вузькогалузевого розуміння

правових режимів (себто, зведення їх до визначення об'єктів права) і часто довільного застосування означеного терміну у текстах нормативно-правових актів та в наукових розвідках постає об'єктивна необхідність постановки проблеми вивчення правових режимів як фундаментального загальнотеоретичного напрямку та на цій основі побудувати його структурну будову, зокрема охарактеризувати процесуальний режим як один із його видів. Головне призначення режимів взагалі (поки безвідносно до режиму правового) полягає у забезпеченні за допомогою різних засобів, методів і способів певного соціального чи технічного порядку (розпорядку).

5. Обґрунтовано, що правовий режим виступає особливою юридичною категорією, специфічним засобом правового регулювання, об'єднуючим в собі правовий інструментарій в комплексі. Будучи втіленням нормативності права, правовий режим вводиться для забезпечення головного соціального призначення права – регулювання суспільних відносин. На цій підставі доведено, що правовий режим повинен інтегрувати в собі, як мінімум, дві великі підсистеми: систему регулятивного впливу – комплекс юридичних засобів, супідрядних в рамках правової галузі з відповідним методом правового регулювання (так званий динамічний аспект), а також результат регулюючого впливу – досягнутий рівень урегульованості суспільних відносин, який проявляється в певному положенні суб'єктів (об'єктів) права (так званий статичний аспект).

6. В розкритті юридичної природи правового режиму запропоновано використання функціонального підходу, а саме терміну «порядок», оскільки сприйняття правового режиму тільки як сукупності норм або інститутів права істотно зменшує його зміст, перетворює його фактично в статичне явище, тягне до ототожнення з більш-менш значною групою правових норм, закріплених у нормативно-правовому акті. При вживанні як визначального слова «порядок» правовий режим перетворюється на динамічну категорію, в якій можна виділити як його структурні елементи, так і стадії реалізації. При цьому варто мати на увазі, що йдеться саме про особливий порядок правового регулювання, оскільки

він вводиться в дію за специфічними мотивами, з урахуванням самобутності соціальної ситуації, і не застосовується в тому ж вигляді в будь-яких інших сферах. Специфічна мета правового режиму – регулювання суспільних відносин, створення особливого порядку правового регулювання. Це передбачувана або закріплена державою ідеальна модель певного соціального явища (стани, процесу), що досягається за допомогою реалізації правових засобів, що входять в його (правового режиму) склад.

7. Визначено, що правовий режим – це особливий порядок правового регулювання суспільних відносин, заснований на певному поєднанні правових засобів (в т.ч. і способів правового регулювання), гарантій і принципів, що створює сприятливі (несприятливі) умови для задоволення інтересів суб'єктів права і спрямований на досягнення оптимального соціально-значущого результату. Констатовано, що правовий режим є різновидом правового стану, що не зводиться ні до сукупності юридичних норм, ні до механізму правового регулювання. Сутність правового режиму полягає в тому, щоб за допомогою особливого поєднання дозволів, заборон і позитивних зобов'язань створити особливий порядок правового регулювання – необхідні умови для безперешкодної реалізації суб'єктами своїх прав і законних інтересів, обмеження протиправної діяльності, досягнення інших соціально-корисних цілей. У свою чергу, зміст правового режиму складають правові засоби різного рівня, включаючи правові принципи, що формують і визначають даний порядок, який дозволяє в підсумку отримати необхідний (бажаний) результат при вирішенні конкретних юридичних ситуацій.

8. Виділено два основних підходи до класифікації правових режимів – так званий «нормативний» (вироблений законодавчою практикою і використовуваний в нормативних актах різного рівня стосовно певних правових об'єктів і станів) і науковий. Запропоновано класифікувати правові режими за наступними підставами: предмет правового регулювання; юридична природа; тип правового регулювання; співвідношення стимулів і обмежень; суб'єкт правотворчості; сфера

і час дії. При всьому різноманітті підстав для класифікації правових режимів підкреслено, що на перше місце доцільно ставити їх основне функціональне призначення – подолання перешкод, що стоять на шляху реалізації інтересів суб'єктів права, шляхом створення особливого «клімату» правового регулювання (особливого поєднання дозволів, заборон і позитивних зобов'язань) і досягнення тим самим оптимального соціального порядку в правовій системі.

9. При характеристиці внутрішньої будови правового режиму, аналіз його функціонування, тобто «динаміки», становить першочерговий та відносно самостійний аспект системного підходу (так званий функціональний аналіз) і передбачає використання поняття функцій правового режиму, які визначено як основні напрямки впливу правових режимів на суспільні відносини з метою їх оптимального регулювання, подолання перешкод, що стоять на шляху задоволення суб'єктами своїх прав і законних інтересів. До функцій правового режиму віднесено: а) за характером і метою впливу: регулятивну (з такими підвидами: статична і динамічна), охоронну (з такими підвидами: попереджувальна (превентивна), правовідновлювальна, компенсаційна, каральна), виховну функції; б) за сферою суспільних відносин: економічну, політичну, культурну, соціальну функції.

РОЗДІЛ 2

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕСУАЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕЖИМУ

2.1 Поняття, ознаки та види процесуально-правового режиму

Як ми вже зауважували за юридичною природою в теорії права виділяють два види правових режимів – матеріальні та процесуальні [140, с. 336–338]. Проте, якщо матеріально-правові режими отримали належну увагу в юридичній науці, то на режимі процесуальному, на жаль, не акцентують. Варто зазначити, що у процесі аналізу процесуально-правових режимів упродовж тривалого часу акцентувалася увага виключно на їх допоміжному характері, який забезпечує роботу судових і правоохоронних органів в ході їх функціональної діяльності, а тому означений вид правового режиму залишався поза сферою досліджень. Нині, незважаючи на те, що значною більшістю теоретиків права категорія «процесуальний режим» визнається, наукових доробків, спеціально присвячених цьому явищу недостатньо, що з об'єктивністю вимагає подальшого наукового осмислення означеної категорії, зокрема задля забезпечення потреб юридичної практики.

Принагідно зазначимо, що ще в 80-ті роки минулого сторіччя авторами монографії «Теорія юридичного процесу» абсолютно справедливо зазначалося, що проблема процесуального режиму порівняно недавно з'явилася «в полі зору юридичної науки. Природно, що як елемент процесуальної форми вона не лише недостатньо опрацьована, але й не знайшла належної понятійної визначеності» [260, с. 151].

Саме тому варто визнати справедливість цього судження і на додаток сказати, що і в даний час в дослідженні означеної категорії залишається багато невирішених питань, чітко не визначена природа і сутність процесуального режиму, його роль, значення та перспективи в юридичному процесі.

І, тим не менш, багато в чому завдяки навіть тим нечисленным проведеним вченими дослідженням, можна констатувати, що процесуальному правовому режиму властива самостійна по відношенню до режиму матеріального так звана «режимна» сутність, тільки з процесуальним «забарвленням». Також йому характерний і власний зміст.

Як видається, вжиті вченими спроби вивчення процесуального режиму не можна вважати цілком вдалимими і плідними, оскільки вони не дають можливість отримати реальне уявлення про сутність і зміст означеної категорії, показати шляхи і способи її оптимізації.

Не можна не сказати про те, що окремими авторами при характеристиці процесуального режиму використовуються такі, на наш погляд, незрозумілі поняття, як «складна синтетична конструкція», а сам режим визначається тільки шляхом перерахування його структурних елементів [192, с. 83]. Сутнісні ознаки процесуального режиму при цьому не виявляються і не розкриваються, в результаті, виникає та сама вище названа конструкція, яка практично не має конкретного змісту. А це, відповідно, заважає пізнати його природу.

На нашу думку, щоб розкрити сутність процесуального правового режиму і його зміст необхідно, насамперед, виходити з того, що він є одним з видів правового режиму, включає в себе основні ознаки останнього, але як ми вже зауважували, з певним «процесуальним забарвленням». Ось що з цього приводу зазначає М. Рассолов: «Процесуальна процедура характеризується тими ж ознаками, що і звичайна юридична процедура (*як її вид – Д.Д.*). У той же час вона порівняно з матеріальною процедурою більш строгіша, чіткіша та динамічніша. В ній нормативно визначаються етапи, стадії, дії суб'єктів тощо. Головним для неї є все ж таки матеріальне охоронне правовідношення, тобто в ній реалізуються через це правовідношення міри правового примусу та правового впливу» [221, с. 301].

На думку В. Бурдіна, положення про те, що матеріальне кримінальне право є первинним щодо процесуального кримінального права, сьогодні в правовій науці є по суті аксіоматичним і ніким не ставиться під сумнів. Таке положення

повністю підтверджується і відповідним законодавством. Усе це, продовжує вчений, – стосується визначення поняття злочину, видів складів злочинів, поняття кримінальної відповідальності та її форм, видів звільнення від кримінальної відповідальності або від покарання, формулювання інших кримінально-правових інститутів та їх наслідки, повинно регламентуватися нормами матеріального кримінального законодавства. У той час як процедура оформлення відповідних процесуальних рішень повинна бути передбачена кримінально-процесуальним законодавством [221, с. 301]. Процесуальність правового режиму полягає в тому, що він виражає процесуальний порядок (регламент) вирішення юридичних справ, втілюється в процесуальних галузях права; і при такому підході, вважаємо, стає одразу зрозумілим, як саме розмежовувати режими на матеріальні і процесуальні.

При іншому підході критерієм розподілу правових режимів на матеріальні і процесуальні виступає характер їх змісту; при цьому за основу береться не відношення останніх до галузей права, а особливості їх внутрішньої будови (наповнюваність структури, складу). Однак, зауважимо, і в першому, і в другому випадку необхідно виявлення сутнісних ознак процесуально-правового режиму, що дозволяють розмежувати правові режими на матеріальні і процесуальні.

У юридичній науці висловлені наступні точки зору щодо визначення процесуально-правового режиму. Так відомий вчений-правознавець В. Горшенев визначає процесуальний режим як «атмосферу виразно налагодженого порядку розгляду юридичної справи та найбільш оптимального його результату, запрограмованого відповідним нормативним приписом» [290, с. 144]. В цьому визначенні звертається увага на той факт, що процесуальний режим втілює в собі саме нормативно встановлений порядок розгляду і вирішення юридичної справи.

На думку М. Вопленко, дефініція процесуального режиму охоплює якісно гомогенну сукупність процесуальних вимог, які визначають своєрідність правозастосовної діяльності щодо розгляду та вирішення однорідних юридичних справ. На його думку, в спектр категорії «процесуальний режим» слід включати норми етики, естетики, звичаї, тобто всю суму соціальних факторів, що

визначають «атмосферу» правозастосовного провадження [45, с. 68–69].

Варто сказати, що незважаючи на такий широкий підхід до розглянутої категорії, важливо вказати на те, що процесуальний режим визначає процесуальну сторону правозастосовної діяльності [159, с. 10]. В свою чергу, В. Беляєв при дослідженні процесуального режиму підкреслює значимість комплексу процесуальних засобів і принципів у структурі процесуального режиму [34, с. 42]. Однак він розглядає процесуальний режим тільки стосовно до наглядової та контрольної діяльності.

Деякі автори, вивчаючи судову діяльність і процесуальний режим, пов'язують процесуальний режим з видами юрисдикційного процесу, з чим, в цілому, можна погодитися, але знову-таки із застереженням, що автор бере до уваги тільки судову діяльність [157, с. 107].

А. Павлушина в монографії «Теорія юридичного процесу: підсумки, проблеми, перспективи розвитку» в якості «формальної категорії юридичного процесу» згадує процесуальний режим. Однак вчена тільки викладає існуючі підходи до цього явища, (при цьому справедливо стверджуючи, що «поняття правового режиму нечасто й неохоче вживається стосовно до характеристики процесу» [191, с. 328–329]), але, на жаль, не пропонує своєї дефініції цієї категорії.

Варто також вказати і на думку С. Бахвалова, який при розгляді законодавчого процесуального режиму акцент робить на його законодавче регулювання [30, с. 18]. Це твердження цілком виправдане, оскільки, як матеріальний, так і процесуальний режими встановлюються і регулюються законом.

С. Назаров називає процесуально-правовим режимом процесуальне регулювання видів юридичної діяльності [183, с. 37–38]. На такій же позиції стоять і Т. Москалькова та В. Черников [180, с. 36]. Однак учені обмежуються тільки галузями, врегульованими процесуальними нормами, залишаючи без уваги велику кількість неюрисдикційних сфер діяльності. Проте, в аналізованому

визначенні процесуального режиму проглядається позиція, подібна нашої, згідно з якою *процесуальний режим є забезпечувальним механізмом всіх видів юридичної діяльності, і це вже практично не галузевий, а загальнотеоретичний підхід до визначення сутності та змісту процесуального режиму.*

На думку російського вченого С. Стрункова, процесуально-правовий режим – це особливий порядок регулювання за допомогою спеціально-правових засобів [251, с. 32]. В цьому випадку автор звертає увагу на такі особливості процесуально-правового режиму, як особливий порядок регулювання та комплекс процесуально-правових засобів.

На нашу думку, наведене визначення правового режиму не можна визнати завершеним, оскільки виникають наступні додаткові питання: у чому полягає особливий порядок регулювання і який комплекс процесуально-правових засобів мається на увазі. Відповіді на ці питання вказане вище визначення не дає.

Існує також точка зору згідно якої, процесуальний режим можна визначити як нормативно оформлену обстановку, ситуацію (в рамках якої протікає юридичний процес), що забезпечує оптимальні умови для діяльності всіх суб'єктів процесу, а також способи її здійснення та гарантії забезпечення процесуальної діяльності [231, с. 48].

Вважаємо, що автор даного визначення цілком справедливо звертає увагу на структурні компоненти процесуального режиму - способи здійснення і гарантії забезпечення процесуальної діяльності. Однак, наголошуємо на тому, що при цьому він не зовсім вдало підбирає визначальні слова для позначення процесуального режиму («обстановка», «ситуація»), що не наповнені конкретним юридичним змістом і не розкривають сутність даного явища.

Всебічне і комплексне вивчення процесуально-правового режиму з необхідністю передбачає його розгляд і на галузевому рівні. Так вітчизняний учений в галузі господарського права Є. Таликін наголошує на тому, що вирішальними факторами розмежування правових режимів мають виступати цільове призначення та функціональне спрямування означеної категорії, які й

визначатимуть її фактичну сутність, зміст та обсяг, співвідношення з іншими категоріями та поняттями, а також місце в системі правової реальності [256].

Провідний учений у галузі вітчизняного адміністративного права В. Перепелюк, розглядаючи процесуальні та матеріально-правові основи адміністративного процесу зауважує, що поділ на позитивні процесуальні норми та норми нематеріальної процедури справді існує, а тому межами матеріального права не обмежується. Вагомим доказом цього є об'єктивність якісної відмінності між матеріальними та процесуальними нормами, які конкретизують модус реалізації матеріальних норм значно більшого масштабу. Логічно-гносеологічна особливість процесуальних норм проявляється в тому, що у процесі процесуальної регламентації встановлюється відносно нове правило, яке по суті неможливо вивести логічним шляхом з певної матеріальної норми [196, с. 45–46].

Заслуговує на увагу також праця А. Сметаннікова «Процесуальний режим діяльності апеляційного судочинства в арбітражному процесі». У ній міститься великий матеріал, присвячений детальному опрацюванню питань процесуального характеру апеляційного судочинства в арбітражному процесі; робота, безсумнівно, становить інтерес саме для представників даної галузі права. Водночас звертає на себе увагу відсутність в тексті авторського визначення процесуального режиму (сама назва роботи, безумовно, цього вимагає), як і його складових, а також наявність, на наш погляд, серйозної методологічної помилки, допущеної автором. Так, А. Сметанніков стверджує, що «процесуальна форма визначає особливості законодавчого регулювання судової діяльності і, значить, є складовою частиною процесуального режиму діяльності» [243]. Варто зауважити, що практично загальноприйнятим в науці теорії права та держави є підхід, при якому процесуальний режим є складовою (поряд з процесуальними провадженнями і процесуальними стадіями) процесуальної форми, процесуальна форма не може бути частиною такого режиму.

Тут важливо вказати на таку обставину: автор допускає серйозну помилку, властиву і іншим галузевим дослідженням, яка полягає в тому, що нерідко,

замість того, щоб прийняти до уваги понятійний апарат, наукові розробки загальної теорії права, окремі представники галузевого права намагаються вести науковий пошук без урахування загальноприйнятих, усталених підходів до проблеми, без відповідних додаткових аргументів (якщо такі можна привести).

В рамках галузевого підходу (як і загальнотеоретичного загалом) іноді виконуються і такі роботи, в яких не ставиться мета розкрити сутність і зміст процесуального режиму, пізнати його природу. Дослідження як правило, обмежуються тільки пошуком підходящих «нових» формулювань, міркуваннями загального характеру, іноді автори просто некоректно використовують категорію процесуального режиму, як би «притягаючи» її до своїх робіт, по суті розглядаючи лише стадії того або іншого виду юридичного процесу.

Не можна також не зауважити, що термін «процесуальний режим» використовується і в зарубіжній юридичній літературі, де під останнім розуміється своєрідне організаційне середовище конкретної юридичної справи, а саме конкретні судові органи, визначені процесуальні правовідносини, форми участі в процесі [301].

Отже, підсумовуючи думки вчених стосовно дефініції поняття «процесуально-правовий режим» наведемо його ознаки.

До ознак процесуально-правового режиму, в першу чергу, слід віднести *законодавче регулювання діяльності суб'єктів та учасників юридичного процесу*. В результаті, процесуальний режим надає можливість учасникам юридичного процесу ефективно використовувати весь набір процесуальних засобів, не обхідних для оптимального вирішення юридичної справи, оскільки законодавець визначає варіанти поведінки тих чи інших суб'єктів у конкретній ситуації.

Наприклад, процесуальний режим провадження в суді апеляційної інстанції в цивільному процесі визначає його суб'єктний склад, порядок і терміни подачі апеляційної скарги, подання, порядок і строки розгляду апеляційної скарги тощо. (Розділ 5, глава 1 ЦПК України [279]).

Як справедливо зазначає (стосовно аналізованої ситуації) О. Родіонов,

«можливість регулярного і безперешкодного ознайомлення з діючими правилами налаштовує суб'єктів права певним чином, формуючи в них повагу до закону, підсвідомо сприймається як найважливіша конструкція» [225, с. 36]. Таким чином, суб'єкти права вже з перших стадій юридичного процесу можуть оцінити свою роль у ньому, отримати уявлення як про позитивні моменти участі в процесі, так і про можливу відповідальність за порушення вимог процесуального режиму.

Наприклад, відповідно до ст. 292 ЦПК України кожною зі сторін в процесі та іншими особами, що у справі, може бути подана апеляційна скарга. Порядок її подачі, терміни і зміст стають відомі сторонам заздалегідь, як і наслідки недотримання вимог процесуального закону: залишення скарги без розгляду (ст. 207 ЦПК України), повернення скарги (ст. 300 ЦПК України). На підставі ст. 324 ЦПК України особи, що брали участь в апеляційному перегляді справи, вправі заявити заперечення у письмовій формі щодо апеляційної скарги.

Тут необхідно зазначити, що процесуальний режим «прив'язаний» не до регламентації прав і обов'язків суб'єктів права по відношенню до об'єкта правового регулювання, як це, в основному пов'язано з режимами матеріальними, а до діяльності суб'єктів та учасників юридичного процесу.

Специфічною ознакою процесуального режиму виступає також його *особливий суб'єктний склад*. Як вже зазначалося, процесуальний режим втілює в собі особливий порядок, встановлений процесуальним законом, якому підпорядковані суб'єкти та учасники юридичного процесу. До суб'єктів юридичного процесу належать державні органи та їх посадові особи: дізнавач, слідчий, прокурор, суд, суддя тощо. В адміністративному процесі виділяють, наприклад, громадян, інших осіб, колективи громадян і організацій в особі їхніх представників, що наділені правами і обов'язками, які дозволяють брати участь у розгляді адміністративних справ задля захисту своїх законних інтересів або прав та законних інтересів осіб, що представляються ними [197, с. 159].

Суб'єкти господарського процесуального права – це уповноважуючи господарюючі та інші суб'єкти, які наділяються господарською процесуальною

правосуб'єктністю [28, с. 34; 53, с. 22; 54, с. 116]. До учасників доцільно також віднести осіб, які своїми діями сприяють суб'єктам юридичного процесу досягти поставленої мети, – свідок, експерт, спеціаліст тощо.

Конституційне провадження також передбачає діяльність фізичних та юридичних осіб, що беруть участь у розгляді справ у суді (Конституційному Суді України). Наявність процесуальних прав, обов'язків та іноді й відповідальності і є ознакою, що характеризує правове становище учасників конституційного провадження [212, с. 69; 122, с. 72; 40, с. 218]. Наприклад у ст. 55 Закону України «Про Конституційний Суд» визначається, що учасниками конституційного провадження є суб'єкти права на конституційне подання (звернення), їхні представники, а також залучені КСУ до участі у розгляді справи органи та посадові особи, експерти, перекладачі та свідки [79].

Наступною ознакою процесуального режиму є його *специфічна мета*. Відомо, що основними цілями режиму правового є ефективне регулювання суспільних відносин, елімінація перешкод, які постають на шляху задоволення суб'єктами (правовими засобами і способами) своїх інтересів, створення сприятливого режиму для правомірних дій і несприятливого режиму для дій протиправних. Виходячи з призначення процесуального режиму, його специфічна мета полягає в забезпеченні передбаченого процесуальними нормами порядку (процедури) для законного і обґрунтованого розгляду і вирішення юридичної справи [238, с. 24–25].

Ознакою процесуального режиму є також *особливий порядок регулювання суспільних відносин*. Особливість порядку полягає в тому, що він закріплюється тільки нормами процесуального права, нормативно-правовими актами процесуального характеру і заснований на специфічному поєднанні (комбінації) процесуально-правових засобів, що включають в себе дозволи і заборони, позитивні зобов'язання та рекомендації, стимули і обмеження тощо (залежно від регульованої ситуації).

Так, главою 38 КПК України [132] передбачається особливий порядок

провадження у справах щодо неповнолітніх, що включає в себе встановлення віку неповнолітнього, умов його життя і виховання, рівень психічного розвитку, вплив на неповнолітнього старших за віком осіб (ст. 487 КПК України).

Поряд з цим, передбачаються і додаткові гарантії (переваги) для неповнолітнього проти загального порядку провадження у кримінальній справі. Зокрема, ст. 490 КПК України встановлює, що допит неповнолітнього обвинувачуваного або підозрюваного ведеться згідно з нормами, визначеними даним Кодексом, у присутності захисника; у процесі допиту неповнолітнього обвинуваченого, підозрюваного, який не досягнув 16 років або ж досяг цього віку, втім страждає психічним розладом чи відстає в психічному розвитку, участь педагога, психолога або лікаря є обов'язковою тощо.

Така ознака правового режиму, як створення сприятливих (несприятливих) умов для задоволення прав і законних інтересів суб'єктів права, в режимі процесуальному, на перший погляд, відходить на другий план, що, на нашу думку, обумовлено таким.

Процесуальний режим своєю основною метою має забезпечення законного та обґрунтованого розгляду і вирішення юридичної справи в певних процесуально-процедурних рамках. Тут, на відміну від режиму матеріального, суб'єкти та учасники юридичного процесу не повинні ставитись законодавцем в особливі сприятливі (несприятливі) умови для реалізації своїх прав і законних інтересів. Основним в режимі процесуальному є дотримання особливої процедури, а стримування сторін за допомогою створення сприятливих умов для одних і несприятливих – для інших може привести до порушення принципу змагальності сторін.

У той же самий час, можна констатувати наявність процесуальних режимів, які передбачають особливі (переважно більш пільгові для суб'єктів, щодо яких вони застосовуються, порівняно із загальними) умови провадження в окремих категоріях юридичних справ (як приклад вже наводився особливий порядок провадження у справах щодо неповнолітніх, передбачений главою 38 КПК України).

Також варто сказати, що існують і процесуальні режими, що встановлюють обмеження для суб'єктів юридичного процесу. Наприклад, провадження по кримінальних справах щодо окремих категорій осіб (глава 37 КПК України). Так, письмове повідомлення про підозру у вчиненні злочину здійснюється: народному депутату України, кандидату у Президенти України, Голові Рахункової палати, його першому заступнику, заступнику, головному контролеру, секретарю Рахункової палати, Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини, Генеральному прокурору України (виконувачем обов'язків Генерального прокурора України), заступникам Генерального прокурора України (ч. 2 ст. 481 КПК України) [132].

Тобто можна обґрунтувати, що специфіка процесуального режиму по відношенню до матеріального визначається у першу чергу особливостями охоронних правовідносин, котрі виступають для даного виду процедур основними і відрізняються від регулятивних правовідносин підставами виникнення, нормативною базою, змістом, цільовою спрямованістю. Сутність існування охоронних правовідносин в системі правового регулювання полягає у тому, що в їх межах реалізується обов'язок (право) держави забезпечити нормальну дію механізму права.

Як зауважує М. Рассолов, процесуальний режим таким чином – це один з видів правового режиму, котрий має на меті виявлення та реалізацію матеріального охоронного правовідношення, що визначає його своєрідність та особливий механізм дії матеріально-правової регулятивної сфери [221, с. 304]. Вважаємо, що це абсолютно справедливо, оскільки режим по своїй суті повинен створювати певну напруженість правового регулювання, встановлювати особливу його атмосферу з переважанням того чи іншого виду правового регулювання. Крім того, таке положення доцільно визнати додатковою гарантією для реалізації цілей процесуального режиму – законного і обґрунтованого вирішення юридичних справ.

Отже, процесуальний режим, як різновид правового, носить системний,

комплексний характер, а також відповідним чином структурований.

Найбільш поширене розуміння процесуального режиму, висловлене ще в 80-х роках ХХ століття, як багатоланкової структури, що складається з принципів, що діють у сфері процесуальної діяльності, сукупності способів і засобів реалізації зазначених принципів, а також як системи гарантій забезпечення процесуальної діяльності, правового статусу суб'єктів процесу [260, с. 152]. Даний підхід сприйнятий і сучасними вченими.

М. Гальперін включає в вищеназвану структуру не тільки принципи, але і завдання юрисдикційної діяльності, а також умови реалізації прав і обов'язків відповідних суб'єктів [47, с. 7].

Отже, узагальнюючи позиції вищезгаданих учених, можна зауважити, що процесуальний режим – це комплексне поняття, яке структурно включає в себе систему принципів, що регулюють ту чи іншу процесуальну діяльність, чітко регламентовані способи здійснення процесуальних дій, а також сукупність гарантій забезпечення процесуальної діяльності.

Ми, безумовно, в основному поділяємо точку зору, висловлену свого часу В. Горшенєвим і його прихильниками щодо природи процесуального режиму, проте вважаємо, що вона потребує певного коригування. Справа в тому, що при такому підході не підкреслюється самостійна роль правових (у тому числі процесуальних) засобів, їх автономність і приналежність до структури процесуального режиму в якості окремого і самостійного елемента.

У продовження не можна не сказати про те, що, розглядаючи структуру процесуального режиму, більшість сучасних авторів визначає роль правових засобів як забезпечувального механізму для втілення в життя принципів процесуального режиму, але в той же час правові засоби в якості структурного елемента процесуального режиму не виділяються.

На нашу думку, оптимальний результат правового регулювання може бути досягнутий тільки шляхом правильного підбору і застосування відповідного набору правових (процесуальних) засобів, адекватного тій чи іншій ситуації.

Важливо те, щоб підібрані правові засоби допомагали вирішити життєву ситуацію, усували перешкоди, що стоять перед суб'єктами права при реалізації своїх прав і законних інтересів.

Відповідно, правові (процесуальні) засоби у складі процесуального режиму виконують роль не тільки втілення в життя його принципів, але і є його самостійною структурною одиницею, чи не головною, визначальною, що дозволяє досягати мети правового регулювання і багато в чому визначає зміст конкретного процесуального режиму.

Таким чином, в структуру (склад) процесуального режиму ми пропонуємо включати *правові (в тому числі процесуальні) засоби і принципи реалізації процесуальної діяльності*.

Приступаючи до проблеми класифікації процесуальних режимів, варто враховувати ту обставину, що законодавець практично не вживає цей термін. Тому пропоновані підстави для класифікації будуть переважно мати наукову основу.

Взагалі термін класифікація (від лат. *Classis* – розряд і *facere* – робити) – означає таку система знання, поняття якої означають впорядковані групи, по яких розподілені об'єкти деякої предметної галузі на підставі їх подібності в певних властивостях. Класифікація покликана вирішувати два основні завдання: представляти в надійному та зручному для огляду і розпізнавання вигляді всі об'єкти цієї предметної галузі й містити якомога більше суттєвої інформації про них.

У свою чергу, класифікація процесуально правових режимів, безсумнівно, має важливе значення не тільки для впорядкування відповідної системи правового регулювання, але і дозволяє систематизувати весь обсяг класифікаційного матеріалу і тим самим уникнути однобічності їх наукового тлумачення. І, головне, як зауважує С. Алексєєв, «класифікація дає можливість при визначенні її критеріїв виявити нові риси, якісні особливості даних явищ» [14, с. 220].

Щодо процесуально правового режиму, то його класифікація в здебільшого збігається з класифікацією правового режиму взагалі. Однак має і свої

особливості продиктовані специфікою процесуальної діяльності та межами правового регулювання процесуальних правовідносин.

Отже, передусім за предметом правового регулювання (виду юридичного процесу, який він обслуговує) процесуально-правові режими можна класифікувати на такі групи.

1. У юрисдикційному процесі процесуальний режим поділяється на:

- процесуальний режим в кримінальному процесі;
- процесуальний режим в цивільному процесі;
- процесуальний режим в арбітражному процесі;
- процесуальний режим в адміністративному процесі;
- процесуальний режим в конституційному процесі.

2. У правозастосовному процесі:

а) за галузевою ознакою:

- процесуальний режим у виборчому процесі;
- процесуальний режим в податковому процесі;
- процесуальний режим в земельному процесі;
- процесуальний режим в бюджетному процесі та інші;

б) за видами діяльності (функціональною приналежністю):

- процесуальний режим в засновницькому процесі;
- процесуальний режим в ліцензійному процесі;
- процесуальний режим в контрольному процесі;
- процесуальний режим в наглядовому процесі та інші.

Підсумовуючи, необхідно сказати, що виявлення основних ознак процесуального режиму, визначення його поняття та підстав для класифікації, дозволяє розкрити сутність, призначення та роль процесуальних режимів в юридичному процесі.

Отже, наведемо дефініцію означеного поняття. Процесуально-правовий режим – це особливий порядок процесуально-правового регулювання діяльності суб'єктів та учасників юридичного процесу, заснований на певному поєднанні

правових засобів і способів правового регулювання, гарантій і принципів, спрямований на оптимальне вирішення юридичних справ.

2.2 Правові засоби в структурі процесуально-правового режиму

У попередньому підрозділі ми наголошували на тому, що до структури (складу) процесуального режиму варто включати у першу чергу правові (в тому числі процесуально-правові) засоби.

Що стосується правових засобів загалом, то дана проблема у вітчизняній юридичній науці спочатку виникла і розвивалася на стику актуальних загальнотеоретичних проблем: правового регулювання, його механізму та ефективності права, що беруть свої концептуальні начала в 60-і роки ХХ століття, коли вперше були вироблені поняття механізму правового регулювання, соціальної дії права, виявлено критерії ефективності в працях таких вчених, як М. Александров, С. Алексєєв, В. Казимирчук, Л. Явич та деяких інших.

В даний час теорія правових засобів являє собою самостійний перспективний напрямок у загальній теорії права, розробці якої значною мірою слугують сучасні наукові праці таких вчених, як С. Алексєєв, О. Малько, М. Матузов, В. Сапун, В. Сирих, Ю. Тихомиров та інших.

Як відомо, поняття «засіб» – загальнонаукове, міждисциплінарне, що використовується в різних галузях знання і має свої особливості.

Поряд з цим, досить часто поняття «засіб» (саме в юридичному значенні) зустрічається в нормативно-правових актах різного рівня, як міжнародного, так і внутрішньодержавного.

Наприклад, Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (Відень, 11.04.1980 р.) містить спеціальний розділ «Засоби правового захисту в разі порушення договору продавцем» [119]. Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму (Страсбург, 08.11.1990 р.)

закріплює положення про те, що «кожна Сторона вживає законодавчих та інших необхідних заходів для того, щоб зацікавлені Сторони ... мали ефективні засоби правового захисту з метою збереження своїх прав» [121].

У Конституції України міститься положення про те, що кожна особа «має право після застосування усіх національних засобів правового захисту звернутися за захистом своїх прав й свобод до певних міжнародних судових установ або ж до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.» (ч. 3 ст. 55) [124]. Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» містить розділ четвертий, іменований «Заходи правового режиму надзвичайного стану, що запроваджуються в умовах надзвичайного стану» [83].

Тим часом, за свідченням ряду вчених, категорія «правові засоби» досі ще докладно не вивчена, вживається в юридичній літературі часто довільно, як сама собою зрозуміла; під нею розуміються різні правові явища без певних смислових меж, без чіткого зв'язку з категоріями «мета» та «результат» [162, с. 66; 182, с. 23].

Так що ж варто розуміти під терміном правовий (юридичний) засіб? Сам термін «юридичний засіб» вперше зустрічається в працях дореволюційних вчених-правознавців (Л. Петражицький, Г. Шершеневич та інші) [198, с. 639].

У 60–70-ті роки ХХ ст. правові засоби, як і багато інших юридичних понять, почали аналізуватися в галузевих дисциплінах: трудовому праві (Ю. Орловський), цивільному (Я. Шевченко, М. Штефан), кримінально-процесуальному (П. Елькінд).

Водночас, на наше переконання, проблема правових засобів є, насамперед, загальнотеоретичною, де також намітилися основні підходи: їх застосовують і в ставленні щодо права в цілому (Р. Халфіна), і відносно до різноманітних режимів правового регулювання, елементам його механізму (С. Алексєєв, О. Малько, М. Матузов, О. Родіонов, К. Шундіков).

У сучасній юридичній літературі під правовими засобами розуміються різні

правові феномени:

- угоди, договори, позадоговірні зобов'язання, способи захисту прав, міри відповідальності, заходи оперативного впливу, вину, презумпції, фікції, юридичні особа, правоздатність, дієздатність, представництво;

- дозволи, заборони і позитивні зобов'язання;

- норми та принципи права, суб'єктивні права й юридичні обов'язки, юридичні факти, пільги, заходи заохочення, правозастосовні акти, міри покарання;

- методи правового регулювання різних галузей права;

- норми і правовідносини;

- правовідносини і санкції;

- скарги, позов, заяви, клопотання, підготовка правозастосовних актів тощо [258, с. 38–39].

Пояснюючи таке різноманіття походів і думок, М. Марченко пише, що набір тих чи інших правових засобів в більшій мірі залежить від відповідних галузей та інститутів права [167, с. 359].

Так, в адміністративному праві, враховуючи певну специфіку здійснення управлінської діяльності з метою врегулювання адміністративно-правових відносин, що виникають у сфері адміністративно-політичного керівництва суспільством, встановлені режими охорони державного кордону, прикордонний режим, режим у пунктах пропуску через державний кордон, режим перебування іноземних громадян та осіб без громадянства на території України, за допомогою введення яких в державі повинен забезпечуватися достатній рівень особистої, громадської та державної безпеки, необхідний для захисту власних національних інтересів від будь-яких посягань з боку інших держав.

Тому певний інтерес для теорії права може представляти позиція вчених-адміністративістів, що розробляють питання природи адміністративно-правових режимів, які вважають, що до числа спеціальних засобів (основних елементів), за допомогою яких здійснюється регулювання суспільних відносин при введенні

конкретних адміністративно-правових режимів, відносяться:

а) нормативні правові акти, що встановлюють особливий порядок діяльності в конкретних сферах правового регулювання;

б) принципи адміністративного права, об'єктивувалися в нормативних правових актах;

в) організаційне забезпечення належної реалізації прийнятих правових заходів у тій чи іншій захищеної сфері шляхом створення системи державних органів, уповноважених формувати і підтримувати відповідний режим;

г) введення деяких додаткових правил або вилучення із загальноприйнятих норм;

д) встановлення особливої системи контролю за певним порядком розвитку правовідносин в означеній сфері та відповідальності за діяльність в рамках адміністративно-правового режиму;

е) наявність особливого методу правового регулювання, який заснований на централізованому засобі та імперативному типі регулювання, виражається в юридичній нерівності суб'єктів правовідносин, що призводить до більш широкого застосування обмежено-дозвільних та заборонних методів, поєднаних в необхідних випадках зі строго цільовим стимулюванням суб'єктів права;

ж) наявність спеціальних організаційних, технічних, матеріальних і фінансових коштів (техніки, ресурсів і т.д.) [118, с. 67; 176, с. 23–29; 267, с. 377].

Крім того, що в юридичній науці є й інші авторські дефініції поняття «адміністративно-правові засоби», якими позначають:

а) всю систему адміністративно-правових норм, що аналізується з позиції їх функціонального призначення щодо вирішення конкретного кола соціальних завдань або ж регулювання певних суспільних відносин [146];

б) конкретні акти (дії) уповноваженого державного органу, посадової особи, громадської організації, спрямовані на реалізацію адміністративно-правових норм [60];

в) використовувані в адміністративно-правовій діяльності державних

органів (громадських організацій) способи формування, зміни або припинення суспільних відносин відповідно до завдань і цілями, що стоять перед державою [1, с. 44].

Така різноманітність правових засобів в юридичній науці, з одного боку, визнається явищем нормальним. Як справедливо зауважує С. Алексєєв, «проблема правових засобів, є не настільки питанням формування у певний підрозділ тих або інших елементів правової дійсності, як питанням їх особливого бачення в строго конкретному ракурсі, себто їх функціонального призначення та ролі як інструментів найкращого вирішення соціальних завдань» [12, с. 14–15].

Більше того, відповідно до таким підходом висловлюється думка, що поруч із поняттям «правові засоби» «цілком можна поставити терміни «правові феномени», «правові явища», «правові чинники», «правові умови» тощо, які присуті можуть вважатися взаємозамінними» [213, с. 358–359].

З іншого боку, існує і такий підхід, при якому застосування терміна «правовий засіб» для позначення будь-яких правових об'єктів вважається неприйнятним.

Так, Б. Пугинський опротестовує використання терміну «правові засоби» відносно «юридичних реалій, які мають власні наукові поняття» [215, с. 84–85]. Обґрунтовуючи свою точку зору, автор наголошує на забороні введення у науковий обіг нових термінів щодо позначення об'єктів, які вже мають назву. Таким чином, вчений приходить до висновку, що введення поняття «правовий засіб» має сенс саме в цілях виокремлення, відмежування правових норм, інститутів і правовідносин від тих реалій, які не відповідають змісту традиційних термінів.

Обґрунтувавши обидва підходи, наголосимо, що поняття «правові засоби» дозволяє узагальнити різноманітні фрагменти правової дійсності: юридичні норми, суб'єктивні права та обов'язки, правовідносини, акти реалізації права та інші, покликані забезпечити досягнення цілей правового регулювання, діючи в єдиній зв'язці – «мета – засіб – результат» [161, с. 66; 162, с. 287]. Логічно при

цьому підкреслити, що головне наукове і практичне прикладне значення правових засобів полягає в тому, що вони характеризують функціональну складову правових явищ, складають їх ядро, серцевину [69].

На думку С. Алексєєва, це передбачає таке застосування юридичного інструментарію по вирішенню економічних і соціальних завдань, при якому був би досягнутий ефект, який реалізує соціальну цінність, гідність права і забезпечує поєднання в правових режимах надійності і стійкості створених відносин; зв'язку регулювання із суб'єктивними правами; суворих рамок і в той же час гарантованості, захищеності суб'єктивних прав; комплексу надійних способів, які гарантують реальне (фактичне) виконання юридичних обов'язків; необхідної процедури для здійснення юридичних дій, процесуальних форм і механізмів, націлених на реалізацію суб'єктивних прав і досягнення істини в конфліктних ситуаціях [6, с. 34]. Тим самим правові засоби забезпечують можливість для посилення позитивних чинників регулятивного впливу права, усуваючи перешкоди, що знижують ефективність дії права.

Як вірно зазначає В. Сирих, ефективно діючі норми повинні закріплювати такі юридичні засоби, які б дозволили максимально нейтралізувати негативні чинники та значно підсилити дію позитивних. Бо «в іншому випадку дія негативних чинників буде значно інтенсивнішою, а ніж правових засобів. Адекватно, і наслідки дії норм права будуть іншими, а ніж їх передбачав правотворчий орган» [252, с. 10].

Іншими словами, якби між метою і результатом не було б перешкод, не потрібні були б і правові засоби, які в даному випадку є *своєрідною реакцією на виникаючі у правовому регулюванні перешкоди*.

В результаті можна сказати, що в рамках представленого підходу поняття «правовий засіб» має ключове значення для розвитку так званого інструментального наукового підходу, який розкриває явища правової дійсності в якості засобів (інструментів) вирішення різних завдань – економічних, організаційних, політичних, соціальних. З цих підстав цілком поділяємо точку зору В. Сапуна, що

«інструментальна теорія становить цілеспрямоване і концентроване дослідження певного аспекту права як системи правових засобів» [234, с. 10].

На нашу думку, даний підхід спрямовує правознавців на те, щоб при розгляді явищ правової дійсності в якості правових засобів та їх комплексів (юридичних механізмів, правових режимів), було можливо якомога ґрунтовніше вивчити їх можливості для ефективного вирішення основних завдань держави. У цьому і полягає, на нашу думку, плідна і соціально затребувана перспектива розвитку вітчизняної юридичної науки – *поставити її на більш дієву службу практики для вирішення великих проблем соціальної дійсності: оптимізації правового регулювання, настрою української правової системи на соціально плідну роботу.*

Отже, є всі підстави вважати, що проблема своєчасного і якісного вдосконалення правових засобів, оптимального їх поєднання в механізмах правового регулювання та правових режимах стає все більш актуальною, науково і практично значущою.

В юридичній літературі правові засоби характеризуються як «об'єктивовані субстанціональні правові явища, які визначаються фіксованими особливостями, що сприяє максимальній реалізації потенціалу права, його сили» [161, с. 68].

Такої точки зору дотримується і В. Сапун, який наголошує: «Правові засоби – інституційні утворення (встановлення, форми) правової дійсності, використання яких в спеціальній правовій діяльності призводить до досягнення певного результату у розв'язанні політичних, соціально-економічних, моральних та інших проблем та завдань, які постають перед державою та соціумом на певному етапі» [234, с. 11].

Відповідно, можна констатувати, що при даному підході основна увага зосереджується на правових засобах як правових установах, які на відміну від правової діяльності становлять субстанцію права, тобто явища-регулятори, що утворюють речовину, вузлові пункти права, первинні центри правової дійсності, навколо яких групуються інші правові явища: норми права, правовідносини,

правоздатність, правомочності і компетенція, суб'єктивні права і обов'язки, договори, юридична відповідальність і заходи захисту та ін.

Таким чином, юридична природа правових засобів з об'єктивністю передбачає їх розподіл на дві великі групи: засоби-встановлення (інструменти) і засоби-діяння (технології).

Засоби-встановлення формують нормативну базу правового регулювання, є інструментами, за допомогою яких суб'єкти права задовольняють свої інтереси. До них відносяться юридичні норми, правові інститути, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, заборони, заохочення, пільги, принципи, презумпції права, правові режими, правові механізми та інші регулятори суспільних відносин, закріплені в законодавстві.

У свою чергу, *засоби-діяння* являють собою акти практичної реалізації встановлених у законі положень, прав і обов'язків суб'єктів. Кожен з засобів реалізації права виражається в окремо взятому випадку у вигляді юридично значущої дії або бездіяльності, утримання від вчинення будь-якого забороненого діяння, виконання покладеного обов'язки, укладення договору, подання позову, проведення слідчої дії тощо.

Як справедливо зауважує О. Малько, засоби-встановлення і засоби-діяння на практиці діалектично взаємопов'язані і утворюють єдину систему, *цілісний механізм правового регулювання* [161, с. 69].

Так, будь-який правовий засіб (заборона, обмеження і т.п.) в практичному зрізі функціонує на двох рівнях: в якості моделі воно закріплене в якості нормативного припису в тому чи іншому нормативно-правовому акті, а на рівні право реалізації це засіб знаходить своє втілення як певна юридична дія або операція [38, с. 8].

Кожен із правових засобів має власні характерні лише їм особливості, зокрема:

1) засоби-встановлення:

– є субстанціональними (інституційними) явищами, оскільки вони

формують саму субстанцію права, є центрами правової дійсності, навколо яких групуються інші правові явища;

- мають інформаційний характер, оскільки містять інформацію для суб'єктів права, що міститься в юридичних фактах, суб'єктивних правах, юридичних обов'язках, заохоченнях, покараннях тощо;

- носять статичний характер, оскільки є лише моделями, на відміну від засобів-діянь, які вимагають практичного втілення в діяльності суб'єктів права, їх реалізують;

- фіксуються в законах, підзаконних актах, що вимагають певної поведінки, перебуваючи, таким чином, у сфері належного;

2) у свою чергу, засоби-діяння (технології):

- похідні від засобів-встановлень, оскільки пов'язані з їх використанням;

- носять динамічний характер, оскільки пов'язані з діяльністю суб'єктів права, що реалізують свої права, обов'язки та законні інтереси;

- проявляються в поведінці суб'єктів, виступаючи, насамперед, як акти реалізації прав і обов'язків.

У комплексі означені засоби володіють такими ознаками:

- висловлюють в узагальненому вигляді юридичні способи забезпечення певних інтересів суб'єктів права, звершення поставлених цілей (мета – засіб – результат);

- носять як інформаційний, так і енергетичний (пов'язаний з проявом волі суб'єктів та їх енергії в досягненні цілей) характер;

- у своєму поєднанні є основними елементами дії права, механізму правового регулювання, правових режимів;

- призводять до юридичних наслідків;

- забезпечуються державою.

Таким чином, система юридичних засобів – складне, багаторівневе утворення. Різний склад, а іноді і рівень правових засобів, які, зауважимо, бувають і простими, і комплексними, припускає відомі труднощі при їх

класифікації, яка наразі має як наукове, так і прикладне значення.

Коротко наведемо таку класифікацію.

За складом необхідно розрізняти окремі правові засоби (первинні, елементарні) та їх комплекси.

До первинних правових засобів відносяться дозволи, заборони, зобов'язання тощо, з яких, у свою чергу, складаються комплексні правові засоби – норми права, правові інститути, правовідносини, нормативні та правозастосовні акти, правові механізми (механізм правового регулювання, механізм правового впливу, механізм реалізації права, механізм процесуального регулювання тощо), правові режими та інші.

За значущістю всі правові засоби можна поділити на основні (безпосередньо використовувані суб'єктами права для досягнення своїх інтересів) і допоміжні (обслуговуючі основні, що сприяють їх реалізації, – правові принципи, презумпції, аксіоми, фікції тощо).

Залежно від виконуваної функціональної ролі правові засоби поділяються на регулятивні (спрямовані на впорядкування суспільних відносин) і охоронні (вступають в дію при необхідності забезпечити досягнення цілей правового регулювання за допомогою примусової сили у разі виникнення перешкод різного роду для суб'єктів права, що реалізують свої права та законні інтереси).

У свою чергу, охоронні правові засоби можна поділити на засоби-гарантії, спрямовані на забезпечення реалізації права і законних інтересів суб'єктів) і засоби державного примусу (попередження, припинення, юридичної відповідальності).

За предметом правового регулювання правові засоби можливо класифікувати на конституційні, адміністративні, кримінальні, цивільні тощо. Так, для адміністративного права характерні такі регулятивні правові засоби, як заборона, зобов'язання.

У той же час існують і міжгалузеві правові засоби, що поширюють свою дію на кілька галузей права. Наприклад, такий правовий засіб, як договір,

використовується в конституційному праві (договір про розмежування повноважень [222, с. 3]), цивільному праві (цивільно-правовий договір купівлі-продажу [278]), сімейному праві (шлюбний договір [241]), трудовому праві (трудоий договір [110]).

За характером правові засоби поділяються на матеріально-правові і процесуальні (позов, слідчі дії).

Поряд з викладеними, можливо виділити й інші підстави для класифікації правових засобів:

За значущістю наслідків їх можна поділити на звичайні (штраф) та екстраординарні (смертна кара).

За часом дії – на тимчасові (премія) та постійні (громадянство).

За видом правового регулювання – на індивідуальні (акти реалізації права) та нормативні (закріплені в нормах права).

З інформаційно-психологічної спрямованості - на стимулюючі (пільги) і обмежують (заборони).

Незважаючи на таку широку класифікацію правових засобів в теорії права, зауважимо, що будь-який засіб існує остільки, оскільки він слугує досягненню якої-небудь мети. Основною функцією правових засобів можна вважати *досягнення цілей правового регулювання*: відіграючи роль юридичних інструментів у системі правових явищ, вони забезпечують безперешкодне досягнення суб'єктами своїх інтересів, гарантують їх законне і справедливе задоволення, націлені на досягнення соціально-значущого результату. З цього приводу слушною вважаємо думку О. Малько, який наголошує, що вони (правові засоби) вносять «цивілізованість в існуючі суспільні відносини, пропонуючи замість незаконних (протиправних) і стихійних (позазаконних – моральних тощо) правові механізми розв'язання посталих проблем, правові способи нейтралізації конфліктів, правову енергію в подоланні завад, які виникають на шляху задоволення інтересів суб'єктів права» [161, с. 73].

Таким чином, *правові засоби являють собою правові явища (встановлення,*

діяння), за допомогою яких досягаються цілі правового регулювання, соціально-значимий результат.

Оскільки процесуально правовий режим являє собою складну, комплексну, високоорганізовану систему, то логічно включати в його структуру правові засоби різних рівнів. На нашу думку це загальні (матеріальні) та особливі (процесуальні) правові засоби.

До загальних (матеріальних) правових засобів слід відносити:

– рівень первинних правових засобів – складових механізму правового регулювання загалом і його основних підрозділів (юридичні норми, суб'єктивні юридичні права і юридичні обов'язки);

– рівень цілісних правових режимів (правові засоби, які забезпечують пільговий або обмежувальний порядок регулювання);

– рівень оперативного юридичного інструментарію (правові засоби, які використовуються в оперативній діяльності державних органів, підприємств, установ, організацій, посадових осіб, громадян, – договори, позови, штрафи, скарги, – службовці допоміжним сполучною ланкою між етапними блоками основних правових засобів, об'єднаних у правових режимах) [12, с. 16].

Вважаємо, що, якщо виходити з поділу правових засобів по субстанціональним рівням, то в рамках процесуально правового режиму доцільно виділяти три групи структурних елементів.

Першу групу складають елементи механізму правового регулювання – норми права, юридичні факти, правовідносини, правозастосовні акти, акти реалізації права, який, у свою чергу, також є комплексним правовим засобом. Дана група правових засобів становить «механізм» процесуально правового режиму, за допомогою якого реалізуються його функції.

Норми права у складі процесуально правового режиму визначають модель поведінки суб'єкта в режимній ситуації, час, місце, умови її настання, правила поведінки, права та обов'язки суб'єктів по відношенню до об'єктів правового регулювання, можливі санкції (позитивні або негативні).

Юридичні факти в процесуально правовому режимі є ланкою, що пов'язує норму права і правовідносини. Тут він грає двояку роль: по-перше, юридичні факти «включають» процесуальний правовий режим, допомагають перейти йому зі сфери можливого в сферу суцього; по-друге, вже в рамках існуючих режимних відносин - можуть змінювати їх специфіку.

Наприклад, у першому випадку укладення шлюбу (як юридичний факт) є підставою для введення в дію законного режиму майна подружжя (глави 7-8 Сімейного кодексу України). У другому випадку, укладення шлюбного договору між подружжям (як юридичний факт) спричиняє зміну законного режиму майна подружжя на договірний (гл. 10 Сімейного кодексу України) [241].

Наступним елементом даної групи правових засобів у складі правового режиму звичайно ж виступають *правові відносини*. В рамках процесуального правового режиму правовідносини (процесуальні правовідносини) відіграють особливу роль, багато в чому визначаючи його сутність, сферу дії та функціональну спрямованість.

У свою чергу, правовідносини являють собою комплексний правовий засіб, одні елементи якого (наприклад, суб'єктивні права та юридичні обов'язки) самі по собі є самостійними правовими інструментами, а інші (суб'єкти та об'єкти правовідносин) – самостійними утвореннями.

Акти реалізації права як структурний елемент правового режиму, мають на меті забезпечити втілення в життя самого правового режиму. Про значення даного елемента механізму правового регулювання в рамках правового режиму говорить той факт, що деякі автори, крім правовідносин і законодавства, що регулює дані відносини, включають в структуру правового режиму практику застосування цього законодавства.

Друга група – це правові режими, що встановлюють пільговий або обмежувальний порядок регулювання [12, с. 16]. Тобто це порядок, заснований на встановленні переваг або обмежень, тобто стимулів і обмежень, дозволів і заборон, інших способів правового впливу та їх особливому поєднанні. Такі

правові засоби характеризують ступінь сприятливості (несприятливості) процесуального правового режиму для задоволення інтересів суб'єктів права.

Перевага дозволів чи обмежень (у тому числі заборон) багато в чому визначається сферою дії – галуззю права і методом її регулювання. Так, в конституційному, адміністративному, кримінальному, кримінально-виконавчому і всіх процесуальних галузях права діють правові режими, в основному побудовані на обмеженнях (жорсткі режими).

Наприклад, адміністративно-правовий режим надзвичайного стану є жорстким правовим режимом. Це впливає зі ст. 1 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану»: «Надзвичайний стан – це особливий правовий режим, який може тимчасово вводитися в Україні або ж в окремих її місцевостях за умови виникнення певних надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських й матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при зміні конституційного ладу України чи спробі захоплення державної влади шляхом насильства та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування згідно цього Закону повноважень, доконечних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а теж допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина й законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень» [83].

Відповідно, в цивільному, сімейному, трудовому праві будуть переважати режими, засновані на дозволах (м'які режими). Наприклад, правові режими угод у цивільному праві є м'якими правовими режимами, оскільки, як впливає, зі змісту більшості цивільно-правових норм, вони базуються на договірних відносинах між сторонами.

Це, однак, не означає відсутність у публічних галузях права м'яких режимів і навпаки; просто одні режими в регульованих відносинах гратимуть роль основних, а другі – допоміжних. Так, правовий режим майна підопічних [208], що належить до цивільного права, є жорстким, заснованим на обмеженнях (заборонах).

Третя група правових засобів виконує допоміжну функцію, і її складають оперативні правові засоби – самостійні юридичні інструменти, здатні забезпечити роботу процесуального правового режиму безпосередньо (скарга, штраф, позов, договір, протест, клопотання). Наприклад, позов є самостійним юридичним інструментом – в процесуально-правовому режимі позовного провадження в цивільно-процесуальному праві; подання прокурора – в процесуально-правовому режимі виробництва в суді касаційної інстанції в цивільно-процесуальному праві тощо.

З огляду на сказане заслуговує на увагу думка В. Григор'євої стосовно того, що правові засоби, які входять у структуру процесуального правового режиму закріплені та формалізовані у нормах процесуального права, процесуальних документах і діях; спрямовані на вирішення нормативно закріплених процесуальних цілей та завдань; мають системний та комплексний характер взаємодіючи один з одним з одним [56, с. 69]. Таким чином, правові засоби, що входять до складу процесуально правових режимів, незважаючи на своє різноманіття, мають ряд спільних рис, що дозволяють об'єднати їх в одну групу в системі правових явищ, на які слід звернути увагу з огляду на те, що *вони є основним компонентом у структурі категорії «процесуально правовий режим»*.

2.3 Процесуальні засоби в структурі процесуально-правового режиму

Приступаючи до дослідження процесуально-правового зрізу в структурі процесуально-правового режиму, необхідно відразу зазначити, що на сьогоднішні в юридичній науці є значна кількість робіт, присвячених вивченню питань щодо

правових засобів [12, с. 13], і тільки одна з них присвячена процесуально-правовим засобам безпосередньо [251, с. 25]. Її автор справедливо зауважує: «Однією з форм уніфікації юридичного процесу виступають процесуально-правові засоби, які не вивчені на загальнотеоретичному рівні» [251, с. 26].

У той же час не можна не сказати про наявність робіт, присвячених вивченню процесуально-правових (далі по тексту: процесуальних) засобів на галузевому рівні, проте в них рідко дається поняття процесуально-правових засобів, як правило, воно замінюється лише характеристикою процесуальних засобів стосовно різновидів юридичного процесу.

Досліджуючи роль процесуальних правових засобів в структурі процесуального режиму в першу чергу варто розглянути й проаналізувати загальнотеоретичне поняття процесуальних засобів, використовуючи висловлені в науці судження з цього питання.

Так, С. Струнков, слідуючи так званому «комплексному» розумінню правових засобів, викладеному в працях деяких вчених, визначає процесуальні засоби як «правові інструменти і діяння, за допомогою яких забезпечуються інтереси суб'єктів юридичного процесу» [251, с. 28].

Вважаємо, що стосовно сфери процесуально-правового регулювання дане визначення може бути визнано найбільш прийнятним. На нашу думку, будь-який процесуальний засіб (позов, заява, скарга, клопотання, вирок і т.д.) існує і як інституціональна конструкція позитивного права, і як реальна процедура (процесуальна дія), тобто і як інструмент, і як діяння (технологія).

Більш детальне визначення процесуальних засобів запропоновано М. Шрамковою. На її думку, це «цілісна система об'єктивованих в процесуально-правових актах (нормативних, правореалізаційних і правозастосовних) способів, прийомів і механізмів, що дозволяють гарантовано досягати цілей і завдань процесуально-правового регулювання, реалізовувати права та законні інтереси учасників процесуально-правових відносин» [288, с. 12–13].

Вважаємо, що при всьому різноманітті ознак, названих в даному визначенні

процесуальних засобів, залишається незрозумілим, які саме способи, прийоми та механізми включені в систему процесуальних засобів, а які – ні. Тобто немає авторського бачення щодо найбільш дискусійного питання в юридичній науці, чи вважати діяння (технології) правовими засобами чи ні.

У даному аспекті цікава думка І. Майдана, який розглядаючи на монографічному рівні питання процесуально-правової політики в сучасній Росії, відзначає, наголошує, що до засобів останньої доцільно відносити як інструменти суто юридичної природи, так і технології, що тягнуть юридично значимі наслідки, але, по суті, правовими засобами не є. В останню групу засобів він включає, зокрема, фінансово-економічні, матеріально-технічні, інформаційні, політичні, ідеологічні засоби [155, с. 92–95]. Подібний підхід може бути застосовний до характеристики саме процесуально-правової політики, де сфера процесуально-правового регулювання виступає як об'єкт перетворення (вдосконалення) за допомогою різних за характером інструментів, у тому числі таких, що не мають правового закріплення. Щодо ж процесуально-правового регулювання як спеціально-юридичного впливу на суспільні відносини слід визнати, що його інструментами можуть бути тільки правові явища (процеси).

В результаті, підсумовуючи сказане вище, можна відзначити *наступні ознаки процесуальних засобів*:

а) процесуальні засоби мають суто правовий (нормативно-правовий) характер, вони закріплені в нормах процесуального права, і надалі об'єктивовані у правових інститутах, нормативно-правових і правозастосовних актах, актах реалізації права тощо;

б) в рамках процесуальної форми процесуальні засоби формалізовані в нормах процесуального права, в процесуальних документах (у позовних заявах, скаргах, постановках, вироків та ін.) і процесуальних діях (допитах, експертизах, обшуках, виїмках, оглядах та ін.);

в) процесуальні засоби спрямовані на вирішення нормативно закріплених процесуальних цілей і завдань.

Так, в рамках кримінально-процесуального регулювання подібні загальногалузеві завдання позначені в ст. 2 КПК України є: захист особи, держави та суспільства від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод й законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення повного, швидкого і неупередженого розслідування та судового розгляду ... [132].

Окрім того, кожний процесуальний засіб також спрямований на досягнення конкретних процесуальних цілей і завдань. Так А. Осадчий, розглядаючи процесуальні засоби захисту відповідача від адміністративного позову, зазначає: «використання процесуальних засобів захисту відповідача від адміністративного позову має на меті повну або часткову відмову у задоволенні адміністративного позову чи завершення процесу без ухвалення постанови» [190, с. 120]. Відповідно до ч. 1 ст. 237 КПК України з ціллю виявлення і фіксації відомостей стосовно обставин вчинення кримінального правопорушення слідчий, прокурор проводять огляд приміщення, місцевості, речей та документів [132];

г) процесуальні засоби, в свою чергу, є способом об'єктивізації (формалізації) цілей процесуально-правового регулювання, тобто їх втілення в життя. Іншими словами, засіб є спосіб досягнення мети, і навпаки, мета, щоб вона була досягнута, повинна бути забезпечена реальними засобами (інструментами);

д) процесуальні засоби носять системний характер: об'єднуючись, взаємодіючи один з одним, вони групуються в правові механізми і режими;

е) процесуальні засоби по відношенню до матеріально-правових виконують забезпечувальну функцію, тобто основне призначення юридичного процесу – забезпечення належної реалізації матеріальних норм [248, с. 150];

ж) процесуальні засоби забезпечуються можливістю застосування засобів державного примусу, в тому числі заходів юридичної відповідальності;

з) виступають реальним способом реалізації права суб'єктів на звернення до суду [39].

Наприклад, відповідно до ст. 343 КК України вплив у будь-якій формі на працівника державної виконавчої служби або ж певного правоохоронного органу

з ціллю перешкоджання належного виконання ним службових обов'язків чи домагання прийняти незаконне рішення карається: штрафом до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; або виправними роботами на строк до одного року; або арештом на строк до 3 місяців [131];

з) застосування процесуальних засобів завжди приводить до тих чи інших юридично значущих наслідків.

Отже, провівши аналіз особливостей і ознак процесуальних засобів, підсумуємо наступне. По-перше, процесуальні засоби являють собою такі правові інструменти і діяння, які створюють при їх правильному підборі і законному використанні найбільш сприятливу атмосферу для вирішення юридичних справ. По-друге, процесуальні засоби сприяють належній реалізації матеріальних норм і в своїй сукупності утворюють процесуальні механізми і процесуальні режими, в тому числі і механізм процесуально-правового регулювання, за допомогою якого реалізується процесуально-правовий режим.

Також варто зауважити, що до складу процесуально-правового режиму входять різноманітні процесуальні інструменти і діяння, за допомогою яких досягаються цілі юридичного процесу, а також реалізуються інтереси його суб'єктів і учасників. У силу різноманіття процесуальних засобів важливе значення при теоретичному вивченні має їх наукова класифікація, деякі з підстав якої ми і розглянемо.

За предметом правового регулювання виділяють конституційно-процесуальні, цивільно-процесуальні, кримінально-процесуальні, господарсько-процесуальні, адміністративно-процесуальні засоби. Так, найважливішими цивільно-процесуальними засобами є позов, забезпечення позову, ухвалу суду, рішення суду та інші.

За своєю значимістю в процесі процесуально-правового регулювання всі процесуальні засоби поділяються на основні та допоміжні. Основні процесуальні правові засоби використовуються суб'єктами для досягнення поставлених цілей і завдань, допоміжні – сприяють реалізації основних засобів. Наприклад, позов є

основним процесуальним засобом, а заява про забезпечення позову – допоміжним.

Залежно від функціональної ролі процесуальні засоби поділяються на регулятивні та охоронні. *Регулятивні* процесуальні засоби можна визнати основоположними, оскільки головне призначення права полягає в регулюванні суспільних відносин. Регулятивними процесуальними засобами є дозволи й заборони.

Охоронні процесуальні засоби похідні від регулятивних, вступають в дію при виникненні перешкод для дії регулятивних норм. До даної групи слід віднести заходи примусу, покарання, позови. Це, наприклад, заходи по забезпеченню позову (ст. 152 ЦПК України): 1) накладення арешту на майно або грошові кошти, що належать відповідачеві та знаходяться у нього або в інших осіб; 2) заборона вчиняти певні дії; 3) встановлення обов'язку вчинити певні дії; 4) заборона іншим особам здійснювати платежі або передавати майно відповідачеві чи виконувати щодо нього інші зобов'язання; 5) зупинення продажу арештованого майна, якщо подано позов про визнання права власності на це майно і про зняття з нього арешту; 5) зупинення стягнення на підставі виконавчого документа, який оскаржується боржником у судовому порядку; 7) передача речі, яка є предметом спору, на зберігання іншим особам [279].

Можна також виділити *первинні та комплексні процесуальні засоби*.

Первинні процесуально-правові засоби діють на рівні окремих елементів механізму процесуально-правового регулювання. Наприклад, це запобіжні заходи, затримання особи на підставі ухвали слідчого судді, суду: особиста порука; особисте зобов'язання; домашній арешт; застава; тримання під вартою (глава 18 КПК України) [132].

Комплексні процесуально-правові засоби формуються з первинних і являють собою своєрідні конструкції, блоки процесуального інструментарію. Такими засобами є юридичні інститути. Наприклад, інститут провадження у Верховному Суді в кримінальному процесі (глава 33 КПК України) [132].

З метою комплексного вивчення процесуального режиму доцільно, на нашу думку, розглянути більш докладно ті процесуальні засоби, які входять в механізм процесуально-правового регулювання.

Зауважимо, що поняття «процесуально-правовий механізм» є основною загальнотеоретичною категорією в загальноправовій процесуальній теорії і охоплює, як вважає В. Протасов, комплекс взаємопов'язаних процесуальних засобів галузевого характеру, доконечних й достатніх для виявлення та здійснення матеріальних охоронних правовідносин [214, с. 100].

Є. Лук'янова характеризує процесуально-правовий механізм як динамічну систему правових засобів, за сприянням якої організовується охоронна діяльність уповноважених органів у сфері юрисдикційного правозастосування [151, с. 163].

Як ми вже зауважували, процесуально-правовий механізм є підсистемою механізму правового регулювання, визначеним, відносно самостійним комплексом процесуальних засобів, який включається при виникненні перешкод нормальної реалізації правових норм і має охоронну спрямованість.

До процесуальних засобів у складі механізму процесуального регулювання відносяться:

– норми процесуального права (загальнообов'язкове правило поведінки процесуально-процедурного характеру, встановлене державою і яке регулює суспільні відносини, що складаються в сфері юрисдикційної та іншої позитивної діяльності уповноважених суб'єктів);

– процесуальні правовідносини (виникаючий на основі норм процесуального права певний зв'язок його суб'єктів, взятий у єдності з їх фактичною поведінкою);

– акти реалізації прав і обов'язків, тобто процесуальні акти.

Отже, важливо при характеристиці процесуальних норм взяти за основу поняття правової норми. Адже специфіка процесуальних норм не позбавляє їх конструктивних якостей норм права, не виключає їх із групи соціальних норм і не змінює жодної з обов'язкових властивостей правової норми.

Процесуальні норми, як різновид норм правових, мають такі ознаки, як: нормативність; загальнообов'язковість; формальна визначеність; владний характер; зв'язок з державою (встановлюються державою і забезпечуються силою державного примусу); неперсоніфікованість, об'єктивність тощо [263, с. 164; 221, с. 194–195].

Вважаємо, що дані ознаки не потребують додаткового пояснення тому можемо навести такі *особливостей процесуальних норм*:

а) предмет регулювання процесуального права (а, отже, і процесуальних норм, що його утворюють) складають організаційні відносини, що складаються в процесі правотворчості і правозастосування [290, с. 28].

б) функціональне призначення процесуальних норм полягає в регулюванні організаційних відносин (діяльності), що виникають у процесі застосування норм матеріального права та забезпеченні реалізації останніх.

Так на думку В. Горшенєва, якщо функції норм матеріального права полягають у безпосередній регламентації поведінки людей, їх колективів, держави та її органів і складають самий зміст, певний «робочий механізм» правового регулювання, то функції норм процесуального права, що є своєрідною надбудовою над нормами матеріального права, полягають у регулюванні організаційної діяльності, організаційних суспільних відносин, які складаються в процесі застосування норм матеріального права при наявності обставин, що потребують цього застосування, і мають спільну мету – сприяти досягненню результату, переслідуваного нормою матеріального права [260, с. 176].

в) процесуальні норми мають нормативно-процедурний характер, тобто в своїй основі – це правило процедурного характеру, що встановлює порядок діяльності суб'єктів та учасників юридичного процесу щодо застосування норм матеріального права.

г) приписи процесуальних норм носять загальнообов'язковий і категоричний характер, який виражається в тому, що дані приписи мають в якості адресатів уповноважених (наділених владними повноваженнями) суб'єктів, а

також інших учасників юридичного процесу.

Так, слідчий відповідно до ст. 40 КПК України зобов'язаний допитати свідка за обставинами розслідуваної справи відповідно до вимог процесуального закону, а свідок у відповідності зі ч. 2 ст. 66 КПК України зобов'язаний дати правдиві свідчення [132].

д) процесуальні норми мають специфічну структуру (як у структурі матеріальної норми, це гіпотеза, диспозиція і санкція, але зі своїми особливостями).

Так, гіпотеза визначається змістом застосовуваної норми матеріального права. Норма матеріального права як би «присутня» в гіпотезі процесуальної норми, визначаючи у міру своєї реалізації її особливі умови.

Санкція процесуальної норми містить вказівку на невиконання припису, що забезпечуються державним примусом, у разі невиконання припису, що міститься в її диспозиції. Наслідки можуть бути у формі скасування правозастосовного акту, прийнятого в порушення даної процесуальної норми, або визнання недійсною (нікчемною) дії, яка не відповідає вимогам диспозиції норми.

Наприклад, відповідно до ст. 207 ЦПК України суд приймає рішення про залишення заяви без розгляду у тих випадках, якщо: заяву подано особою, яка не має цивільної процесуальної дієздатності; заяву від імені зацікавленої особи подано особою, яка не має певних повноважень на ведення справи; відповідним чином повідомлений позивач повторно не з'явився в судові засідання, якщо від нього не надійшла заява про розгляд справи за його відсутності; спір між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав розглядається в іншому суді; позивач подав заяву про залишення позову без розгляду; між сторонами укладено договір щодо передачі спору на вирішення до третейського суду і від відповідача надійшло до початку з'ясування обставин у справі та перевірки їх доказами заперечення проти вирішення спору в суді; особа, в інтересах якої у передбачених законом випадках відкрито провадження у справі за заявою іншої особи, не підтримує заявлених вимог і від неї надійшла відповідна

заява; провадження у справі відкрито за заявою, поданою без дотримання вимог, встановлених у [статтях 119](#) і [120](#) даного Кодексу, та не було сплачено судовий збір і позивач не усунув цих недоліків у встановлений судом строк; позивач до закінчення розгляду справи покинув судові засідання і не подав до суду заяви про розгляд справи за його відсутності [279].

Переходячи до характеристики процесуальних правовідносин, спочатку зауважимо, що в теорії права вони визначаються неоднозначно.

Так, А. Павлушина стверджує, що на рівні загальної теорії права поняття «процесуальне відношення» фактично позбавлене сенсу [191, с. 441]. У той же час після аналізу безлічі точок зору, вона робить такий своєрідний висновок: «Таким чином, у наявності очевидна плутанина, викликана відсутністю загальнотеоретичного поняття «процесуальне правовідношення», і далі вчена пише: «... з наукової точки зору правильним є наступне позначення: «процесуальна складова правовідносин» та «матеріально-правова складова правовідносин», «матеріально-правовий зміст правовідносин» та «процесуально-правовий зміст правовідносин» [191, с. 449]. Таким чином, в цьому випадку автор практично не заперечує існування феномену «процесуальне правовідношення», а лише замінює його іншим терміном.

Така думка власне не усуває «плутанину», не сприяє уніфікації загальнотеоретичного підходу до визначення процесуальних правовідносин, які фактично мають місце.

На думку В. Бабаєва, розмежування матеріально-правових і процесуальних правовідносин має велике значення в розподілі правовідносин по галузевій приналежності. Процесуальні правовідносини виникають на базі процесуальних норм і похідні (вторинні) від матеріально-правових відносин [20, с. 410]. Так, відомий вітчизняний вчений-фінансист Л. Касьяненко зазначає, що фінансово-процесуальні правовідносини є наслідком фінансово-процесуальної діяльності уповноважених суб'єктів, зауважимо, що така діяльність здійснюється у формі процесуальних етапів – сукупності відносно відособлених, розмежованих у часі та

логічно пов'язаних процесуальних дій, скерованих на досягнення певної мети та вирішення індивідуально-визначених фінансово-правових справ, характеризуються колом суб'єктів й закріплюються у певних фінансових нормативно-правових актах [104].

Є. Лук'янова дає наступне визначення процесуальним правовідносинам: «це виникаючий на основі норм процесуального права правовий зв'язок суб'єктів процесуального права, взятий у єдності з їх фактичною поведінкою» [152, с. 204].

Існуючі в науці уявлення про розмежування матеріального і процесуального в правовідносинах можна умовно розділити на три групи:

а) правовідносини можна розмежувати на суто матеріальні та нематеріальні (процесуальні, процедурні);

б) існують «прикордонні» галузі між матеріальними і процесуальними правовідносинами;

в) в одному і тому ж правовідношенні умовно можна виділити два аспекти - процесуально-правовий та матеріально-правовий [220, с. 449].

На нашу думку, в процесуальних правовідносинах, якраз і втілюється (і найбільшою мірою) предметна характеристика юридичного процесу через специфіку їх змісту, суб'єктного складу, об'єктів і юридичних фактів. Вони безпосередньо виконують свого роду технічну функцію в механізмі правового регулювання, в перекладі нормативності права на впорядкованість суспільних відносин і тим самим сприяють зміцненню режиму законності та правопорядку.

Як видається, при подальшому розгляді процесуальних правовідносин слід прийняти за основу загальноприйняте в теорії права визначення правовідносин, як суспільних відносин, врегульованих правом, учасники яких є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків [129, с. 316].

До ознак процесуальних правовідносин, на нашу думку, можна віднести наступні:

а) процесуальні правовідносини носять правовий характер і у вигляді фактичних відносин (поза правової форми) існувати і реалізовуватися не можуть.

У процесуальних відносинах форма зливається з фактичним змістом правовідносини;

б) процесуальні правовідносини по відношенню до правовідносин матеріальних носять вторинний, похідний характер, який виявляється в тому, що вони забезпечують операції, пов'язані з реалізацією норм матеріального права і є засобом застосування охоронних правових норм;

в) носять публічний (владний) характер, будучи по суті владовідносинами. Владний характер процесуальних правовідносин проявляється в тому, що однією із сторін у них виступає орган державної влади чи посадова особа (суд, прокуратура, державний орган контролю тощо), наділений владними повноваженнями по відношенню до іншої сторони;

г) складаються заради «чужого» інтересу, закладеного в матеріальних правовідносинах;

д) виникають, змінюються і припиняються на основі юридичних фактів, наділених, як правило, у форму процесуальних актів (документів) уповноважених органів і посадових осіб.

е) процесуальні правовідносини і правовідносини матеріальні розрізняються в часі: перші «короткострокові» другі, матеріальні відносини виникають раніше і завершуються пізніше – «довгострокові». Це пов'язано з тим, що суб'єкти права «вступають» в процесуальні правовідносини, як правило, на стадії правозастосування, коли іншими способами спір про право вирішити не представляється можливим; матеріальні правовідносини передують правовідносинам процесуальним, супроводжують їх на всіх стадіях провадження у конкретній юридичній справі і, більше того, мають місце після їх завершення (наприклад, при виконанні судового рішення).

Щодо складу процесуальних правовідносин, то він включає в себе (як власне й матеріальні правовідносини) суб'єкти, об'єкт, зміст.

Суб'єкти процесуальних правовідносин «несуть на собі навантаження визначального компонента», «виконують функцію генератора всієї фактичної і

юридичної матерії, що складаються зі специфічних соціальних зв'язків з приводу реалізації конкретної норми матеріального права та з метою встановлення об'єктивної істини і винесення рішення по справі.

Всіх суб'єктів процесуальних правовідносин можна умовно поділити на дві групи.

Перша група (позивач і відповідач у цивільному процесі, заявник, підозрюваний, обвинувачений, підсудний і т.д. – в кримінальному процесі) об'єднує осіб, які безпосередньо зацікавлених у результатах юридичного процесу, за допомогою якого захищаються їхні інтереси, реалізуються їх суб'єктивні права і законні інтереси, здійснюються юридичні обов'язки.

Друга група суб'єктів (державні органи та посадові особи – суд, слідчий, прокурор і т.д.), наділених владними повноваженнями, виконує свої функції в «чужому» інтересі в цілях вирішення конкретної справи.

Об'єкт процесуального правовідношення складають результати дій учасників процесу, які задовольняють процесуальний інтерес осіб, зацікавлених у вирішенні юридичної справи. Він показує специфіку даного різновиду правовідносин, їх владну природу, роль і значення в механізмі правового регулювання.

У зміст процесуального правовідношення в силу його особливостей і складу суб'єктів доцільним, з одного боку, включати повноваження суб'єкта з державно-владними повноваженнями (так званих, лідируючих суб'єктів), а з іншого – кореспондуючі їм процесуальні суб'єктивні права і юридичні обов'язки інших учасників процесу.

Отже, процесуальні правовідносини постають на основі матеріальних, відносно яких процесуальні є похідними, себто залежними від них. Однією з властивостей процесуальних відносин є те, що вони можуть існувати лише як правовідносини. Правова форма є тією доконечною умовою, без якої неевентуальне їх існування. Вони постають конкретним фактом лише тоді, коли дії суб'єктів правового процесу урегульовані та зафіксовані правою нормою. Інше

полягає в тому, що нині є нагальною проблема закріплення процесуальних правовідносин саме на законодавчому рівні, позаяк чимало питань правової дійсності всіх сфер життєдіяльності суспільства залишаються неврегульованими.

Важливо також зазначити, що найважливішим елементом процесуально-правового механізму, а також необхідною умовою виникнення, зміни та припинення процесуального правовідношення є процесуальні акти. З цього приводу Є. Лук'янова зазначає, що процесуальні акти виражають сутність і зміст процесуальної діяльності, її кількісне і якісне, стадійну діяльність [153, с. 18].

З цього можна сформулювати наступне правило: будь процесуальна дія має бути оформлено у встановленому законом порядку, вона має завжди закінчуватися складанням (винесенням) відповідного процесуального акта; і це є аксіомою юридичного процесу.

До ознак процесуальних актів вважаємо за необхідне віднести наступні:

а) процесуальні акти є актами індивідуального правозастосування і, як правило, адресовані конкретним особам;

б) процесуальні акти є актами-документами, вони виносяться в письмовій формі. У цьому зв'язку слід зауважити, що хоча суд діє відповідно до принципу усності судового розгляду, вся правозастосовна діяльність відображається в письмових судових актах;

в) процесуальні акти виносяться в особливому процедурному порядку, затвердженому процесуальним законом;

г) форма, структура, зміст і вимоги (умови), яким повинні відповідати процесуальні акти, детально регламентується процесуальним законодавством.

Так, зміст судового рішення в цивільному процесі регулюється ст. 95, 208 ЦПК України [279];

д) процесуальні акти виступають як юридичні факти, тобто підстави виникнення, зміни або припинення як матеріальних, так і процесуальних правовідносин.

Як приклад, наведемо характеристику процесуальних актів такого

класичного юридичного процесу, як кримінальний. Кримінально-процесуальним актом (документом) вважається письмовий документ, складений на основі кримінально-процесуального закону, уповноваженим на те суб'єктом у зв'язку з виконанням процесуальних дій або прийняттям рішень, в якому зафіксовані інформація про процес й результат діяльності учасників кримінального процесу, зміст й форма рішення, прийнятого щодо справи [273, с. 245].

Процесуальні акти можуть класифікуватися за змістом, процедурою їх прийняття (винесення), структурному складу, часу їх дії, кола осіб, до якого вони звернені, з функціональної спрямованості і т.д. Зауважимо, що при цьому кожен акт може включати в себе кілька класифікаційних ознак.

Оскільки ми не ставимо перед собою мету охарактеризувати всі види кримінально-процесуальних актів, зупинимося на характеристиці останніх виходячи тільки з їх змісту.

За змістом кримінально-процесуальні акти можна поділити на дві групи:

- акти, що фіксують процесуальні дії (протоколи);
- акти, що фіксують процесуальні рішення (акти-рішення).

Протокол процесуальної дії – це письмовий акт, в якому слідчий, прокурор закріплює відомості стосовно проведення процесуальної дії, її зміст (передусім, зазначає послідовність дій) та наслідки (одержані в результаті процесуальної дії відомості, вагомі для даного кримінального провадження, зокрема виявлені або надані речі, документи) [273, с. 246].

Залежно від характеру процесуальної дії КПК України розрізняє три основні види протоколів, а саме:

1) протоколи допиту як форма юридичного закріплення належного процесуального джерела доказів – показань обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого, свідка, експерта;

2) протоколи, у яких засвідчуються обставини й факти, виявлені у процесі проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій –

самостійне джерело доказів – документи;

3) протоколи, які складаються для того, щоб зафіксувати виконання тієї або іншої вимоги кримінального процесуального закону (передання тимчасово вилученого майна (ч. 3 ст. 168 КПК України)); виготовлення, утворення імітаційних (несправжніх) засобів для проведення конкретних негласних слідчих (розшукових) дій (ч. 2. ст. 273 КПК України) тощо.

Другу групу кримінально-процесуальних актів складають процесуальні рішення органів досудового розслідування, прокуратури, слідчого судді, суду – це виражені у встановленій законом формі індивідуальні правозастосовні акти, у яких компетентні державні органи і посадові особи у відповідному порядку з метою вирішення правових та кримінологічних завдань кримінального судочинства дають відповіді на питання, що виникають у процесі провадження та виражають владні волевиявлення стосовно дій чи бездіяльності, які впливають із встановлених на момент прийняття рішень дійсних обставин провадження та приписів чинного національного законодавства [273, с. 248].

Судове рішення приймається у формі ухвали або вироку, які мають відповідати вимогам, визначеними статтями 369, 371-374 КПК України, і має бути законним, вмотивованим й обґрунтованим (ст. 370 КПК України).

Акти-рішення можна класифікувати наступним чином:

1) Вирок суду – це акт правосуддя, в якому суд від імені держави у передбаченій законом процесуальній формі здійснює завдання правосуддя шляхом вирішення проблеми винності або невинуватості особи, яка притягнута до кримінальної відповідальності, і про піддання її кримінальному покаранню у разі визнання доказаною винності. Вирок у свою чергу може бути виправдовувальний або обвинувальний.

2) Ухвала – судове рішення, в якому суд вирішує питання, визначені ст. 372 КПК України. В окремих питаннях ці вимоги конкретизуються у відповідних статтях КПК України.

3) Постанова – процесуальний документ, в якому мотивуються та

формулюються рішення слідчого, прокурора, прийняті під час кримінального провадження. Наприклад, у ст. 251 КПК України окреслені чіткі вимоги до постанови прокурора, слідчого стосовно проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

4) Обвинувальний акт – це процесуальне рішення, в якому прокурор висуває обвинувачення стосовно вчинення кримінального правопорушення та яким закінчується досудове розслідування (ст. 291 КПК України).

Варто зазначити, що у кримінальному судочинстві існує понад двадцять видів процесуальних документів, серед яких також: подання, скарга, протест, вказівка, повістка, зобов'язання, доручення, повідомлення, заяви, клопотання, заперечення, пояснення, описи тощо.

Таким чином, процесуальний порядок провадження у судових справах визначається: системою процесуальних дій, які виконуються судом і учасниками процесу; змістом, формою, умовами виконання процесуальних дій; системою процесуальних прав і обов'язків суб'єктів правовідносин, які визначають зміст процесуальних дій; гарантіями реалізації процесуальних прав і обов'язків [54, с. 23]. Взагалі, процесуальні документи відіграють визначальну роль у розвитку кримінального судочинства щодо здійснення правосуддя, служать способом реалізації учасниками процесу власних прав й законних інтересів, виступають однією з гарантій їх захисту по кримінальній справі [273, с. 250]. Детальний розгляд всіх характеристик процесуальних засобів дозволяє зробити висновок про їх роль і значущість в структурі процесуально-правового режиму і значною мірою визначити перспективи їх використання, як законодавцем, так і в юридичному процесі зокрема.

Отже, процесуально-правові засоби в структурі процесуально-правового режиму – це цілісна система об'єктивованих в процесуально-правових актах (нормативних, правореалізаційних і правозастосовних) способів, прийомів і механізмів, за допомогою яких забезпечуються права та законні інтереси учасників процесуально-правових відносин.

2.4 Процесуально-правові принципи процесуально-правового режиму

Як ми вже зауважували, правові засоби, що входять до складу процесуально-правового режиму в якості його найважливішого елемента, відрізняються великою різноманітністю. На нашу думку, правові (та процесуально-правові) принципи також можуть бути віднесені до правових засобів в межах правового регулювання процесуальних правовідносин.

Однак в силу особливої значущості для характеристики змісту процесуально-правового режиму, в рамках елементного складу останнього вважаємо за доцільне розглядати їх окремо від інших правових засобів, а саме в якості самостійного структурного елемента. До того ж варто виокремлювати *загальні правові принципи* які розповсюджуються на всі правові режими загалом та *спеціальні (так звані процесуальні) правові принципи*, що визначають спрямованість саме процесуально-правового режиму.

Насамперед зазначимо, що незважаючи на важливість правових засобів, пріоритет при характеристиці процесуально-правового режиму все ж повинен бути відданий *загальним принципам* як вихідним, визначальним ідеям, положенням, настановам, які «становлять організаційну й моральну основу виникнення, розвитку та функціонування права» [24, с. 156]. Виступаючи загальнообов'язковою вимогою, вони виконують відповідну регулятивну функцію і безпосередньо впливають на суспільні відносини.

Процесуально-правовий режим, як ми зазначали, в концентрованому вигляді відображає функціональну сторону системи правового регулювання, будучи особливим порядком останнього, вираженому в комплексі правових засобів. Отже, для системи принципів процесуально-правового режиму характерні ті ж загальні закономірності, що й для принципів права (правового регулювання) в цілому (особливості ж «режимних» принципів будуть нами названі нижче).

За справедливим зауваженням М. Матузова, принципи державно-правових явищ «питання не другорядне, а сутнісний, ключовий, теоретично значиме, що

дозволяє розкривати справжню сутність досліджуваних об'єктів» [168, с. 11]. Такий підхід до визначення принципів зустрічається в численних дослідженнях даного питання в юридичній науці [253, с. 63–71; 280, с. 84–94; 150, с. 17–23; 269].

Взагалі можна сказати, що саме тому, як і всяке інше правове явище, процесуально-правовий режим вибудовується і реалізується на основі певних принципів. У цьому плані М. Вопленко справедливо зазначає, що режим має складний склад, який об'єднує принципи процесуальної діяльності, способи здійснення і гарантії їх забезпечення [45, с. 62–72].

Як відомо, поняття принципу запозичено з римського законодавства (від лат. *Principium* – закон, основа, першооснова). Тлумачний словник В. Даля визначає принцип як наукове або моральне начало, основа, правило, основа, від якого не відступають [58, с. 431]. У Філософському енциклопедичному словнику оціночне поняття «принцип» розуміється у двох сенсах – суб'єктивному (як основне положення, передумова) і об'єктивному (як вихідний пункт) [275, с. 363].

У юридичній літературі принципи права визначаються як особливі різновиди правових норм (норми-принципи); певні основоположні риси змісту права, загальні і необхідні його особливості; керівні ідеї, що визначають загальну спрямованість і суттєві риси змісту правового регулювання; міра справедливості в праві; інформаційне відображення в праві основних зв'язків, реально існуючих в правовій системі [261, с. 128].

Вчені виділяють наступні ознаки принципів права: формування відповідними суб'єктами право ведення; нормативність; загальнообов'язковість; об'єктивна зумовленість; забезпечуваність державою; засадничий характер; первинність щодо норм права; високий ступінь абстрагованості; стабільність; внутрішня впорядкованість; наявність юридичної сили [154, с. 123].

Зауважимо, що значення принципів права в процесі правового регулювання підтверджується позицією Конституційного Суду України, вираженої в ряді його Постанов. Проте розгляд принципів процесуально-правового режиму практично не знайшло свого належного відображення в юридичній літературі.

Хоча, треба сказати, що деякі аспекти щодо характеристики принципів правового режиму були розроблені в дисертаційному дослідженні Є. Шамсумової. Зокрема, нею була зроблена спроба дати визначення зазначених принципів і в найзагальнішому вигляді розглянуті загальні принципи правових режимів [283, с. 116].

Так, Є. Шамсумова визначає принципи правового режиму як «основи правової реальності, які виявлені та визначені у законі для відображення своєрідності та специфіки саме юридичних засобів, способів, методів й прийомів управління справами соціуму стосовно певного об'єкта, органу чи інтересу, тобто принципи – це підстави режиму; це визначальні моменти, що характеризують режим» [283, с. 117]. У систему принципів правового режиму автор включає: принцип визначального пріоритету, принцип законності, принцип юридичної рівності всіх громадян перед законом, принцип поєднання переконання і примусу, пріоритет прав людини, доцільність, науковість, принцип об'єктивності.

На нашу думку, при такому підході виникає очевидне протиріччя, що полягає в наступному. У своєму визначенні принципів правового режиму Є. Шамсумова вказує на таку його ознаку, як відображення в законі. Тоді виникає питання, як принцип науковості може бути закріплений законодавчо? Доктрина передує закону, але вона не вважається джерелом права, коли законодавець практично відтворює первинний доктринальний текст; первинним джерелом права визнається закон, і суди, звісно, посилаються саме на закон, а не на певну доктрину. Аналогічно високий суд, вперше покликаючись на певне доктринальне правоположення, формує прецедент застосування та його тлумачення, офіційно санкціонує, впроваджує це правоположення (але не доктрину) в правову систему, і пізніше суди опираються на встановлений прецедент; відтак, і в цьому випадку доктрина не є первинним джерелом права, хоч доктринальний текст первинний стосовно тексту прецеденту. Втім, як зазначає С. Васильєв, за наявності правильних умов правова доктрина може виступати самостійним джерелом як права загалом, так і джерелом процесуального права зокрема [43].

У свою чергу, колектив авторів при визначенні принципів процесуально-правового режиму юридичної діяльності розглядає принципи процесуально-правового режиму як такі базові положення, які безпосередньо впливають на оптимальність кожного з видів юридичної діяльності, на її ефективність [32, с. 139].

При цьому в систему принципів процесуального режиму ними включаються:

а) конституційні принципи: законність; гласність; правова рівність; презумпція невинності (в окремих процесах);

б) загальнопроцесуальні принципи: об'єктивність; професіоналізм; істинність результатів; процесуальна економія; незалежність;

в) спеціалізовані принципи: невідворотність юридичної відповідальності та деякі інші.

Здається, що з позицією даних авторів в основному слід погодитися, і її можна використовувати настільки, наскільки вона застосовна до даного виду режиму.

Деякі сучасні вітчизняні фахівці у сфері процесуального права наголошують на тому, що принципи кримінального процесу – це основні найбільш загальні положення, закріплені законом як вихідні засади, тобто керівні нормативні вимоги, загальні норми [15, с. 13]. На думку Л. Лобойко принципи кримінального процесу – це основні, найбільш загальні положення, керівні ідеї незалежно від їх законодавчого закріплення в тій чи іншій формі [149, с. 12].

З нашої точки зору, поняття принципів процесуально-правового режиму має відображати як приналежність останнього до права (найважливіший елемент системи правового регулювання), так і відображати «режимну» сутність даної категорії – конкретну ступінь сприятливості (несприятливості) для суб'єктів права для досягнення своїх цілей в рамках режимного регулювання. «Особливістю принципів кримінального процесу є те, що вони виступають у вигляді конкретних правових вимог, закріплених у законі. Саме тому вони обов'язкові» [61, с. 315] –

слушно наголошується в юридичних джерелах.

Що стосується системи принципів процесуально-правового режиму, то до неї, вважаємо, можливо включити:

а) загальні принципи процесуально-правового режиму – це основні начала, які визначають найбільш суттєві риси *правових режимів в цілому*, їх зміст та особливості, поширюються на всі галузі права незалежно від характеру і специфіки регульованих ними суспільних відносин; частину загальних принципів (законність, рівноправність громадян) закріплено в Конституції України;

б) спеціалізовані (процесуальні) принципи процесуально-правового режиму (міжгалузеві, галузеві та інституційні). Наприклад, з метою охорони зони надзвичайної екологічної ситуації встановлюється особливий режим окремої місцевості України, на якій виникла надзвичайна екологічна ситуація [77].

До загальних принципів процесуально-правового режиму віднесемо наступні: принцип визначального пріоритету у правовому режимі переваг або обмежень, принцип законності, принцип юридичної рівності, принцип поєднання переконання і примусу, принцип соціальної справедливості, єдність прав і обов'язків, принцип відповідальності за провину.

Тепер коротко охарактеризуємо загальні принципи правового режиму і розглянемо їх відображення в процесуально-правовому режимі.

Принцип визначального пріоритету у правовому режимі переваг або обмежень. Даний принцип поєднує в собі два аспекти. Перший – все дозволено, за виїмком того, що прямо заборонено законом. Другий – все заборонено, за винятком того, що прямо дозволено законом. Ці постулати є основою (базою) побудови процесуально-правового режиму (заснованого на стимулах або обмеженнях). Так, перший, наприклад, проявляється у правовому режимі суб'єктів підприємницької діяльності, а другий - в режимі державної служби.

У цьому зв'язку В. Нерсесянц зазначає наступне: «Логіка та механізм правового регулювання є такими, що задля вираження значно більшої міри правової свободи доцільно в якості методу, порядку, способу, режиму правового

регулювання застосовувати правову заборону, а з метою вираження меншої міри свободи – правовий дозвіл (дозвіл)» [186, с. 34]. З цього приводу зауважимо, що це – загальний «закон» правового регулювання, для встановлення ж правового режиму необхідно певне поєднання в ньому переваг та обмежень з визначальним пріоритетом або перших, або останніх.

Принцип законності є конституційним, він закріплений у ст. 8 Конституції України, згідно якої в Україні визнається та діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу, тому всі закони та інші нормативно-правові акти повинні прийматися саме на її основі. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав й свобод людини та громадянина на основі Конституції України гарантується [124].

Тут треба зауважити, що в науці зміст поняття «законність» розглядається по-різному, багатопланово і широко. Так, вченими законність розглядається як принцип діяльності органів держави, громадських організацій, посадових осіб і громадян [250, с. 37; 13, с. 113; 5, с. 68; 232, с. 43]; принцип права; правовий режим; демократичний принцип; правова форма реалізації правових цінностей і досвіду; принцип, метод, елемент демократичного правового режиму формування функціонування правової держави і громадянського суспільства; реалізована у вигляді основних принципів і норм система соціальних і юридичних вимог правомірної поведінки.

Як слушно зауважується в літературі, проблема законності – це «наскрізна тема» всіх наукових досліджень у різних галузях юридичної науки; законність як особливе правове явище є свого роду сполучна і перехідна ланка від сутності, змісту (норм) і форм (юридичних джерел) права до застосування та іншим видам його реалізації, правовідносин, правопорядку [24, с. 300].

Зі свого боку зазначимо, що законність як вимога суворого і неухильного дотримання, виконання і застосування права виконує досить різноманітні функції: вона є методом і принципом діяльності всіх суб'єктів права; виступає в якості

загального конституційного обов'язку дотримуватись законів (ч. 2 ст. 6 Конституції України) [124]; на практиці спрямована на забезпечення реалізації цінностей права і досвіду юридичної діяльності; покликана забезпечити легітимність юридичних вимог у правотворчості і правозастосуванні.

Стосовно до процесуально-правового режиму законність, з нашої точки зору, має певною мірою двоїстий характер. З одного боку, всі суб'єкти права в рамках правового режиму для задоволення своїх (чужих) інтересів зобов'язані суворо й неухильно дотримуватися вимог закону. З іншого боку, дотримання правового режиму, наприклад, в правозастосовному процесі, забезпечує передбачену законом порядок, процедуру і законний кінцевий результат у справі, тобто саму законність.

Законність процесуального режиму, на нашу думку, відображається в законності суб'єктного складу учасників юридичного процесу, процедури здійснення процесуальних дій, результатів прийнятого у справі рішення, законності застосовуваної процесуальної відповідальності.

Зауважимо, що в силу того, що принцип законності є основоположним процесуальним принципом, порушення будь-якого з принципів юридичного процесу прямо веде до порушення принципу законності процесуального режиму. Зміст всіх інших принципів юридичного процесу повинна у своїй сутності відображати вимога дотримання правових приписів в ході реалізації будь-якого з видів юридичного процесу, верховенства закону в процесуальній сфері, пріоритету Конституції та норм міжнародного права.

Розглядаючи законність в якості одного з принципів процесуального режиму, важливо підтримати висловлену в науці точку зору М. Вопленко, який відстоює наявність *процесуальної законності* (курсив наш – Д.Д.), зокрема, стверджуючи, що законність має матеріальну і процесуальну природу. Вчений вважає, що процесуально-правова законність характеризується тим, що являє собою систему вимог дотримання процедури юридичної діяльності. «Вона має один універсальний об'єкт своєї охорони – організаційно-управлінські відносини,

що виникають у процесах реалізації норм матеріального права. Це означає, що за своїм функціональним призначенням процесуальна законність покликана захищати не конкретні юридично охоронювані блага: економічні, політичні, культурні тощо, а процесуально врегульований порядок діяльності по їх досягненню» [44, с. 86–93].

На нашу думку, процесуальна законність має право на існування і може розглядатися як своєрідна гарантія процесуального режиму, оскільки поняття законності в цілому передбачає дотримання всіх видів правових норм (як матеріальних, так і процесуальних). І в цьому ракурсі можна з упевненістю говорити, якщо не про автономію законності процесуальної, то про дві сторони прояву законності – матеріальної і процесуальної.

Виходячи з цього, юридична діяльність уповноважених органів (її способи, форми, методи, процедури) повинна точно відповідати законам і іншим нормативним правовим актам; права та інтереси інших учасників процесу також повинні суворо дотримуватися. Таким чином, *законність процесуального режиму поняття системне, що включає в себе як дії посадових осіб уповноважених органів у визначеному законом процесуальному режимі, так і законні дії інших учасників юридичного процесу. У цьому і полягає діалектичний взаємозв'язок між законністю і правовим режимом, а також вираз їх взаємодії та взаємозумовленості.*

В рамках забезпечення законності необхідне дотримання її принципів як вихідних начал у формуванні мотивів правомірної поведінки і внутрішнього переконання суб'єктів з приводу необхідності дотримання законів. Принципи законності обумовлені закономірностями суспільного розвитку, опосередковано регулюють соціальні відносини та відображають узвичаєні в соціумі погляди на зміст нормативно-правових актів та на необхідність їх строгого дотримання всіма учасниками правових (у тому числі й процесуально-правових) відносин.

У юридичній літературі також відсутня єдність думок з питання системи принципів законності; в їх число включаються: єдність законності; гарантованість

конститутивних прав і свобод громадян; невідворотність покарання за вчинене правопорушення; неприпустимість протиставлення (і підміни) законності та доцільності; взаємозв'язок законності і культури та інші [211, с. 44].

Безумовно, єдність законності – основний принцип. На його основі організується і функціонує єдиний правовий простір в масштабах всієї держави. В цілому єдність законності виступає як практична реалізація одного з найважливіших властивостей права – його системності.

Як вірно зазначає з цього приводу М. Вовпенко, «без встановлення і повсякденної підтримки внутрішніх зв'язків субординації та координації між правовими приписами в структурі системи права не може складатися і функціонувати єдиний правовий простір в територіальних межах держави як практичне відображення принципу єдності законності» [44, с. 60–61].

Зі свого боку лише додамо, що від успішного втілення цього положення в життя залежить реальний стан законності, її ефективність і зміцнення.

Гарантованість основних прав і свобод людини – важливий принцип, і не тільки законності, а й права в цілому. Його роль у забезпеченні законності обумовлена значимістю інтересів, прав і свобод людини і громадянина, необхідністю їх дотримання.

У свою чергу, *принцип невідворотності покарання за вчинене правопорушення* полягає в тому, що будь-яке протиправне діяння має бути вчасно розкрито та розслідувано, а винні в його скоєнні особи повинні понести встановлене законом покарання. Причому заходи примусу застосовуються в індивідуальному порядку на основі зібраних доказів і з дотриманням процесуальних (процедурних) вимог, в певному процесуально-правовому режимі.

Так, ст. 370 КПК України говорить, що ухвала або вирок суду повинні бути законними, обґрунтованими і вмотивованими [132]; вирок визнається законним, обґрунтованим і вмотивованим, якщо він винесений відповідно до вимог КПК України і заснований на правильному застосуванні кримінального закону. Також відповідно до ст. 7 Кодексу про адміністративні правопорушення провадження в

справах про адміністративні правопорушення діється на основі суворого додержання законності [111].

Підкреслимо, що для забезпечення законності важливим є неприпустимість її підміни доцільністю. Це дозволяє учасникам правовідносин в рамках певного правового режиму відповідно до норм права вибрати найбільш доцільне рішення і варіант поведінки стосовно до фактичних обставин регульованих відносин, але виключно в межах закону.

Закінчуючи характеристику принципу законності, підкреслимо, що для його втілення в життя важливим моментом є вимоги Основного закону України: Конституція України має вищу юридичну силу, пряму дію та застосовується на усій території України. Закони та інші нормативні правові акти не повинні суперечити Конституції України (якщо таке трапляється, вступає в дію механізм судового конституційного контролю для приведення їх у відповідність Основному закону країни). Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, посадові особи, громадяни та їх об'єднання обов'язані дотримуватися Конституції України і законів, що діють на її території [203, с. 251]. Таким чином, діяльність уповноважених органів та їх посадових осіб (способи, форми, методи, процедури) повинна точно відповідати законам і іншим нормативним правовим актам. У свою чергу, права та інтереси інших суб'єктів права також повинні строго дотримуватися, щоб уникнути їх обмеження.

В цілому ж законність процесуально-правового режиму поняття системне, що включає в себе як дії посадових осіб уповноважених органів у визначеному законом правовому режимі, так і дії всіх інших осіб, залучених до сфери режимного регулювання.

Принцип юридичної рівності знаходить своє втілення в ст. 21-24 Конституції України, які встановлюють: «Усі люди є вільні та рівні у своїй гідності й правах. Права та свободи людини є невідчужуваними й непорушними. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри,

релігійних, політичних та інших переконань, статі, соціального та етнічного походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, моральною і матеріальною підтримкою материнства й дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям» [124].

Принцип рівності громадян перед законом і судом передбачає здійснення правосуддя відповідно до єдиного, однакового для всіх законодавства. При цьому мається на увазі законодавство *не тільки матеріальне, а й процесуальне*. Будь-який громадянин, будь-яка юридична особа має право захищати свої права в суді без будь-яких обмежень у порядку, встановленому законом. Крім того, кожна фізична та юридична особа зобов'язана дотримуватися закону, і ніхто не може бути звільнений від цього обов'язку, навіть судом.

Таким чином, принцип юридичної рівності в рамках процесуально-правового режиму знаходить своє втілення в рівному юридичному статусі учасників процесуальних правовідносин. Так, ч. 1 ст. 7 КУпАП закріплює принцип рівності перед законом наступним чином: «Ніхто не може бути підданий заходу впливу в зв'язку з адміністративним правопорушенням інакше як на основі і в порядку, передбаченому законом» [124]. У той же час частини 2, 3, 4 даної статті передбачають, що застосування уповноваженими органами та посадовими особами заходів адміністративного впливу здійснюється виключно в межах їх компетенції, у тотожній відповідності зі законодавством. Дотримання вимог закону у процесі застосування заходів впливу за адміністративні правопорушення забезпечується систематичним контролем вищестоящих органів й посадових осіб, правом оскарження та іншими передбаченими законом способами. Прокурор

виконує нагляд за додержання законів у процесі застосування заходів впливу за адміністративні правопорушення шляхом реалізації повноважень стосовно нагляду за додержанням законів при застосуванні заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Стосовно до процесуального режиму принцип юридичної рівності трансформується в процесуальний принцип – принцип процесуального рівноправ'я учасників юридичного процесу.

Так, наприклад, стаття 7 КПК України встановлює, зміст та форма кримінального провадження мають відповідати загальним засадам кримінального провадження, до яких відносяться, зокрема: рівність перед законом і судом [132].

Відповідно до ст. 4 (з позначкою 2) ГПК України правосуддя у господарських судах ведеться на засадах рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом [55]. Сторони користуються рівними процесуальними правами. Згідно з принципом процесуальної рівноправності сторін закон надає в господарському процесі позивачеві і відповідачу рівні процесуальні можливості щодо захисту своїх прав та охоронюваних законом інтересів.

Таким чином, юридична рівність виступає в якості найважливішого принципу процесуально-правового режиму, як істотна соціально-правова цінність, охоронювана законом.

Принцип поєднання переконання і примусу характеризує спосіб впливу на суспільні відносини задля їх врегулювання. Він поширюється на всі правові режими загалом, діє у всіх галузях.

Метод переконання є головним, ґрунтується на добрій волі суб'єкта правовідносин. До цього методу відноситься правовиховна робота (ознайомлення населення з нормами права). Він дозволяє досягти результату без застосування насильства.

У випадку, коли позитивного результату заходами переконання досягти не можливо, необхідно застосовувати інший спосіб впливу, іменованій примусом. Застосування примусу допускається в процесуальній формі, встановленої законом

(наприклад, арешт, покарання тощо).

Стосовно процесуально-правового режиму в якості вихідної правової ідеї цей принцип закріплений у Кримінально-виконавчому кодексі України, де він конкретизується у декількох самостійних галузевих принципах: «Кримінально-виконавче законодавство, виконання і відбування покарань базуються на принципах невідворотності виконання і відбування покарань, справедливості, законності, демократизму, гуманізму, рівності засуджених перед законом, поваги до прав і свобод людини, взаємної відповідальності держави та засудженого, диференціації та індивідуалізації виконання покарань, раціонального застосування примусових заходів і *стимулювання правослухняної поведінки*, поєднання покарання з виправним впливом, участі громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів і установ виконання покарань» (ст. 5) [133].

Принцип соціальної справедливості. При характеристиці цього принципу процесуально-правового режиму, зауважимо, що він є загальним принципом права і має морально-правовий зміст. Справедливість як добро і зло, добре і погане, наповнюється конкретикою залежно від умов життя, духовних та інших потреб різних соціальних груп і суспільств на відповідних етапах їх розвитку.

Яким же конкретним змістом може наповнюватися загальноправовий принцип соціальної справедливості у процесуально-правовому режимі зокрема та правовому режимі загалом. На нашу думку, його конкретне втілення у правових режимах може і має виражатися в неупередженості при вирішенні спорів про право, обґрунтованості висновків фактичними обставинами справи, рівність всіх перед законом, пропорційності злочину і покарання, відповідно між цілями законодавця і засобами, що обираються для їх досягнення.

Так, закон передбачає можливість у кожному конкретному випадку індивідуалізації відповідальності. Наприклад, згідно з ч. 1 ст. 68 КК України, «при призначенні покарання за незакінчений злочин суд, керуючись положеннями [статей 65-67](#) цього Кодексу, бере до уваги ступінь тяжкості вчиненого особою діяння, ступінь здійснення злочинного наміру та причини через які злочин не

було доведено до кінця» [131].

Окрім того, в рамках режимного регулювання принцип соціальної справедливості виражається у встановленні в рамках загальних правових режимів для всіх суб'єктів права особливих (пільгових) правових режимів для ряду учасників правовідносин. Так відповідно до п. 26 підрозділу 2 розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України тимчасово, з 1 січня 2013 року до 1 січня 2023 року, звільняються від оподаткування податком на додану вартість операції з постачання програмної продукції, до якої відносяться:

- результат комп'ютерного програмування у вигляді операційної системи, системної, прикладної, розважальної та/або навчальної комп'ютерної програми (їх компонентів), а також у вигляді інтернет-сайтів та/або онлайн-сервісів;

- криптографічні засоби захисту інформації [201].

Єдність прав і обов'язків. Ідея поєднання прав і обов'язків отримала закріплення у прийнятій ООН Загальної декларації прав людини 1948 року, яка проголошує, що «кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому й можливий вільний та повний розвиток її особистості», що здійснення прав і свобод громадянином вимагає «належного визнання і поваги прав та свобод інших, задоволення справедливих вимог моралі, загального порядку і добробуту в демократичному суспільстві» [124]. Виходячи з цих загальних положень, відповідні держави закріплюють у своєму законодавстві більш розгорнутий перелік обов'язків стосовно конкретних умов і національних інтересів.

Суб'єктивне право і юридичний обов'язок відображають дві грані одного явища – права, тому вони не можуть існувати у відриві один від одного. Право однієї особи завжди кореспондує з обов'язку іншого. З іншого боку, існування обов'язків має сенс тільки тоді, коли у когось є відповідне право вимагати їх виконання.

Якщо мовити про закріплення даного принципу в Конституції України, то

слід сказати, що в її тексті є Розділ 2, яка так і називається «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» [124], яка містить перелік прав, свобод і обов'язків людини і громадянина.

З цього приводу Н. Матузов зауважує, що різкий дисбаланс між правами і обов'язками, зафіксованими в Конституції України, зазвичай пояснюється тим, що якщо перші охоплюють всі сфери життєдіяльності людей, то другі пов'язані в основному з підтриманням громадського порядку [170]. І це в принципі вірно. Однак треба мати на увазі, що на практиці обов'язки завжди «супроводжують» всі права, кореспондуючи з ними у відповідних правовідносинах, тобто в процесі реалізації. Інакше права можуть перетворитися на порожній звук. Адже обов'язки – спосіб забезпечення прав.

Помітно також, що в умовах модернізації сучасної української держави перелік конституційних обов'язків особистості необхідно розширити і привести в більш-менш гармонійне співвідношення з переліком прав. Найбільш важливі обов'язки, що володіють великою соціальною значимістю, вважаємо за доцільне закріпити, насамперед, у Конституції країни, щоб громадяни краще їх знали і суворо дотримувалися.

Взагалі принцип єдності прав і обов'язків у правових режимах закріплений практично у всіх галузях права.

Наприклад, у цивільному праві правовий режим договору роздрібної купівлі-продажу передбачає наступні права покупця у разі продажу йому товару неналежної якості: «У разі виявлення покупцем упродовж гарантійного або інших термінів, встановлених обов'язковими для сторін правилами або договором, недоліків, не застережених продавцем, або фальсифікації товару покупець має право за своїм вибором: 1) вимагати від продавця або виготовлювача безоплатного усунення недоліків товару або відшкодування витрат, здійснених покупцем чи третьою особою, на їх виправлення; 2) вимагати від продавця або виготовлювача заміни товару на аналогічний товар належної якості або на такий самий товар іншої моделі з відповідним перерахунком у разі різниці в ціні;

3) вимагати від продавця або виготовлювача відповідного зменшення ціни;
4) відмовитися від договору і вимагати повернення сплаченої за товар грошової суми» (ст. 708 ЦК України) [278]. Відповідно, продавець зобов'язаний дані вимоги задовольнити, тобто права покупця кореспондують обов'язкам продавця.

Принцип відповідальності за провину, хоча прямо і не викладено в Основному Законі, але він впливає з норми ст. 62 Конституції України: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, до того часу коли її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду» [124]. Таким чином, наявність вини є неодмінною умовою притягнення правопорушника до юридичної відповідальності.

Стосовно до правових режимів даний принцип сформульований, наприклад, в Кримінальному Кодексі України в ч. 1 ст. 5 (правовий режим притягнення до кримінальної відповідальності): «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду». У ч. 2 тієї ж статті законодавець підкреслює, що «ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за той самий злочин більше одного разу». Винність виступає однією з ознак, що дозволяє відмежувати злочинне діяння від незлочинного: «Злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.» (ч. 1 ст. 11 КК України) [131].

Таким чином, в рамках режимного регулювання загальні правові засади (принципи права) дають можливість упорядкувати діяльність суб'єктів права в цілісну систему з чітко визначеними нормативними параметрами, послідовною програмною спрямованістю, процедурним порядком її здійснення.

Проте, для ефективного здійснення саме процесуально-правового режиму важливу роль відіграють його *спеціалізовані (процесуальні) принципи*, такі базові положення, які безпосередньо впливають на оптимальність кожного з видів

процесуальних режимів, на їх ефективність.

В. Горшенєв при визначенні принципів процесуальної діяльності пише, що вони слугують свого роду орієнтирами, покажчиками, дотримання яких забезпечує нормальне і однакове здійснення традиційних і нетрадиційних юридичних процесів. На його думку, принципи процесуальної діяльності являють собою особливу сукупність об'єктивних і суб'єктивних начал, керівних ідей і пізнаних закономірностей, спрямованих на досягнення оптимальних варіантів будь-якої процесуальної діяльності [260, с. 43].

Є. Лук'янова розкриває принципи процесуального права як теоретично обґрунтовані і законодавчо закріплені основні правові ідеї, які висловлюють демократичну і гуманістичну сутність юридичного процесу [152, с. 185].

Також на думку деяких авторів, принципи правової державності – це загальносоціальні пріоритети, проголошені в якості таких в конкретно-певний історичний момент часу, виступають або повинні виступати в якості загально-правових принципів, тобто їх необхідно визнавати і принципами права, та принципами юридичного процесу, збіг принципів права і процесу забезпечить єдність змісту і того, й іншого [191, с. 87].

Погоджуючись загалом з таким підходом, зі свого боку додамо, що принципи юридичного процесу – це, насамперед, основа для виділення процесуально-правових принципів процесуальної діяльності в структурі процесуально-правового режиму, оскільки кожен конкретний процесуально-правовий режим характеризується специфічним набором процесуально-правових принципів.

На нашу думку, до принципів юридичного процесу слід віднести такі принципи, які розкривають сутність, характер і природу юридичного процесу. Дана група процесуальних принципів відобразатиме істотні риси процесуальної діяльності, її основні форми; втілюючи основні риси та цілі, загальні закономірності і специфічні особливості, властиві як юридичному процесу в цілому, так і процесуальному режиму. Отже, до принципів юридичного процесу

відносяться: принцип поваги і дотримання прав особистості; принцип процесуальної рівності; Принцип об'єктивності; Принцип процесуальної економії; Принцип процесуальної справедливості; Принцип гласності; Принцип процесуальної відповідальності; Принцип здійснення процесуального режиму уповноваженими суб'єктами; Принцип професіоналізму та інші.

З метою повного та всебічного розгляду аналізованої проблеми, охарактеризуємо дані принципи.

Принцип поваги і дотримання прав особистості є загальним для всіх видів юридичного процесу і має особливу значущість у зв'язку з наявністю серед суб'єктів юридичного процесу владних суб'єктів, наділених правом застосування заходів процесуального примусу.

Даний принцип знаходить своє правове закріплення у відповідних процесуальних нормах.

Так, ч. 2 ст. 7 КПК України закріплює, що сторона обвинувачення обов'язана вжити усі передбачені законом можливості задля дотримання прав обвинуваченого чи підозрюваного (передусім, прав на захист, на доступ до правосуддя, невтручання у приватне життя, таємницю спілкування) у випадку виконання кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (*in absentia*) [132].

У цивільному процесі джерелом закріплення розглянутого принципу може слугувати ст. 1 ЦПК України, де, зокрема, йдеться про те, що завданнями цивільного судочинства є неупереджений, справедливий і своєчасний розгляд та вирішення цивільних справ з ціллю захисту порушених, оспорюваних або невизнаних прав, свобод та інтересів як фізичних осіб, так і юридичних осіб, держави [279].

Принцип процесуальної рівності ґрунтується на загальноправовому принципі рівності громадян перед законом. Стосовно до процесуального режиму принцип рівності трансформується в процесуальний принцип – принцип процесуальної рівності учасників юридичного процесу.

Даний принцип введений законодавцем для створення процесуального балансу відносин між фактично нерівними статусами суб'єктів і учасників юридичного процесу. Сутність його полягає в тому, що права учасників юридичного процесу повинні забезпечуватися процесуальними обов'язками державно-владних суб'єктів. Кожному гарантується судовий захист його прав і свобод і право на отримання кваліфікованої юридичної допомоги, і конкретизований у галузевому процесуальному законодавстві. Сторони обвинувачення і захисту рівноправні перед судом. Правосуддя здійснюється на засадах рівності сторін. Сторони користуються рівними процесуальними правами.

Більш того, в деяких випадках законом передбачена відповідальність за будь-яке пряме чи непряме обмеження повноважень суб'єктів юридичного процесу. Наприклад, у ч. 1 ст. 161 КК України закріплено, що «Умисні дії, які скеровані на розпалювання національної, релігійної чи расової ненависті та ворожнечі, на приниження національної гідності та честі, або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також *пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян* за ознаками раси, кольору шкіри, релігійних, політичних та інших переконань, інвалідності, статі, соціального та етнічного походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками – караються штрафом від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого» [131].

Сутність принципу об'єктивності полягає в тому, що підходи до планування, методи і способи здійснення процесуальної діяльності, а також висновки державних органів та їх посадових осіб повинні базуватися на об'єктивних матеріалах, бути мотивованими і справедливими в підсумку, зовсім виключати будь-який прояв упередженості, зухвалості, зацікавленості в результаті вирішення юридичної справи.

Для цього в ході перевірки важливо отримати документи, що підтверджують або заперечують фактичну сторону юридичної справи. Треба також вивчити й інші, як пом'якшуючі, так і обтяжуючі обставини, що зрештою дасть можливість неупереджено та об'єктивно зважити всі «за» і «проти», прийняти законне і справедливе рішення у справі.

У кримінальному процесі принцип об'єктивності зводиться, наприклад, до того, що попереднє розслідування може проводитися за місцем знаходження обвинуваченого чи більшості свідків з метою забезпечення його повноти, об'єктивності та дотримання процесуальних строків. Також, наприклад, виділення кримінальної справи в окреме провадження для завершення попереднього розслідування допускається, якщо це не позначиться на всебічності та об'єктивності попереднього розслідування.

У цивільному процесі суд, зберігаючи незалежність, неупередженість та об'єктивність, виконує керівництво процесом, доводить особам, які беруть участь у справі, їх права та обов'язки, ознайомлює з наслідками вчинення або невчинення процесуальних дій, сприяє особам, які беруть участь у справі, в реалізації їх прав, забезпечує умови для повного і всебічного дослідження доказів, визначення фактичних обставин й встановлення правильного застосування законодавства у процесі розгляду та вирішення цивільних справ.

Принцип процесуальної економії містить вимогу оперативності юридичного процесу, а також здійснення юридичної діяльності з можливо меншими витратами сил, коштів і часу. Так на думку С. Короед, процесуальна економія, як категорія, що визначає стан цивільного процесуального регулювання та результати судової процесуальної діяльності розгляду певної цивільної справи, є у вузькому діалектичному зв'язку із ефективністю цивільного судочинства, будучи однією з вагомих передумов останньої, прямо впливає на якість правосуддя в цивільних справах [126, с. 121]. Також на думку С. Смоли, принцип процесуальної економії відповідає завданням зміцнення законності у господарських відносинах, вчасного виконання договірних зобов'язань, елімінації недоліків у господарській

діяльності. Значення принципу процесуальної економії полягає у тому, що у процесі вирішення справи в господарському суді найбільш доцільно, своєчасно та повно мають бути застосовані всі передбачені законом засоби для правильного й оперативного вирішення спору й усунення недоліків у господарській діяльності, виявлених при розгляді справи [245].

Дотримання принципу процесуальної економії передбачає ефективний, оперативний, повний і всебічний процесуальний розгляд у рамках встановлених законом строків і процедур. Наприклад, ЦПК України закріплює, що «строки, встановлені законом або судом, обчислюються роками, місяцями і днями, а також можуть визначатися вказівкою на подію, яка повинна неминуче настати» (ст. 68); «перебіг процесуального строку починається з наступного дня після відповідної календарної дати або настання події, з якою пов'язано його початок» (ст. 69); «строк, обчислюваний місяцями, закінчується у відповідне число останнього місяця строку. Якщо закінчення строку, обчислюваного місяцями, припадає на такий місяць, що відповідного числа не має, строк закінчується в останній день цього місяця» (ч. 2 ст. 70) [279].

Принцип процесуальної справедливості (вмотивованості) виражається в тому, що всі рішення, що виносяться по справі, застосування заходів процесуальної відповідальності і покарання повинні бути справедливими (вмотивованими). Даний принцип прямо не закріплений в Конституції України, однак побічно принцип справедливості знаходить своє втілення в ст. 3 Конституції України, де він впливає з поняття та принципів побудови соціальної держави, а саме «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [124].

На галузевому рівні принцип процесуальної справедливості передбачає перш за все наступне правило: покарання та інші заходи кримінально-правового характеру, застосовувані до особи, яка вчинила злочин, повинні бути справедливими, тобто відповідати характеру і ступеню суспільної небезпеки злочину, обставинам його вчинення і особи винного. При застосуванні аналогії

права, права та обов'язки сторін необхідно застосовувати, виходячи з вимог сумлінності, розумності та справедливості.

Принцип гласності полягає у відкритості діяльності відповідного державного органу, доступності для кожного громадянина інформації про хід та результати вирішення посадовими особами тієї чи іншої юридичної справи (звичайно ж, за винятком випадків, передбачених законом).

Гласність є необхідним атрибутом сучасного демократичного суспільства, за допомогою якого громадськість інформується про реальний стан справ, своєрідним методом і засобом громадського контролю.

У цьому зв'язку в засобах масової інформації у формі офіційних звітів про результати вирішення юридичних справ та про заходи, вжиті по виявленим недолікам та порушенням, слід висвітлювати діяльність відповідних державних органів. У цьому плані яскравим прикладом можуть слугувати регулярні виступи на телебаченні офіційних представників правоохоронних органів держави.

Більш того, необхідна тісна взаємодія державних органів із засобами масової інформації для оприлюднення результатів юридичної діяльності. Так, п. 10 ст. 7 Бюджетного кодексу України виокремлює принцип публічності та прозорості, які передбачають систематичне інформування широкого загалу стосовно питань складання, розгляду, затвердження, виконання місцевих бюджетів та державного, а теж якісний контроль за виконанням державного та місцевих бюджетів [42].

Принцип гласності знайшов своє відображення в ряді законів, що регулюють діяльність вищих судів в Україні, а також у галузевому процесуальному законодавстві. Так, ст. 4 Закону України «Про Конституційний Суд України» передбачає, що діяльність Конституційного Суду України базується на принципах верховенства права, незалежності, рівноправності суддів, колегіальності, *гласності*, всебічного та повного розгляду справ й обґрунтованості прийнятих ним рішень [79].

Кримінально-процесуальне законодавство передбачає проведення

відкритого розгляду кримінальних справ у всіх судах. Принцип гласності може бути обмежений тільки на підставі приписів закону з метою забезпечення та захисту прав учасників юридичного процесу. У попередньому розслідуванні при необхідності в учасників кримінального судочинства вимагається підписка про нерозголошення даних попереднього розслідування. При цьому вирок суду завжди проголошується у відкритому судовому засіданні. В цивільному процесі міститься аналогічна норма, в якій закріплено, проведення відкритого судового розгляду у всіх судах.

Принцип процесуальної відповідальності заснований на загально правовому принципі невідворотності юридичної відповідальності про який мова йшла вище, який означає, що будь-яке правопорушення має бути розкрито та розслідувано, а винні особи мають бути притягнені до відповідної юридичної відповідальності.

У процесуальному аспекті це означає, що всі порушення, відступи та ігнорування закону повинні бути виявлені; встановлені винні особи, до яких в обов'язковому порядку повинні бути застосовані передбачені за даний вид правопорушення відповідні заходи.

Принцип здійснення процесуальної діяльності (в рамках процесуального режиму) уповноваженими на те суб'єктами означає, що юридична діяльність з реалізації процесуальних норм має здійснюватися уповноваженими суб'єктами у межах їх компетенції, встановленої законом. Так, відповідно до п. 2 ст. 20 КПК України слідчий, слідчий суддя, прокурор, суд обов'язані роз'яснити обвинуваченому, підозрюваному його права та забезпечити право на кваліфіковану правничу допомогу з боку призначеного або обраного ним захисника [132].

У ст. 1 Закону України «Про Конституційний Суд України» [79] закріплено, що Конституційний Суд України – єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні [122, с. 66].

Принцип професіоналізму тісно пов'язаний з попереднім і обумовлений тим, що процесуальна діяльність владних суб'єктів вимагає високої професійної

підготовки і наявності практичних навичок. Його слід розглядати у двох аспектах: по-перше, як етична вимога до кожного посадовця і, по-друге, як загальна вимога до державного органу у сфері кадрової політики.

Посадові особи державного органу для ефективного здійснення юридичної діяльності повинні мати певний рівень підготовки, досвіду і кваліфікації, вміти професійно грамотно оцінювати фактичні обставини справи, знати і вміло застосовувати чинне законодавство (кваліфікувати правопорушення), виконувати свої обов'язки відповідно до етичних норм. Так, відповідно до ч. 3 ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів в Україні» суддею, уповноваженим здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, може бути обрано суддю із стажем роботи суддею не менше десяти років, досвідом здійснення кримінального провадження в суді та високими професійними та морально-діловими якостями. У випадку відсутності в суді суддів з необхідним стажем роботи суддя, уповноважений здійснювати кримінальне провадження стосовно неповнолітніх, обирається з числа суддів, які мають найбільший стаж роботи на посаді судді [91].

Принцип незалежності суддів і посадових осіб, які здійснюють правозастосовну діяльність. Принцип незалежності суддів базується на положеннях ст. 129 Конституції України, яка закріплює, що «судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону» [91]. У Законі України «Про судоустрій і статус суддів» в Україні визначені гарантії незалежності судді, враховуючи заходи його правового захисту, соціального і матеріального забезпечення (глава 1 розділу 3). Незалежність суддів гарантується теж порядком заміщення посади судді, необмеженістю терміну їх повноважень, незмінністю суддів, недоторканністю.

Наприклад, у кримінальному процесі в силу даного принципу судді розглядають та вирішують кримінальні справи, керуючись кримінальним та кримінально-процесуальним законом. Будь-яке втручання в діяльність судді стосовно здійснення правосуддя переслідується законом. Ніхто не має права

чинити тиск на суддів і вказувати, як має бути вирішено конкретну кримінальну справу. Будь-який вплив на суддів з ціллю перешкоджання об'єктивному розгляду справи або добитися винесення незаконного рішення карається законом.

Принцип процесуальної незалежності слідчого в кримінальному процесі знаходить зводиться до того, що слідчий уповноважений самостійно спрямовувати хід розслідування, приймати рішення про провадження слідчих та інших процесуальних дій, за винятком випадків, коли відповідно до КПК України потрібне отримання судового рішення або згода керівника слідчого відділу.

Принцип безпосередності виражається в обов'язку уповноважених державно-владних суб'єктів юридичного процесу (державних органів і посадових осіб) отримувати докази з першоджерела, особисто досліджувати і використовувати їх при обґрунтуванні висновків у справі.

У судочинстві даний принцип передбачає безпосереднє сприйняття процесуального матеріалу судом у формі особистого спілкування з учасниками процесу. Наприклад, суд заслуховує свідчення підсудного, потерпілого, свідків, висновок експерта, оглядає речові докази, оголошує протоколи та інші документи, виробляє інші судові дії. Не допускається демонстрація фотознімків, відтворення аудіо- та відеозапису допиту без попереднього оголошення показань, що містяться у відповідному протоколі. Як результат, в основу судового рішення можуть бути покладені тільки ті докази, які були досліджені судом безпосередньо в судовому засіданні.

Отже, викладені вище принципи дозволяють пізнати характер і основні закономірності процесуальної діяльності як в рамках юридичного процесу в цілому, так і процесуального режиму, зокрема. З огляду на таке, визначаємо принципи процесуально-правового режиму як *вихідні ідеї, базові положення, настанови,, що створюють певний порядок використання правових засобів з метою досягнення суб'єктами процесуально-правових відносин своїх інтересів.*

Висновки до розділу 2

Визначаючи загально теоретичні характеристики процесуально правового режиму в теорії права ми прийшли до наступних висновків.

1. За юридичною природою в теорії права виділяють два види правових режимів – матеріальні та процесуальні. Проте, незважаючи на те, що значною більшістю теоретиків права категорія «процесуальний режим» визнається, наукових доробків, спеціально присвячених цьому явищу, недостатньо, що з об'єктивністю потребує подальшого наукового дослідження означеної категорії, зокрема з ціллю забезпечення потреб юридичної практики. Щоб розкрити сутність процесуального правового режиму і його зміст необхідно, насамперед, виходити з того, що він є одним з видів правового режиму, включає в себе основні ознаки останнього, але з певним «процесуальним забарвленням», тобто підкреслюється значимість комплексу процесуальних засобів і принципів у структурі процесуального режиму.

2. Процесуально-правовий режим – це особливий порядок процесуально-правового регулювання діяльності суб'єктів та учасників юридичного процесу, заснований на певному поєднанні правових засобів і способів правового регулювання, гарантій і принципів, спрямований на оптимальне вирішення юридичних справ. Він є забезпечувальним механізмом всіх видів юридичної діяльності, і це вже практично не галузевий, а загальнотеоретичний підхід до визначення сутності та змісту процесуального режиму. Це особливий порядок регулювання за допомогою спеціально-правових засобів. Процесуальний режим «прив'язаний» не до регламентації прав і обов'язків суб'єктів права по відношенню до об'єкта правового регулювання, як це, в основному пов'язано з режимами матеріальними, а до діяльності суб'єктів та учасників юридичного процесу.

3. До ознак процесуально-правового режиму, в першу чергу, слід віднести законодавче регулювання діяльності суб'єктів та учасників юридичного процесу.

В результаті, процесуальний режим надає можливість учасникам юридичного процесу ефективно використовувати весь набір процесуальних засобів, необхідних для оптимального вирішення юридичної справи, оскільки законодавець визначає варіанти поведінки тих чи інших суб'єктів у конкретній ситуації. Специфічною ознакою процесуального режиму виступає також його особливий суб'єктний склад. Процесуальний режим втілює в собі особливий порядок, встановлений процесуальним законом, якому підпорядковані суб'єкти та учасники юридичного процесу. Наступною ознакою процесуального режиму є його специфічна мета, яка полягає в забезпеченні передбаченого процесуальними нормами порядку (процедури) для законного і обґрунтованого розгляду і вирішення конкретної юридичної справи. Ознакою процесуального режиму є також особливий порядок регулювання суспільних відносин. Особливість порядку полягає в тому, що він закріплюється тільки нормами процесуального права, нормативно-правовими актами процесуального характеру і заснований на специфічному поєднанні (комбінації) процесуально-правових засобів, що включають в себе дозволи і заборони, позитивні зобов'язання та рекомендації, стимули і обмеження тощо (залежно від регульованої ситуації).

4. Специфіка процесуального режиму по відношенню до матеріального визначається у першу чергу особливостями охоронних правовідносин, котрі виступають для даного виду процедур основними і відрізняються від регулятивних правовідносин підставами виникнення, нормативною базою, змістом, цільовою спрямованістю. Режим по своїй суті повинен створювати певну напруженість правового регулювання, встановлювати особливу його атмосферу з переважанням того чи іншого виду правового регулювання.

5. Процесуальний режим, як різновид правового, носить системний, комплексний характер, а також відповідно структурований. Оптимальний результат правового регулювання може бути досягнутий тільки шляхом правильного підбору і застосування відповідного набору правових (процесуальних) засобів, адекватного тій чи іншій ситуації. Важливо те, щоб

підібрані правові засоби допомагали вирішити життєву ситуацію, усували перешкоди, що стоять перед суб'єктами права при реалізації своїх прав і законних інтересів. Правові (процесуальні) засоби у складі процесуального режиму виконують роль не тільки втілення в життя його принципів, але і є його самостійною структурною одиницею, чи не головною, визначальною, що дозволяє досягати мети правового регулювання і багато в чому визначає зміст конкретного процесуального режиму. Отже, в структуру (склад) процесуального режиму ми пропонуємо включати правові (в тому числі процесуальні) засоби і принципи реалізації процесуальної діяльності.

6. Юридична природа правових засобів з об'єктивністю передбачає їх розподіл на дві великі групи: засоби-встановлення (інструменти) і засоби-діяння (технології). Вони на практиці діалектично взаємопов'язані і утворюють єдину систему, цілісний механізм правового регулювання. Основною функцією правових засобів можна вважати досягнення цілей правового регулювання: забезпечують безперешкодне досягнення суб'єктами своїх інтересів, гарантують їх законне і справедливе задоволення, спрямовані на досягнення соціально-значущого результату. Вони є основним компонентом у структурі категорії «процесуально правовий режим».

7. Процесуально-правові засоби в структурі процесуально-правового режиму – це цілісна система об'єктивованих в процесуально-правових актах (нормативних, правореалізаційних і правозастосовних) способів, прийомів і механізмів, за допомогою яких забезпечуються права та законні інтереси учасників процесуально-правових відносин. Вони сприяють належній реалізації матеріальних норм і в своїй сукупності утворюють процесуальні механізми і процесуальні режими, в тому числі і механізм процесуально-правового регулювання, за допомогою якого реалізується процесуально-правовий режим. Їх класифікують: за предметом правового регулювання (конституційно-процесуальні, цивільно-процесуальні, кримінально-процесуальні, господарсько-процесуальні, адміністративно-процесуальні засоби); за своєю значимістю в

процесі процесуально-правового регулювання (основні та допоміжні); залежно від функціональної ролі (регулятивні та охоронні). Також виділяють первинні та комплексні процесуальні засоби.

9. Принципи процесуально-правового режиму – це вихідні ідеї, базові положення, настанови, що створюють певний порядок використання правових засобів з метою досягнення суб'єктами процесуально-правових відносин своїх інтересів. Для ефективного здійснення саме процесуально-правового режиму важливу роль відіграють його спеціалізовані (процесуальні) принципи, такі базові положення, які безпосередньо впливають на оптимальність кожного з видів процесуальних режимів, на їх ефективність. Сер них виділяють: принцип поваги і дотримання прав особистості; процесуальної рівності; об'єктивності; процесуальної економії; процесуальної справедливості (вмотивованості); гласності; процесуальної відповідальності; здійснення процесуальної діяльності; професіоналізму; незалежності суддів і посадових осіб, які здійснюють правозастосовну діяльність; безпосередності тощо.

10. Класифікація процесуально правового режиму здебільшого збігається з класифікацією правового режиму взагалі. Однак має і свої особливості продиктовані специфікою процесуальної діяльності та межами правового регулювання процесуальних правовідносин. За предметом правового регулювання (виду юридичного процесу, який він обслуговує) процесуально-правові режими можна класифікувати на такі групи: 1. Юрисдикційний процес (процесуальний режим в кримінальному процесі; цивільному процесі; арбітражному процесі; адміністративному процесі; конституційному процесі); 2. Правозастосовний процес (а) за галузевою ознакою: процесуальний режим у виборчому процесі; в податковому процесі; земельному процесі; бюджетному процесі та інші; б) за видами діяльності (функціональною приналежністю): процесуальний режим в засновницькому процесі; в ліцензійному процесі; контрольному процесі; наглядовому процесі та інші).

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУАЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕЖИМУ

3.1 Ефективність процесуально-правового режиму як основна мета його оптимізації

Демократичні зміни вимагають гармонійного розвитку політичної, економічної та правової систем. Значну роль у цьому процесі відіграє удосконалення правових механізмів та засобів і насамперед ефективність законодавства [188]. Взагалі ефективність правових норм можна визначити як адекватність засобів, правового регулювання та способів застосування права тим суспільним відносинам, на регулювання яких воно спрямоване, у відповідності з метою, що відповідає об'єктивним умовам розвитку суспільства, при цьому роль юридичних засобів, що застосовуються для досягнення мети, в сукупності складають зміст того чи іншого правового режиму.

Класичної дефініцією «ефективність права», варто вважати визначення, подане В. Кудрявцевим, суть якого у співвідношенні фактичного результату дії норм права і тим соціальним цілями, для досягнення яких ці норми були прийняті [135, с. 22]. Це визначення згодом було відтворено в працях А. Венгерова, В. Нікітинського, І. Самощенко і отримало найменування «цільова концепція ефективності» [233, с. 70–71].

При цьому умови ефективності дії норми, за словами В. Кудрявцева, відносяться: по-перше, до самої норми; по-друге, до діяльності правозастосовних органів; по-третє, до особливостей правосвідомості і поведінки громадян, що дотримують або порушують вимоги правової норми. *Поєднання всіх трьох умов забезпечує високу ефективність дії правової норми* [134, с. 80–83].

Більше того, ефективність органічно пов'язана з результативністю, дієвістю

будь-яких заходів, правил. Право може бути високо результативним лише в тому випадку, якщо воно відповідає певним вимогам як з точки зору змісту (науково обґрунтоване, відповідає об'єктивним тенденціям розвитку, досягнутому рівню правосвідомості соціуму, внутрішньо узгоджено, своєчасно), так і форми (дохідливо стосовно мови та стилю викладу, стабільно, систематизовано, звільнено від застарілих актів та приписів, протиріч, повторень). При цьому важливо наголосити на позиції професора П. Рабіновича, який зазначає: «ефективність правотворчості забезпечується:

- ефективністю самого «матеріального закону» (нормативно-правового акту)»;
- ефективністю процедурно-процесуального механізму застосування закону» [216, с. 20].

Таким чином, стосовно до процесуально-правового режиму його ефективність буде визначатися умовами, що відносяться до правових норм, які їх закріплюють (їх якості, системності, адекватності суспільним відносинам); до діяльності владних суб'єктів, що їх реалізують – правозастосовних органів (органів виконавчої влади, судів, прокуратури, органів місцевого самоврядування тощо), а також до особливостей правосвідомості і поведінки суб'єктів, що правомірно реалізують свої права та інтереси в рамках певного правового режиму (процесуально-правового) або порушують його вимоги.

Прихильники так званої «корисної» концепції ефективності правових норм розуміють їх дієвість, результативність, тобто здатність впливати на суспільні відносини у певному, корисному для суспільства напрямку. Так, О. Лейст трактує ефективність права як його здійсненність, які зумовлені загальною зрозумілістю, несуперечливістю правових норм, їх системністю, співмірністю соціальних цілей норм і юридичних засобів досягнення цих цілей, забезпеченістю права дієвою системою органів правосуддя та інших правоохоронних органів [144, с. 93].

Для сучасних досліджень в галузі ефективності права характерні

плюралістичні (інтегративні) підходи, де визначення ефективності норм законодавства включає цілий ряд аспектів:

- цільовий (функціонально-цільовий): співвідношення між цілями норми і результатами, що реально настають;
- аксіологічний: ступінь відповідності норм основоположним соціальним цінностям - свободи, порядку, ієрархічності, справедливості тощо;
- соціальний: відповідність норм балансу соціальних інтересів, сприяння зниженню рівня деструктивної, соціально шкідливої конфліктності в цій сфері відносин, етнічної або ж іншої соціальної групи, спільноти;
- економічний: забезпечення економічної вигоди, економічного зростання, полегшення справедливого доступу до економічних благ і їх обороту;
- психологічний: ступінь особистісного розвитку, ступінь духовної і матеріальної самореалізації особистості, які забезпечує відповідна група нормативних приписів. Психологічний аспект ефективності норм законодавства включає також ступінь формування у конкретних індивідів і їх груп активної громадянської позиції, внутрішньої солідарності з відповідними нормами, бажання їх добровільно дотримуватися, виконувати, використовувати або застосовувати [107, с. 10–11].

З даними аспектами ефективності норм права слід в цілому погодитися. Тим більше, що вони виділяються більшою мірою в якості основних орієнтирів правотворчої діяльності держави щодо вдосконалення норм законодавства, підвищенню їх ефективності, а не як вимоги, яким повинна відповідати норма законодавства.

У свою чергу, О. Шмалій ефективність адміністративно-правової норми бачить у тому, наскільки виражене в її диспозиції правило поведінки сприяє досягненню цілей правового регулювання суспільних відносин в певних соціально-економічних умовах [285, с. 24]. Зазначені цілі як виявлені в результаті нормотворчої діяльності соціальні потреби виступають детермінантою правового

впливу. Об'єктивізація мети досягається шляхом правозастосовної діяльності, в результаті якої норма права набуває конкретної форми реалізації.

I, дійсно, в цьому визначенні можна говорити про поєднання правотворчого і правозастосовного аспектів, які однаково важливі при оцінці ефективності права (його норм, інститутів, юридичної діяльності та ін.).

B. Юсупов вважає, що проблема ефективності застосування права, включає ряд питань організаційно-правового характеру: ефективність застосування норм права, ефективна організація роботи державних органів, вироблення ефективних актів і швидкість їх доведення до адресатів, ефективність виховного впливу на керовані суб'єкти. І з цією думкою можна погодитися, оскільки в ній відбивається комплексність в оцінці ефективності права [292, с. 118].

Таким чином, в результаті аналізу наукової літератури з проблеми оцінки ефективності правових норм (правового регулювання, правозастосовних актів, юридичної діяльності тощо) можна зробити наступні висновки, цінні для підвищення ефективності процесуально-правового режиму.

Перше, на що слід звернути увагу: представляється не зовсім коректним, з нашої точки зору, зводити проблему ефективності права тільки до проблеми відповідності цілей, закріплених законодавцем, результатами, які реально настали. По-друге, пропонуємо виділяти такі критерії комплексної оцінки ефективності права:

- Співвідношення між цілями правової норми і результатами, що реально настали, тобто її результативність;
- Відповідність норми права соціальним цінностям та інтересам (потребам).

Аналіз висловлених точок зору і власний погляд на проблему ефективності в праві дозволяє зробити висновок про те, що ефективність процесуально-правового режиму можна розглядати як *співвідношення між його цілями, закріпленими суб'єктом процесуальної правотворчості в тексті нормативно-*

правового акта, і результатами, що реально настали в певних соціально-політичних умовах.

Поряд з цим, для забезпечення ефективності процесуально-правового режиму необхідні такі умови, як: популярність для адресатів, зрозумілість і несуперечливість правових норм, що його закріплюють, співмірністю соціальних цілей та юридичних засобів досягнення цих цілей, забезпеченість функціонування правових режимів дієвої роботою правозастосовних органів, включаючи правоохоронні та судові органи.

У той же час основним критерієм оцінки ефективності процесуально-правових режимів є, звичайно ж, ступінь реалізації їх цілей.

Як відомо, цілі, які стоять перед процесуально-правовими режимами, дуже різноманітні, обумовлені впливом галузей права і об'єктів права (суб'єктів права, видів діяльності тощо), стосовно яких вони встановлюються.

Однак єдиної (комплексної) метою процесуально-правових режимів, виходячи з їх сутності, *є оптимальне регулювання суспільних відносин, подолання перешкод, що постають на шляху задоволення суб'єктами (правовими засобами і способами) своїх інтересів, створення сприятливого режиму для правомірних дій і несприятливого режиму для протиправних.*

Мета процесуально-правового режиму охоплює змістовну сторону даного виду правового режиму – підстави, причини встановлення, від чого, в свою чергу, залежить юридичне наповнення режимного простору – термін дії, територія розповсюдження, об'єкти правового впливу, співвідношення стимулів і обмежень, юридична відповідальність за порушення режимних вимог тощо.

У цьому плані важливого значення набуває коректна постановка (формальне визначення) мети конкретних правових режимів в нормативно-правових актах, які є юридичною підставою введення, функціонування та припинення дії того чи іншого правового режиму (у тому числі й процесуально-правового).

З одного боку, вона повинна бути соціально обумовлені: відповідати рівню

соціально-економічного та політичного розвитку суспільства, адекватними його правосвідомості та правової культури, найважливішим соціальним цінностям і ідеалам. З іншого боку, мета правового режиму повинна бути реальною, досяжною, точною і чіткою (однозначною).

У переважній більшості норм чинного законодавства мета однозначно і чітко формулюється законодавцем. Так, наприклад, Закон України «Про освіту» містить формулювання мети, для досягнення якої був прийнятий даний нормативний акт і закріплений відповідний правовий режим (метою освіти є всебічний розвиток індивіда як особистості й найвищої цінності суспільства, розвиток його талантів, фізичних і розумових здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, спосібних до усвідомленого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, культурного, творчого потенціалу народу, підвищення його освітнього рівня, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями). Це своєю чергою дає змогу заповнити й спеціальні норми, що визначають принципи державної політики і завдання законодавства у сфері освіти. Таким чином, правовий режим освіти, закріплений вищеназваним законом, має чіткі цільові орієнтири і захищений від досить вільних трактувань його окремих положень. Тим більше, він містить спеціальну статтю, в якій не лише закріплюються цілі означеного правового режиму, але і розмежовуються його цілі і завдання. Так, відповідно до ст. 2 Закону завданням законодавства України про освіту є регулювання суспільних відносин у галузі навчання, виховання, професійної, наукової, загальнокультурної підготовки свідомих громадян України [81].

Проте відсутність в тексті нормативно-правових актів формулювань цільових орієнтирів призводять до зростаючого використання в правозастосовній практиці засобів телеологічного тлумачення [185, с. 49]. Так, подібний вид роз'яснення зустрічається досить часто в практиці Конституційного Суду України і виражається в його Постановах та окремії думці його суддів.

Треба також сказати, що в ряді випадків важливого значення набуває не

тільки чітке формулювання в нормативно-правових актах мети процесуально-правового режиму, але і цілей, які повинні перед ним ставитися в силу того, що вони не можуть бути досягнуті за допомогою іншого правового режиму. Даному положенню кореспондує закріплення в ст. 23 КпАП України правила, згідно з яким адміністративне стягнення є мірою відповідальності та застосовується з ціллю виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі додержання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так й іншими особами.

На наше переконання, проблема закріплення мети правового регулювання в чинному законодавстві видається більш масштабною, ніж недоліки і технічні похибки в правотворчому процесі при формуванні тексту майбутнього нормативно-правового акта. Найчастіше мета правового регулювання не завжди формально визначена й з тієї причини, що відсутні стратегічні цілі та напрямки розвитку держави і права в певних сферах, що не може не позначитися і на правотворчому процесі.

У ряді випадків дана прогалина ліквідується Указами Президента України, що закріплюють Стратегії державної політики в тій чи іншій галузі. Так, наприклад, Концепція національної екологічної політики України на період до 2020 року, схвалена Кабінетом Міністрів України від 17.10.2007 № 880-р являє собою систему сучасних пріоритетів, цілей, принципів, основних напрямів, завдань і механізмів реалізації державної національної політики України і прийнята з метою ефективної системи управління в сфері охорони навколишнього природного середовища та проведення структурних реформ і модернізації технологічних процесів в умовах зростання національної економіки призводить до збільшення рівня забруднення та зумовлена підтримкою старих, неефективних підходів до використання енергетичних і природних ресурсів [227].

Справедливо з цього приводу зауважує Ю. Тихомиров: «згубною є недооцінка вибору цілей і підміна їх *ad hoc* поточними запитамі. У цьому плані

слід було б ретельно готувати концепції, повніше і точніше визначати преамбули і цілі закону як нормативну орієнтацію для переходу в нові стани. На жаль, безперервні поправки до чинного законодавства свідчить про втрату в них правової перспективи» [268, с. 6].

Викладене з необхідністю вимагає послідовного прийняття на державному рівні спеціальних стратегій (програм, концепцій), що закріплюють сучасні пріоритети, цілі, принципи, основні напрями, завдання та механізми реалізації державної політики в різних сферах суспільного життя і своєчасне відображень даних орієнтирів у чинному законодавстві, що регламентує дані галузі.

Виключно важливо, щоб кожен нормативний акт, що закріплює основні елементи правового режиму (зокрема процесуального), містив в преамбулі, або в перших статтях вказівку на ті цілі, які правотворчий орган хотів би досягти за його допомогою. Дане положення слід закріпити в Законі про нормативно-правові акти [64] в якості загальнообов'язкового правила, в іншому випадку суб'єкти права змушені будуть самі визначати цілі правового регулювання, тлумачити положення закону у вигідному для себе варіанті.

Якщо ж говорити про основну мету правових режимів, а саме про елімінацію перешкод, що постають на шляху задоволення суб'єктами (правовими засобами і способами) своїх інтересів, то з цього приводу слід сказати наступне.

Коли під перешкодами розуміються природні та штучні бар'єри, що заважають досягненню цілей правового регулювання, в цілому, і задоволенню прав і законних інтересів громадян і організацій, зокрема, то їх наявність безпосередньо негативно позначається на ступені ефективності процесуально-правових режимів, знижують її, збільшують витрати на їх реалізацію в різних соціальних сферах.

Зауважимо, що термін «перешкода» досить часто використовується законодавцем як у міжнародних, так і внутрішньодержавних актах.

Так, наприклад, ст. 25 Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції (прийнята в м. Нью-Йорку 31.10.2003 Резолюцією 58/4 на п'ятдесят

першому пленарному засіданні п'ятдесят восьмої сесії Генеральної Асамблеї ООН містить таке розуміння перешкоджання здійсненню правосуддя: а) застосування фізичної сили, залякування або погроз чи пропозиція, обіцянка, або надання неправомірної переваги з ціллю схиляння до давання неправдивих свідчень або ж втручання у процес давання показань або надання доказів під час провадження у зв'язку з вчиненням злочинів, визнаних такими відповідно до цієї Конвенції; б) застосування фізичної сили, залякування або погроз з ціллю втручання у виконання службових обов'язків посадовою особою правоохоронних або судових органів під час провадження у зв'язку з вчиненням злочинів, визнаних такими відповідно до цієї Конвенції [120].

На внутрішньодержавному рівні під перешкодами розуміється, наприклад, публічні заклики в будь-якій формі до невиконання розпоряджень або вимог посадової особи Військової служби правопорядку у Збройних Силах України чи працівника міліції у зв'язку з виконанням ним обов'язків щодо охорони громадського порядку або поширення завідомо неправдивих відомостей з ціллю провокації, непокори законній вимозі працівника міліції, якщо ці дії призвели до порушення громадського порядку (ст. 185 (7) КУпАП); Невиконання посадовою особою законних вимог прокурора (ст. 185 (6)); злісна непокора законному розпорядженню або вимозі працівника транспорту, який здійснює контроль за перевезенням пасажирів, пов'язана з фізичним опором або образою, а так само з іншими протиправними діями (ст. 185 (9)) та багато інших [111].

Так п. 2 ст. 6 Закону України «Про вибори народних депутатів України» закріплює таке положення: застосування насильства, погроз, обману, підкупу чи будь-яких інших дій, *що перешкоджають* вільному формуванню та вільному виявленню волі виборця, забороняється [92].

Окрім того, законодавство містить такі конструкції, як «обставини, що перешкоджають укладенню шлюбу; «захворювання, що перешкоджають відбуванню покарання», «чинники, що перешкоджають інноваціям» та інші, що дає підставу вважати, що законодавець під перешкодами розуміє різного роду

обставини, діяння (дії і бездіяльність), що існують у різних галузях права як на рівні правотворчості, так і правозастосування, що утрудняють реалізацію цілей правового регулювання, що не дозволяють нормам права (у тому числі правовим механізмам і правовим режимам) ефективно працювати.

Тим самим оптимізація процесуально-правових режимів безпосередньо залежить від того, наскільки ці перешкоди будуть своєчасно розкриті та усунені. Іншими словами, оптимізувати процесуально-правовий режим можливо долаючи перешкоди, що стоять перед ним.

Вважаємо, що про ефективність функціонування процесуально-правових режимів слід судити за такими параметрами:

- а) відсутність (зниження) оскаржень правових актів, їх скасування;
- б) зменшення кількості правопорушень;
- в) реалізація прав, свобод і законних інтересів громадян і юридичних осіб;
- г) правильне розуміння сенсу, змісту правових норм суб'єктами правових режимів і їх правильне використання та інші.

Загальними критеріями ефективності процесуально-правових режимів виступають співвідношення зазначених показників з їх принципами і цілями.

Показники ефективності процесуально-правових режимів можуть проявлятися у визначенні ефективності діяльності органів і організацій в економічній і соціальній сфері. Оцінка ефективності управління здійснюється шляхом аналізу стану і динаміки розвитку соціальних сфер через призму:

- очікуваної тривалості життя при народженні;
- чисельності населення;
- обсягу інвестицій в основний капітал (за винятком бюджетних коштів);
- обороту продукції (послуг), виробленої малими підприємствами, у тому числі мікропідприємства, та індивідуальними підприємцями;
- обсягу податкових і неподаткових доходів бюджету;
- рівня безробіття в середньому за рік;

- реальних наявних грошових доходів населення;
- смертності населення (без показників смертності від зовнішніх причин);
- оцінки населенням діяльності органів виконавчої влади тощо.

Така технологія реалізовується за реальними даними та має вагоме значення, позаяк дає можливість збагнути, чому певні органи влади можуть досягати значного рівня ефективності та продуктивності, визначатися кращими результатами, чим інші. Такі цілі, власне, можуть ґрунтуватися на наступному: аналізі минулого виконання; зіставленні діяльності інших аналогічних структур та організацій за конкретний період; визначених виконавчих стандартах; показників приватного сектору та недержавних інституцій, організацій; моніторингу дійсних потреб соціуму тощо [23, с.77]. Водночас, варто зазначити, що повноцінний правовий механізм оцінки ефективності діяльності зазначених органів, на жаль, остаточно не створено, оскільки методика оцінки ефективності діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування фактично зводиться здійснюваний нею контроль тільки до інформаційної складової.

Як видається, дані параметри ефективності можуть мати субсидіарний характер по відношенню до юридичних критеріїв, що дозволяє більш об'ємно охарактеризувати правовий режим діяльності державних органів.

На нашу думку, для того, щоб визнати процесуально-правовий режим ефективним, він повинен відповідати наступним вимогам:

- бути актуальним регульованим йому процесуальним відносинам, тобто своєчасно прийнятим, динамічним, здатним реагувати на мінливі соціальні реалії допомогою специфічного поєднання дозволів, заборон, зобов'язань в їх найбільш оптимальною для тієї чи іншої ситуації комбінації;
- бути в повному обсязі забезпеченими фінансовими засобами (економічно обґрунтованими);
- мати чітку, несуперечливу нормативно-правову базу: не конкурувати (суперечити) правовим актам, регулюючим суміжні суспільні відносини;

- бути стабільним, не наражатися на часті необґрунтовані зміни;
- мати чіткі, однозначні, гранично прості і зрозумілі формулювання, що забезпечують їх однакове тлумачення і застосування на практиці;
- не мати чисто декларативного характеру;
- містити механізм їх реалізації;
- враховувати взаємні інтереси суб'єктів правовідносин, вимоги норм моралі, моральності.

Отже, з метою забезпечення ефективності процесуально-правових режимів треба створювати необхідні для цього умови: контролювати їхнє функціонування (реалізацію, особливо застосування), виявляти недоліки їх правового закріплення, причини їх неефективності та своєчасно усувати їх, оновлювати їх нормативну основу згідно мінливих обставин, приводити їх в відповідність з існуючими суспільними потребами, усувати виникаючі перешкоди на шляху їх реалізації.

При вдосконаленні процесуально-правових режимів необхідно також визначати і закріплювати необхідний набір правових засобів, що сприяють досягненню цілей, зазначених у нормативно-правових актах, що закріплюють той чи інший галузевий режим, наприклад, у вигляді адекватних несприятливих юридичних наслідків їх порушення. До того ж, відповідність обраних правових засобів меті – необхідна передумова ефективності правової норми (у тому числі й процесуальній), а неправильний вибір засобів досягнення правових цілей може спотворити зміст і значення останніх.

Законодавець досить часто для позначення механізмів реалізації процесуально-правових режимів використовує такі терміни, як «засіб», «за допомогою» тощо у словосполученнях: «обмеження придбання, оренди господарюючими суб'єктами, що здійснюють роздрібну торгівлю продовольчими товарами за допомогою організації торговельної мережі, додаткової площі торгових об'єктів»; «право законодавчої ініціативи Уряд України здійснює за допомогою внесення законопроектів до Верховної Ради України» та інших.

Використовується в нормативній сфері і поняття «механізм». Однак у більшості випадків мова йде про одиничні правові засоби забезпечення або охорони процесуально-правових режимів. Наприклад, механізм охорони атмосферного повітря являє собою систему заходів щодо збереження, поліпшення та відновлення стану атмосферного повітря, запобігання та зниження рівня його забруднення, зокрема впливу на нього хімічних сполук, біологічних та фізичних чинників (ст. 1 Закону України «Про охорону атмосферного повітря») [82].

Більш складні механізми реалізації процесуально-правових режимів встановлюються підзаконними нормативно-правовими актами. Так, соціально-економічний розвиток регіонів в Україні здійснюється на основі комплексу правових, наукових, організаційних, фінансових та інших заходів, націлених на досягнення константного розвитку регіонів на базисі поєднання соціальних, економічних та екологічних інтересів як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях, максимально ефективного використання потенціалу регіонів в інтересах їх мешканців зокрема, та держави в цілому (ст. 1 Закону України «Про стимулювання розвитку регіонів») [90].

В загальному ж засоби і способи правового впливу в рамках процесуально-правових режимів можуть бути представлені таким чином:

– засоби і способи загальнонормативного регулювання (загальні правила, порядок створення, реорганізації та ліквідації організацій, системи діяльності тощо); програмно-інсталяційні способи (цільові програми; тематичні плани; концепції, функціональні правила; схеми управління); легалізаційні засоби (ліцензування; акредитація; сертифікація); способи нормативно-кількісного виміру (стандарти; ціни; нормативи; ліміти; податки (збори); плата; ставки (митні збори та ін.); контрольно-облікові засоби (облік; статистична звітність; перевірки та інші форми контролю);

– засоби і способи підтримання належного рівня діяльності та її стимулювання (кредити; пільги; відстрочки; дотації; субсидії; трансферти;

надбавки; заохочення; держзамовлення; держзакупівлі);

– засоби і способи обмеження діяльності у встановлених законом випадках приписи; санкції (штрафи та ін.); позбавлення легальності (призупинення, визнання недійсними угод, дій, актів).

Аналіз нормативно-правових актів свідчить про те, що юридичні засоби і механізми необхідно встановлювати в законодавстві більш послідовно, оскільки процесуально-правовий режим як система юридичних засобів, необхідних для досягнення певної мети (або рішення задачі), повинен являти собою саме алгоритм досягнення останніх.

Як показує правотворча практика, оптимізація цивільно-правових режимів є актуальним завданням законодавчої діяльності в Україні на сучасному етапі. Так, уточнень потребує п. 3 ч. 1 ст. 96 ЦПК. Зокрема, у п. 9 Постанови пленуму Вищого спеціалізованого суду України (далі ВССУ) з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику розгляду судами заяв у порядку наказного провадження» № 14 від 23 грудня 2011 року (далі – Постанова) зазначено, що відсутність документів, які підтверджують наявність суб'єктивного права у заявника, порушення суб'єктивного права або виникнення права вимоги, вказує на наявність спору про право. Таким чином, як висвітлено в інформаційному листі ВССУ «Щодо окремих аспектів видачі судового наказу» № 6–27/0/9/-12 від 3 травня 2012 року, норми ЦПК України, які регулюють наказне провадження, прямо не забороняють видачі судового наказу про солідарне стягнення заборгованості за житлово-комунальні послуги за умови надання необхідних документів. При цьому важливо, щоб із заяви і поданих документів не вбачалося наявності спору про право [207].

Як свідчить аналіз практики застосування багатьох норм цивільного законодавства України і функціонування цивільно-правових режимів, відсутні підстави для визнання ряду з них ефективними, оскільки не досягаються ті цілі, для досягнення яких подібні режими вводилися в дію, та відповідно – порушується принцип законності [46, с. 59]. Як приклад неефективних цивільно-

правових режимів можна назвати: правові режими юридичних осіб (зокрема, їх створення, державна реєстрація та ліквідація, неспроможність (банкрутство)); нерухомого майна (зокрема, земельних ділянок, самовільної будівлі); іпотеки; банківської гарантії; захисту прав споживачів; поставки товарів, виконання робіт і надання послуг для державних і муніципальних потреб; енергопостачання; продажу нерухомості; пайової участі у будівництві багатоквартирних будинків та інші. Так Г. Ахмач з метою вдосконалення цивільного процесуального законодавства, усунення юридичних колізій, запобігання неправильному тлумаченню окремих норм пропонує внести такі зміни у ЦПК України:

1. Статтю 197 ЦПК України доповнити частиною сьомою:

«7. Незастосування технічних засобів фіксування судового засідання у випадках, якщо воно є обов'язковим, тягне за собою недійсність відповідної процесуальної дії та отриманих внаслідок її вчинення результатів, за винятком випадків, якщо сторони не заперечують проти визнання такої дії та результатів її здійснення чинними».

2. Пункт третій частини першої статті 96 ЦПК України після слів «на суму заборгованості» доповнити словами «також нарахованих згідно з додатковою угодою про надання послуг за умови, що визначений розмір не потребує додаткової оцінки та дослідження у сукупності з іншими доказами».

3. Частину четверту статті 18 ЦПК України викласти у такій редакції:

«4. Попередній розгляд цивільних справ у суді касаційної інстанції проводиться колегією у складі трьох суддів, а справи розглядаються колегією у складі п'яти суддів».

4. Частину другу статті 26 ЦПК України замінити такими двома частинами:

«2. У справах наказного провадження особами, які беруть участь у справі, є заявники (стягувачі) та боржники, їхні представники». «3. У справах окремого провадження особами, які беруть участь у справі, є заявники, інші заінтересовані особи, їхні представники». У зв'язку з цим частину третю та четверту вважати частинами четвертою та п'ятою [19].

Звертаючись до сфери адміністративного права, слід також зазначити, що правові режими тут також піддаються комплексного реформування.

Як відомо, адміністративна реформа не зводиться тільки до реформування органів виконавчої влади, вона передбачає такі зміни, які повинні привести до зміни державного режиму, сутності державної влади, засобів і способів її здійснення. У даному контексті актуальною проблемою оптимізації адміністративно-правового регулювання в цілому і правових режимів, зокрема, є розробка і прийняття Закону про адміністративні процедури, що дозволив би певним чином «зрівняти» права пересічних громадян і чиновників, чітко регламентувати повноваження останніх по кожній операції, їх відповідальність за неналежне виконання цієї операції, засоби і способи захисту прав громадян.

Вважаємо, що вимагають детального режимного адміністративно-правового регулювання такі форми і методи діяльності органів виконавчої влади як ліцензування, квотування, реєстрація, атестація і т.п. Як вірно помічається в адміністративно-правовій літературі, не можна побудувати навіть мінімально ефективну систему управління, не здійснивши при цьому режимну організацію її основних компонентів [286, с. 114].

Спробуємо проілюструвати дане твердження на прикладі реєстраційної форми державної діяльності. Розгляд державної реєстрації крізь призму правового режиму передбачає виділення наступних основних, на нашу думку, її елементів, що дозволяють судити про ефективність відповідної діяльності. А це:

1. *Наявність певної мети.* Так, ст. 2 Закону України «[Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень](#)» закріплює, що під державною реєстрацією прав на нерухоме майно та угод з ним (*далі - державна реєстрація прав*) розуміється офіційне визнання та підтвердження державою фактів виникнення, переходу або припинення прав на нерухоме майно, обтяження таких прав шляхом внесення відповідного запису до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно [74]. Як випливає з викладеного, мета державної реєстрації прав полягає в забезпеченні стабільності майнових відносин та

підвищення ефективності управління в даній сфері. Ефективність в даному випадку вимірюється ступенем досягнення зазначених у законі цілей;

2. Здатність до вимірювання (масштабність, обсяг, інформаційність, наявність досягаються). Правовий режим реєстраційної діяльності знаходить своє відображення в різного роду обліково-статистичних документах, списках, реєстрах, кадастрах з подальшою обробкою і введенням в єдину комп'ютерну систему реєстраційного органу (наприклад, Єдиний реєстр підприємств, установ та організацій в Україні). Ефективність в даному випадку знаходиться в прямій залежності від ступеня інформативності, взаємодії інформаційних ресурсів в рамках всієї системи державного управління. Так, наслідком ефективної роботи даної системи може бути, наприклад, затвердження програм соціально-економічного розвитку, при розробці яких використовуються статистичні дані по реєстрації суб'єктів підприємництва. Можуть бути виділені й інші критерії, що дозволяють за допомогою правового режиму судити про ефективність тієї чи іншої форми державної діяльності.

Ще одним суттєвим, з нашої точки зору, моментом при розгляді питань оптимізації процесуально-правових режимів є той факт, що такі правові режими виступають комплексним засобом (інструментом) реалізації державно-правової політики. Зміст державно-правової політики широкий і багатий, він включає в себе стратегію законодавства і принципи правового регулювання, захист прав і свобод громадян, зміцнення законності, правопорядку і дисципліни. Саме з цих позицій яскраво проявляється роль правових режимів як особливого порядку правового регулювання, службовця безперешкодної реалізації основних цілей правового регулювання (і в тому числі інтересів суб'єктів права), в силу чого вони є найважливішими комплексними засобами реалізації правової політики.

Водночас, вважаємо, що правовий режим не може і не повинен зводитися лише до встановлення обмежень і відповідальності за їх порушення. «Суд, здійснюючи правосуддя, забезпечує захист гарантованих Конституцією та законами України прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів

юридичних осіб, інтересів суспільства і держави» [244, с. 193] – наголошує М. Смокович. З огляду на це, *основне призначення процесуального режиму полягає в забезпеченні державою прав і свобод громадян, які їм гарантуються Конституцією України та відповідно, міжнародними стандартами. Його ефективність доцільно розглядати власне через співвідношення між його метою, закріпленою суб'єктом правотворчості в тексті нормативно-правового акта, і результатами, що реально настали в певних соціально-економічних та політичних умовах.*

3.2. Оптимізація процесуально-правового режиму в сучасній Україні

Найважливішим елементом процесуальної форми юридичної діяльності виступає процесуально-правовий режим як загальнотеоретична категорія і найважливіший засіб оптимізації юридичного процесу [228, с. 6].

Оптимізація, як процес, спрямована на підвищення ефективності і досягнення її максимуму в тих чи інших процесах чи явищах. Не випадково категорія ефективності права (норм права) ще в радянській юридичній науці ототожнювалася з оптимальністю, правильністю, обґрунтованістю і доцільністю [195, с. 42]. Що стосується оптимізації процесуально-правового режиму, відразу слід зауважити, що ми виходимо з того, що названий режим, насамперед, режим правовий, це його різновид, тільки, безумовно, зі своїми специфічними ознаками. Однією з таких специфічних ознак є *особливий порядок регулювання всіх різновидів юридичної діяльності, який передбачається нормами процесуального права.*

Як ми вже зауважували, реалізація норм матеріального права безпосередньо пов'язана з дією процесуальних норм, які є ядром процесуальних правовідносин, які, в свою чергу, є стрижнем, вихідною і найважливішою складовою будь-якого процесуального провадження. Цими відносинами є охоронні правовідносини, зміст яких полягає в основному у владному втручанні компетентного органу в

механізм реалізації матеріально-правових норм з метою підтримки його нормального функціонування [172, с. 27].

Виходячи з цього, одним з напрямків оптимізації процесуально-правового режиму виступає вдосконалення та підвищення ефективності діяльності владних компетентних органів та їх посадових осіб при вирішенні ними конкретних юридичних справ.

Якщо звернутися до кримінально-процесуального законодавства і проаналізувати деякі можливі шляхи його, то неважко прийти до наступних висновків.

Як відомо, у кримінальному процесі встановлений законом порядок попереднього розслідування і безпосереднього судочинства зумовлює стан законності та боротьби зі злочинністю в суспільстві, правові можливості уповноважених суб'єктів держави, що здійснюють кримінальне переслідування, а також гарантії прав і свобод громадян. Будь-яке порушення цього порядку (*процесуальної форми – Д.Д.*), виробництва слідчих і судових процесуальних дій тягне визнання цих дій незаконними. За справедливим зауваженням І. Михайлівської, норми (форма) кримінально-процесуального закону мають сприяти досягненню цілей кримінального процесу [174, с. 6]. *Мета кримінального судочинства виступає як системоутворювальний чинник.*

Процесуальна форма (*відповідно і процесуально-правовий режим – Д.Д.*) покликана в рівній мірі для кожної із сторін забезпечувати їхні права. Процесуальна форма за своєю суттю повинна бути такою, щоб, з одного боку, забезпечувати інтереси держави і суспільства в боротьбі зі злочинністю, представляючи спеціальним органам необхідні законодавчо встановлені правила (процедури), а з іншого - гарантувати захист прав громадян від необґрунтованого переслідування і зловживання владою з боку правозастосовних органів. Якщо говорити про правозастосування, наприклад, в кримінальному процесі, то звичайно ж це дізнавачі, слідчі, прокурори і судді. Однією з причин низької ефективності роботи органів попередньо розслідування є недостатньо гуманне

ставлення з боку держави до посадових осіб, які здійснюють кримінальне судочинство» (ненормований робочий день, постійні перевантаження, що тягнуть фізичне, розумове і емоційне виснаження посадових осіб).

У цьому плані, з нашої точки зору, давно назріла і вимагає свого вирішення проблема розробки та прийняття науково обґрунтованих, реальних норм службового навантаження, в першу чергу, для дізнавачів і слідчих з метою створення для них належних умов праці, що дозволило б всебічно вирішувати завдання кримінального процесу без всякого роду витрат і, на жаль, хитрощів і відступів від закону.

Оскільки мова пішла про діяльність слідчих, не можна промовчати і про такий вельми істотний аспект, як їх процесуальна самостійність і незалежність [2, с. 121] (*як елемент процесуального режиму – Д.Д.*). Справа в тому, що попередній КПК України досить чітко і недвозначно визначав умови і порядок дотримання як процесуальної самостійності слідчого, так і його незалежності (у встановлених законом випадках) [293, с. 214]. Завдяки чому, слідчий, переконаний у своїй правоті щодо кваліфікації злочину, обсягу обвинувачення, підстав припинення справи тощо) міг залишатися і процесуально самостійною, і процесуально незалежною (простіше кажучи, не погодитися з думкою прокурора). У цьому випадку справа передавалася для подальшого розслідування іншому слідчому (ніхто не міг «ламати» слідчого, підпорядковувати його своїй волі тощо)

Що відбулося після прийняття нині чинного КПК України з даного питання? Як не дивно, але на сьогоднішній день всупереч принципам незалежності та процесуальної самостійності слідчого за певних обставин слідчий просто зобов'язаний виконати вказівки прокурора, тобто вступити всупереч своїм внутрішнім переконанням (та й професійної совісті), що суперечить самій ідеї процесуальної самостійності слідчого. Причому, для того, щоб оскаржити незаконну (*з точки зору слідчого – Д.Д.*) постанову прокурора, слідчий повинен випросити дозвіл на це у свого безпосереднього начальника - керівника слідчого підрозділу.

Тепер буквально в тезовому варіанті зупинимося на розгляді процесуального положення сучасного прокурора щодо його наглядових повноважень за законністю розслідування кримінальних справ слідчими.

Вважаємо, що немає необхідності в рамках цієї роботи детально аналізувати суттєве звуження (якщо не сказати позбавлення – Д.Д.) можливостей прокурорського нагляду за слідством – це велика проблема і вимагає окремої розмови (зокрема на галузевому рівні – Д.Д.). Але одне суттєве зауваження не можна не висловити, оскільки не тільки обґрунтованість і законність розслідування кримінальної справи, але і вся атмосфера навколо нього, сприятлива (або навпаки) обстановка для всебічної та об'єктивної, а також професійної оцінки всіх обставин скоєного злочину, виявлення причин та умов його вчинення (процесуальний режим) вирішальною мірою залежать саме від нагляду прокурора. Так на думку, О. Головкина, сучасна система прокурорського нагляду за дотриманням національного законодавства у сфері охорони довкілля вимагає певного удосконалення та оптимізації [50, с. 33].

В юридичній літературі справедливо акцентується на тому, що екологічна ситуація будь-якої країни вирізняється наявністю природних зон з певними особливостями, обумовленими специфікою природного ландшафту, кліматом та іншими ознаками. Звісно, ці території здебільшого не співпадають з адміністративно-територіальними одиницями, проте характеризуються спільними екологічними проблемами. Втім, організація прокуратури, зокрема і природоохоронних прокуратур, побудована за територіальною ознакою та прив'язана до адміністративно-територіальних одиниць, що створює значні проблеми для здійснення необхідних скоординованих заходів [22, с. 71]. Відтак, з метою оптимізації прокурорського нагляду щодо дотримання законів у сфері охорони довкілля, доцільно Закон України «Про прокуратуру» доповнити нормами, присвяченими особливостям створення, системі та порядку діяльності природоохоронних прокуратур. Зокрема, необхідно розробити Положення про природоохоронну прокуратуру, яке має бути затверджене наказом Генерального

прокурора України [50, с. 36].

На цьому тлі можна визнати обгрунтованою ситуацію, при якій прокурор фактично витіснений зі сфери нагляду за слідством; безпосередній прокурорський нагляд за законністю в діяльності слідчих замінений так званим процесуальним контролем з боку керівників слідчих підрозділів.

З нашої точки зору, подібне становище навряд чи слугує зміцненню законності при розслідуванні кримінальних справ, і ось чому. Загальновідомо, що будь-який контроль, тим більше внутрішньовідомчий, ніколи не буває максимально об'єктивним, він вбудований в саму систему, в якій важливими є так звані показники (в слідстві, наприклад, закінчені та припинені справи, строки затримання, арешт тощо), за які борються, їх порівнюють тощо. Тоді як нагляд, в нашому випадку прокурорський, має головною і кінцевою метою тільки одне – дотримання законності при розслідуванні кримінальних справ, він позбавлений необхідності рівнятися на ці самі показники, боротися за них тощо, що, безумовно, тільки позитивно впливає на дотримання прав і свобод усіх учасників кримінального процесу. До того ж професійний досвід тих, хто носить прокурорські погони: в ряді випадку він набагато більше не тільки ніж у «простих» слідчих, але і їхніх начальників, що є важливим для якісного розслідування кримінальних справ.

На нашу думку, експеримент з наглядом (процесуальним контролем) за слідством треба закінчувати, і ситуацію повернути в колишнє русло: за керівниками слідчих органів залишити повноваження організаційно-розпорядчого (частково – процесуального) характеру, які раніше були у них, а прокурорам повернути їх законне право здійснювати нагляд за попереднім слідством у кримінальних справах в повному обсязі.

Запропонована окремими науковими розвідками й законопроектами спроба обмежити на досудовому слідстві функції прокурора лише виконанням кримінального переслідування не є переконливою. Позаяк, ця позиція базується на думці про неприпустимість поєднання прокурором функції кримінального

переслідування та функції нагляду за законністю досудового слідства. З наведеним можна було б погодитись, якби змістом поняття «кримінальне переслідування» охоплювалося лише здійснення досудового слідства. Проте, зважаючи, що кримінальне переслідування містить в собі значно більший обсяг процесуальної діяльності, зокрема й закріплений п. 3 ст. 121 Конституції України нагляд за додержанням законів органами, що здійснюють досудове слідство, сумнівним є обґрунтування протиставлення цих процесуальних форм. Разом з тим необхідно пам'ятати, що у правовій державі, якою намагається стати Україна, конститутивною соціально-політичною цінністю є людина, її права та законні інтереси. Відтак, прокурор як провідник й виразник правової політики держави не може вирішувати, чому необхідно надавати перевагу: охороні прав й законних інтересів особи чи розкриттю злочину та притягненню особи до кримінальної відповідальності. Охорона законних інтересів особи в діяльності прокурора на досудовому слідстві є визначальним принципом функціонування прокурорської системи, зокрема і при виконанні кримінального переслідування [236].

На думку Г. Середи, окреслюючи процесуальний статус прокурора та його повноваження на досудовому слідстві, передусім необхідно виходити з потреби забезпечення йому реальної можливості бути ефективним суб'єктом саме законного кримінального переслідування. Оскільки, відповідно до положення Конституції України (ст. 121) прокурор підтримує обвинувачення в суді, і ця діяльність об'єктивно залежить від якості доказової бази, сформованої у процесі досудового розслідування. Разом з тим, правова значимість останньої однаковою мірою залежить як від її оперативного та якісного змістовного наповнення, так і від дотримання при цьому прав та свобод людини. Відповідно, у діяльності прокурора органічно поєднуються повноваження з нагляду та процесуального керівництва розслідуванням, а формування обвинувачення нерозривно пов'язане з дотриманням законності під час цього процесу. Тому, удосконалення правового статусу прокурора у новому кримінально-процесуальному законодавстві має включати оптимізацію обох груп повноважень прокурора: як тих, що націлені на

забезпечення доведеності обвинувачення, так і тих, призначенням яких є гарантування законності під час досудового розслідування [236].

Також важливе значення в оптимізації процесуально-правового режиму має правове становище суду, від діяльності якого в кримінальному судочинстві (та й в інших його видах, тільки в більш значній мірі) залежать долі людей, їх віра в неупередженість і об'єктивність тих, на плечах яких суддівська мантия. Тобто йдеться про встановлення істини в кримінальному процесі.

Не вдаючись в історію питання, разу ж зауважимо, що в чинному КПК України (на відміну від законодавства радянського періоду) нічого не говориться, як це не дивно, про необхідність встановлення судом істини у кримінальній справі. Здавалося б, хто як не суд повинен вживати всіх заходів до того, щоб за будь-якого злочину були дотримані повнота, всебічність та об'єктивність його попереднього розслідування і судового дозволу. Проте сучасний КПК України замовчує про таку необхідність. У тексті цього закону слово «істина» відсутня, причому, як нерідко це трапляється, без пояснення причин.

Навряд чи варто визнати правильним обставину, що норми кримінально-процесуального закону не примушують ні прокурора, ні захисника прагнути до встановлення істини у справі. У свою чергу, названий закон не дає простору і для суддів у названому напрямку. Так, право судді задавати підсудному запитання після того, як його допитають з боку, – це явна формальність, мало що дає в плані встановлення істини у справі. КПК України, з одного боку, дозволяє суду збирати докази [49, с. 33], а з іншого – не обмовляється, як це право використовувати, у зв'язку з чим суд не може скористатися цим правом для заповнення прогалин попереднього слідства. Як слушно зауважує професор М. Погорецький, одним із головних чинників ефективності кримінального судочинства України є розробка теорії доказування, опанування її правозастосовниками та їх вміння використовувати положення цієї теорії у практичній діяльності [200, с. 12]. Такої ж думки дотримуються й П. Рабінович та Б. Ратушна, зазначаючи, що дотримання в українському кримінально-судовому правозастосуванні вимог Суду щодо

розподілу доказових функцій є можливим за умови закріплення у процесуальному законодавстві необхідних доказових правомочностей сторін і суду та їх належного втілення у практиці [217, с. 54].

На думку О. Тертишника, забезпечення справедливого правосуддя – це і є генеральна мета судово-правової реформи. Як слушно відзначає вчений, основа основ справедливого правосуддя – це встановлення її величності «Істини». Тому, суд повинен бути активним дослідником обставин справи, позаяк без цього неможливо дійти до істини у граціозних умовах кримінального процесу. Саме в ньому сторони є часто зацікавлені в справі та готові діяти всупереч встановленню правди, а тому не виключені завідомо неправдиві свідчення, фальсифікації, самообмови. Звідси, не витримує критики спроба запровадити незрілу модель спрощеного судочинства. Приміром, за умови визнання вини підсудним, дозволяється переходити до судових дебатів, в яких учасники процесу не аналізують докази, що не досліджувались у суді, а суд вправі їх дослідження визнавати недоцільним. Фактично такий підхід в теоретичному плані передбачає заміну принципу істини на принцип формальної оцінки доказів наданих сторонами.

Така новела, по-перше, суперечить конституційному принципу презумпції невинуватості: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину й не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях» (ст. 62 Конституції України). Виходячи з норм Конституції України, особа вважається невинуватою, навіть коли визнає свою вину, доки таку вину не підтверджено належними і достатніми доказами. Ці докази можуть стати незаперечними доказами вини тільки після процедури судового слідства, де їх мають дослідити і ретельно перевірити. Іншого не дано. По-друге, зазначена новела суперечить існуючим нормам процесуального права, за якими учасники судових дебатів можуть посилатися тільки на досліджені в судовому процесі

докази, а вирок суду мотивується саме доказами, тобто достовірними й законним шляхом отриманими даними (без їх дослідження в рамках судового слідства цього факту встановити неможливо). Отже, судове слідство має бути основною і обов'язковою стадією судочинства. У законі варто чітко записати: «завданням кримінально-процесуального провадження є встановлення об'єктивної істини у кримінальній справі» [266, с. 141]. У зв'язку з викладеним, вважаємо, що ст. 2 КПК України слід було б доповнити відповідним положенням, яке в якості одного із завдань кримінального судочинства передбачало б встановлення істини у справі.

Характеризуючи питання оптимізації процесуального режиму в кримінальному судочинстві, коротко охарактеризуємо процесуальні акти як найважливішої складової досліджуваного режиму.

Як відомо, судочинство в Україні здійснюється на основі змагальності та рівноправності сторін, що передбачає виділення в ньому таких функцій: обвинувачення (кримінального переслідування), справедливого розгляду та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону (ст. 21 КПК України) [132]. Так суд, здійснюючи правосуддя у цивільних справах, вирішує по суті різноманітні питання, пов'язані з визнанням наявності чи відсутності тих чи інших прав та обов'язків, присудження майна, встановлення фактів, які мають юридичне значення, тощо. Така багатогранність діяльності суду, його повноважень у цивільному процесі призвела до різноманітності видів судових актів, які суд ухвалює в процесі здійснення правосуддя [17, с. 204]. В основі процесуальної діяльності, здійснюваної в рамках, наприклад, кримінального судочинства, завжди лежить правозастосування і його результати виражаються в правозастосовних (процесуальних) актах.

Отже, виходячи з функціональної спрямованості можна виділити наступні види процесуальних актів:

а) акти, пов'язані із здійсненням кримінального переслідування. Глава 3 КПК містить перелік учасників кримінального процесу, які зобов'язані від імені

держави здійснювати кримінальне провадження: прокурор, органи досудового розслідування, слідчий, оперативні підрозділи органів внутрішніх справ, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового і митного законодавства, органів Державної пенітенціарної служби України, органів Державної прикордонної служби України здійснюють слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії в кримінальному провадженні за письмовим дорученням слідчого, прокурора. Останні наділені державно-владними повноваженнями що, безумовно, позначається на характері прийнятих ними рішень, у зв'язку з чим до розглянутого виду актів можна віднести всі кримінально-процесуальні акти, які з перерахованих вище посадових осіб, пов'язані з порушенням кримінальної справи; формулюванням, зміною та доповненням обвинувачення, а також відмовою від нього і від кримінального переслідування; затриманням підозрюваного; проведенням слідчих дій та дорученням проведення оперативно-розшукових заходів, спрямованих на збирання доказів причетності підозрюваного і обвинуваченого до вчинення злочину;

б) акти, пов'язані з виконанням функції вирішення справи. Сюди відносяться всі судові акти, здійснювані на судових стадіях: при розгляді справи в суді першої інстанції, в судах апеляційної, касаційної і наглядової інстанцій;

в) акти, що сприяють здійсненню функції захисту. Зауважимо, що до суб'єктів, які здійснюють в кримінальному процесі функцію захисту, державні органи та посадові особи не належать, і вони не володіють владними повноваженнями. З цієї причини реалізовувати кримінально-процесуальні акти названі суб'єкти не можуть, вони тільки ініціюють правозастосовний процес, заявляючи різні клопотання, приносячи скарги і заяви. Однак закон покладає на державні органи обов'язок забезпечити підозрюваному, обвинуваченому право на захист (ст. 42 КПК України) [132]. Виконуючи цей обов'язок, державні органи використовують свої владні повноваження, при цьому вони реалізують кримінально-процесуальні акти. У цю категорію, наприклад, можна включити

наступні кримінально-процесуальні акти: допуск для участі в справі законного представника; задоволення клопотання, заявленого стороною захисту (в тому числі і на досудовій стадії); надання судом сприяння сторонам у збиранні доказів у справах приватного обвинувачення та ін.

Оскільки процесуальні акти є елементами кримінально-процесуальної діяльності, то їх головне призначення збігається з призначенням самої цієї діяльності (ст. 2 КПК України) [132].

Основна роль процесуальних актів полягає в тому, що вони спрямовані на застосування норм права і покликані забезпечити їх правильне використання. Процесуальні акти займають центральне місце в кримінальному судочинстві, всі виникаючі в ході провадження у кримінальній справі правовідносини опосередковуються ними. Якщо в нормативних актах закладені основи процесуальної форми, то, за допомогою кримінально-процесуальних актів суб'єкти процесу забезпечують проведення в життя цих основ, конкретизують їх втілення в реальних життєвих процесах з урахуванням особливостей тієї чи іншої ситуації.

Поряд з викладеним, процесуальні акти виконують також організуючу роль, оскільки в процесі застосування акту упорядковуються відносини учасників кримінального судочинства. Причому багато з них набувають свій статус лише після здійснення відповідного процесуального акта, що наділяє їх правами та обов'язками.

Управлінська функція актів виявляється в тому, що за допомогою державно-владного волевиявлення, що міститься в акті, визначається подальший напрямок кримінально-процесуальної діяльності, викладається її програма. Деякі процесуальні акти містять в собі короточасну програму дій, інші організують діяльність протягом всього процесу, утворюючи чітку систему відповідних дій.

Всі процесуальні акти так чи інакше пов'язані між собою. У той же час не можна говорити про кримінальне судочинство тільки як про сукупність процесуальних актів. Як уже зазначалося, ці акти можуть виходити тільки від

державних органів і посадових осіб, а в кримінальному процесі беруть участь і інші суб'єкти (учасники процесу), які також здійснюють різну діяльність, яка є процесуальною.

Не можна не зауважити і те, що важливе призначення процесуальних актів полягає в їх інформаційно-забезпечувальнім характері. Закон встановлює таку форму цих актів, яка покликана найбільш повно відобразити в них хід і результати правозастосовного процесу, а саме: відповіді на правові питання, що виникають при провадженні у справі, владні приписи про подальші правові дії, підстави акту і встановлений законом порядок його здійснення. В результаті, викладається програма подальшої кримінально-процесуальної діяльності та учасники процесу інформуються про його хід, а також створюється можливість перевірки відповідності процесуального акта пропонованим до нього законом вимогам. Таким чином вони є носієм волі суб'єктивного права, що підтверджує відповідний юридичний документ (протокол, постанова тощо). Як слушно зауважується в літературі, без процесуальних актів власне взагалі неможливе функціонування правової системи суспільства [273, с. 245].

Загалом ж якісна підготовка процесуальних актів та їх законне застосування, безумовно, сприяють оптимізації як процесуальної форми кримінального судочинства в цілому, так і її процесуально-правового режиму.

Звичайно ж, оптимізація процесуальної форми (і її складової – процесуально-правового режиму) надзвичайно важлива не тільки для кримінального процесу, а й в цілому для судочинства, оскільки судочинство в національних судах здійснюється в рамках процесуальної форми. Інакше кажучи, *судочинство в нашій державі у всіх його різновидах реалізується в межах відповідної процесуальної форми, яка має свої специфічні риси, притаманні відповідним видам судочинства (конституційного, кримінального, цивільного, господарського, адміністративного).*

Необхідно зауважити, що оптимізація процедури розгляду справи та вирішення конфлікту може включати в себе самі різні способи, методи, напрями,

шляхи тощо, звичайно ж, з урахуванням особливостей процесуальної форми того чи іншого виду судочинства.

Нині значну увагу законодавець приділяє вдосконаленню процесуальної форми в господарському процесі (*чого, на жаль, не можна сказати про процес адміністративний, де, як відомо, панує застій і невизначеність; йдеться про необхідність прийняття відповідних законів для регламентації адміністративно-процесуальної діяльності – Д.Д.*): оновлюється технологічна база на основі сучасних інформаційних технологій, спрощуються окремі процедури, підвищується статус процесуальних актів господарських судів тощо.

Зупинимося дещо докладніше на останній обставині, оскільки, незважаючи на велику практичну значимість актів господарського судочинства та їх важливість для вибудовування та реалізації судово-правової політики, питання підвищення їх ефективності (*отже, і оптимізації процесуальної форми господарського судочинства – Д.Д.*), вважаємо, приділяється недостатня увага.

Якщо говорити про критерії ефективності актів господарського суду, то в їх число можливо включити цілі, засоби, результати, а також ті побічні (в тому числі і негативні) наслідки, які супроводжують результат і процес виконання судових актів.

Основними умовами, що дозволяють домогтися ефективності актів господарського судочинства, назвемо дотримання принципів правової держави, доступне і якісне правосуддя, необхідний (і достатній) рівень правової культури та правосуддя як в цілому, так і учасників господарського процесу (включаючи суддів і громадян), високий професіоналізм суддів господарських судів в Україні тощо.

Щодо способів підвищення ефективності актів господарських судів можна підкреслити безумовну відповідність актів господарських судів встановленим законом (насамперед – ГПК України) вимогам, повне і об'єктивне дослідження та оцінка судом представлених сторонами доказів, можливість перегляду актів у вищих судових інстанціях та інші.

Особливу увагу, вважаємо, варто приділити такому способу підвищення ефективності процесуальних актів господарських судів, як самоконтроль, під яким розуміється можливість господарського суду першої інстанції самостійно усунути ті чи інші недоліки, упущення, неточності тощо, які в силу різних причин були допущені судом під час розгляду та вирішення справи по суті. Такий спосіб спрямований на усунення допущених порушень та виконання вимог закону про законність і повноті рішення суду першої інстанції.

Удосконалення запропонованих законодавцем заходів щодо підвищення ефективності процесуальних актів господарських судів, безумовно, сприятиме оптимізації господарського процесу.

Щодо пропозицій оптимізації процесуально-правового режиму при розгляді цивільних справ, тобто цивільного процесу, то в першу чергу варто звернутися до такого процесуального інституту, як підвідомчість юридичних справ, оскільки часто саме від правильного визначення їх підвідомчості залежить первісна комфортна (або навпаки – некомфортна) обстановка для особи, яка звернулася до суду за вирішенням цивільного спору.

На нашу думку, встановлені процесуальним законом правила визначення та розмежування підвідомчості юридичних справ не повинні перешкоджати в реалізації та захисті суб'єктивних прав і законних інтересів заявників, тобто встановлювати належну ступінь сприятливості учасникам процесу. Справа в тому, що передбачені процесуальним законодавством правила про підвідомчість є певною мірою перешкодою з боку держави для реалізації конституційного права громадян на судовий захист. За великим рахунком, визначатися з підвідомчістю - це справа суду, а не заявника, якому, взагалі, байдуже який суд розглядатиме його справу, головне, щоб ця справа була остаточно вирішена з винесенням відповідного процесуального акта.

До того ж, на наш погляд, підвідомчість не повинна бути умовою для виникнення права на звернення громадянина до суду, або в інший неюрисдикційний орган; громадянин шукає захисту у суду, і останній повинен

забезпечити йому це право.

Чітке нормативне регламентування інституту процесуальної підвідомчості, звичайно ж, необхідно. У той же час законодавець повинен відмовитися від існуючого підходу, при якому умовою для звернення заявника до суду або в інший компетентний орган виступає саме підсудність. Зауважимо, що державі в особі суду важливо створити для заявника комфортну атмосферу і тим самим забезпечити їх безпеку [93, с. 217] вже на початковій стадії, в даному випадку - не змушувати заявника, образно кажучи, оббивати пороги інших інстанцій, і звалити цю ношу на свої плечі.

Наступна проблема, яка безпосередньо впливає на ефективність розгляду та вирішення судом цивільних справ, *це оптимізація його діяльності шляхом створення спеціалізованих судів з відповідною спеціалізованою процесуальною формою.*

Остання обставина, тобто спеціалізована процесуальна форма, вимагає подальшої наукової розробки, оскільки в рамках цивільного процесу практично неможливо об'єднати всі цивілістичні процедури, незважаючи на те, що у них (процедур) дуже багато спільного, багато подібних ознак. І, що особливо важливо, абсолютно неприпустимо об'єднання в рамках цивільного процесу як судових, так і несудових процедур (наприклад, при вирішенні трудового спору), оскільки це входить в протиріччя розуміння судової влади, правосуддя, та не відповідає конституційному принципу поділу влади.

Нині чинний ЦПК України носить «всеохоплюючий» характер, оскільки за його правилами розглядаються трудові, сімейні житлові та інші справи. Удосконалюючи конструкцію судової системи, український законодавець пішов шляхом якомога послідовнішого застосування принципу «одна ланка судової системи – одна судова інстанція», за незначними винятками стосовно адміністративного судочинства. Цим і була зумовлена суцільна спеціалізація апеляційних і вищих судів, коли до існуючих Вищого господарського і Вищого адміністративного судів було долучено Вищий спеціалізований суд із розгляду

цивільних і кримінальних справ. Усі вони є судами касаційної інстанції. У перспективі є цілком можливим і навіть бажаним поділ останнього на два суди з розгляду цивільних і з розгляду кримінальних справ [205, с. 691]. На нашу думку, розгляд цивільних справ повинен здійснюватися спеціалізованими судами, і у відповідній (теж спеціалізованій) процесуальній формі, звичайно ж, в силу відповідних положень Конституції України (розділ 8), в порядку цивільного судочинства. Подальший видовий поділ правосуддя у цивільних справах з відповідною диференціацією процесуальної форми, враховуючи особливості вирішення юридичних справ, але зі збереженням загальних підходів до сфери цивільного судочинства і його процесуальної форми – саме в цьому нами вбачиться один з радикальних напрямків оптимізації процесуального режиму в цивільному процесі.

Вважаємо, що на оптимізацію процесуально-правового режиму при розгляді та вирішенні цивільних справ позитивний вплив може справити (і вже власне справляє) подальший розвиток інституту процесуальної аналогії [127, с. 183].

Як відомо, процесуальна діяльність суду здійснюється в рамках встановленої законом процесуальної форми, що визначає регламент поведінки, як для суду, так і для інших учасників процесу і одночасно є найважливішою гарантією дотримання прав і законних інтересів суб'єктів процесуальних правовідносин.

Водночас, у певних випадках для заповнення прогалин процесуального закону з метою законного і обґрунтованого вирішення юридичної справи, створення для цього відповідної атмосфери аналогія процесуального закону не тільки допустима, але й доцільна. Метою застосування аналогії закону є усунення прогалин у правовому регулюванні певних суспільних відносин, перш за все, судовими органами. При цьому варто зазначити, що на практиці усталеною є тенденція уникати застосування аналогії процесуального закону у зв'язку з відсутністю чіткої нормативної визначеності підстав та меж її застосування [246, с. 37].

Як свідчить практика, в цивільному процесі без застосування процесуальної

аналогії не обійтися, однак у ряді випадків судами допускаються помилки, які можуть спричинити порушення права на ефективний судовий захист, недотримання прав учасників процесу. В основному, можливість застосування аналогії в цивільному судочинстві не заперечується, оскільки більшість правознавців визнають, що це не суперечить інтересам законності. Однак в літературі можна зустріти і протилежну думку, згідно з якою застосування аналогії в межах процесуального права веде до ігнорування принципу законності, порушення жорсткої процесуальної форми. Науковці, які заперечують застосування процесуальної аналогії, як головний аргумент на захист своєї позиції наводять твердження, що у всіх випадках, коли законодавець допускає застосування аналогії, він прямо вказує на це в законі.

Адже, якщо принципом матеріального приватного права є правило «дозволено все, що не заборонено законом», то для публічного права, до якого належить процесуальне право, притаманний принцип «дозволено лише те, що встановлено у законі». На думку інших науковців, відсутність вказівки про можливість застосування аналогії не є перешкодою для її застосування, оскільки ще з більшою ймовірністю можна сказати, що коли законодавець відмовився від застосування аналогії, такий його намір повинен бути чітко сформульований у законі [127, с. 183].

Як справедливо зазначає О. Косаренко, відмовлятися від аналогії цивільного процесуального законодавства в країні, де триває судова реформа, надто передчасно. А з урахуванням того, що законодавець визнає можливість існування недоліків у матеріальному праві, але при цьому не визнає можливості існування їх у процесуальному – ще й нелогічно [127, с. 184].

Як зазначає О. Колотова, більш дискусійним серед правознавців є питання про можливість (або неможливість) застосування аналогії в межах кримінально-процесуального права, хоча в Кримінально-процесуальному кодексі України відсутні норми, які закріплювали б правову аналогію. Так, багато з дослідників (Н. Полянський, М. Строгович, та ін.) вважають, що прогалини у кримінально-

процесуальному праві можуть бути подолані за допомогою аналогії закону. При цьому як аргумент наводиться думка, відповідно до якої процесуальні галузі права на відміну від матеріальних (кримінального, цивільного) стикаються із ширшим спектром життєвих ситуацій та з різноманітними їх відтінками. У зв'язку з цим при здійсненні правового регулювання неможливо врахувати особливості, які можуть виникнути в тому чи іншому випадку [116, с. 37].

Група авторів, які не погоджуються з використанням аналогії у кримінальному процесуальному праві (Н. А. Власенко, В. І. Камінська, Ю. Д. Лівшиць та ін.), стверджують, що жодних правових підстав говорити про можливість аналогії в кримінальному судочинстві не існує. Як головний аргумент на захист своєї позиції ці правознавці наводять твердження про те, що у всіх випадках, коли законодавець допускає застосування аналогії, він прямо вказує на це в законі, а в кримінально-процесуальному законі такої вказівки, як відомо, немає [116, с. 37].

З нашої точки зору, з метою недопущення подібних ситуацій законодавцю доцільно було б не тільки задекларувати право суду на можливість застосування аналогії, а й визначити межі та обмеження такої. Тобто ми є прихильниками такого підходу, при якому, одного боку, у всіх випадках прогальності закону у суду повинна бути можливість застосування процесуальної аналогії, а з іншого – застосування цієї аналогії повинно бути чітко і недвозначно обумовлено в законі, особливо важливо визначитися з межами її застосування. Це дасть змогу забезпечити дотримання законних інтересів всіх учасників процесу, створити належний процесуально-правовий режим, що зрештою послугує законному та обґрунтованому вирішенню юридичних справ у цивільному процесі.

Отже, оптимізація правових режимів, як процес, спрямована на підвищення їх ефективності і досягнення її максимуму в тих чи інших процесах чи явищах. З метою оптимізації правових режимів необхідно послідовне прийняття на державному рівні спеціальних стратегій (програм, концепцій), що закріплюють сучасні пріоритети, цілі, принципи, основні напрями, завдання та механізми реалізації державної політики в різних сферах суспільного життя і своєчасне

відображення даних орієнтирів у чинному законодавстві, що регламентує дані галузі. Важливо, щоб кожен нормативний акт, що закріплює основні елементи правового режиму, містив в преамбулі, або в перших статтях вказівку на ті цілі, які правотворчий орган хотів би досягти за його допомогою. Таке положення варто закріпити в законі про нормативно-правові акти як загальнообов'язкове правило. На завершення зауважимо, що сьогодні вітчизняні спеціалісти-правознавці не тільки ведуть обмін думок з цього приводу, але й приймають спроби пошуку оптимальних рішень конкретних процесуальних проблем, котрі б відповідали сучасним уявленням про назрілі проблеми процесуального режиму в теорії права та шляхи їх вирішення.

Висновки до розділу 3

Проблеми ефективності та оптимізації процесуально-правового режиму в Україні сформульовано в наступних заключних положеннях.

1. Ефективність правових норм можна визначити як адекватність засобів, правового регулювання та способів застосування права тим суспільним відносинам, на регулювання яких воно спрямоване, у відповідності з метою, що відповідає об'єктивним умовам розвитку суспільства, при цьому роль юридичних засобів, що застосовуються для досягнення мети, в сукупності складають зміст того чи іншого правового режиму. Стосовно процесуально-правового режиму, його ефективність буде визначатися умовами, що відносяться до правових норм які їх закріплюють; до діяльності владних суб'єктів, що їх реалізують – правозастосовних органів (органів виконавчої влади, судів, прокуратури, органів місцевого самоврядування тощо), а також до особливостей правосвідомості і поведінки суб'єктів, що правомірно реалізують свої права та інтереси в рамках певного правового режиму (процесуально-правового) або порушують його вимоги.

2. Пропонуємо виділяти такі критерії комплексної оцінки ефективності права: співвідношення між цілями правової норми і результатами, що реально

настали, тобто її результативність; відповідність норми права соціальним цінностям та інтересам (потребам). Тобто ефективність процесуально-правового режиму можна розглядати як співвідношення між його цілями, закріпленими суб'єктом процесуальної правотворчості в тексті нормативно-правового акта, і результатами, що реально настали в певних соціально-політичних умовах. У той же час основним критерієм оцінки ефективності процесуально-правових режимів є, звичайно ж, ступінь реалізації їх цілей.

3. Комплексною метою процесуально-правових режимів, виходячи з їх сутності, є оптимальне регулювання суспільних відносин, подолання перешкод, що стоять на шляху задоволення суб'єктами (правовими засобами і способами) своїх інтересів, створення сприятливого режиму для правомірних дій і несприятливого режиму для протиправних. Мета процесуально-правового режиму охоплює змістовну сторону даного виду правового режиму - підстави, причини встановлення, від чого, в свою чергу, залежить юридичне наповнення режимного простору – термін дії, територія розповсюдження, об'єкти правового впливу, співвідношення стимулів і обмежень, юридична відповідальність за порушення режимних вимог тощо. Важливе значення має не тільки чітке формулювання в нормативно-правових актах мети процесуально-правового режиму, але і цілей, які повинні перед ним ставитися в силу того, що вони не можуть бути досягнуті за допомогою іншого правового режиму.

4. Варто повніше і точніше визначати преамбули і цілі закону як нормативну орієнтацію. На жаль, безперервні поправки до чинного законодавства свідчать про втрату в них правової перспективи. Викладене з необхідністю вимагає послідовного прийняття на державному рівні спеціальних стратегій (програм, концепцій), що закріплюють сучасні пріоритети, цілі, принципи, основні напрями, завдання та механізми реалізації державної політики в різних сферах суспільного життя і своєчасне відображень даних орієнтирів у чинному законодавстві, що регламентує дані галузі. Важливо, щоб кожен нормативний акт, що закріплює основні елементи правового режиму (зокрема процесуального),

містив в преамбулі, або в перших статтях вказівку на ті цілі, які правотворчий орган хотів би досягти за його допомогою. Таке положення доцільно закріпити в Законі про нормативно-правові акти.

5. Основне призначення процесуального режиму полягає в забезпеченні державою прав і свобод громадян, які їм гарантуються Конституцією України та відповідно, міжнародними стандартами. Його ефективність слід розглядати через співвідношення між його метою, закріпленою суб'єктом правотворчості в тексті нормативно-правового акта, і результатами, що реально настали в певних соціально-економічних та політичних умовах. Для того, щоб визнати процесуально-правовий режим ефективним, він повинен відповідати наступним вимогам: бути актуальним регульованим йому процесуальним відносинам, тобто своєчасно прийнятим, динамічним, здатним реагувати на мінливі соціальні реалії допомогою специфічного поєднання дозволів, заборон, зобов'язань в їх найбільш оптимальною для тієї чи іншої ситуації комбінації; бути в повному обсязі забезпеченими фінансовими засобами (економічно обґрунтованими); мати чітку, несуперечливу нормативно-правову базу: не конкурувати (суперечити) правовим актам, регулюючим суміжні суспільні відносини; бути стабільним, не наражатися на часті необґрунтовані зміни; мати чіткі, однозначні, гранично прості і зрозумілі формулювання, що забезпечують їх однакове тлумачення і застосування на практиці; не мати чисто декларативного характеру; містити механізм їх реалізації; враховувати взаємні інтереси суб'єктів правовідносин, вимоги норм моралі, моральності. З метою забезпечення ефективності процесуально-правових режимів треба створювати необхідні для цього умови: контролювати їхнє функціонування (реалізацію, особливо застосування), виявляти недоліки їх правового закріплення, причини їх неефективності та своєчасно усувати їх, оновлювати їх нормативну основу згідно мінливих обставин, приводити їх в відповідність з існуючими суспільними потребами, усувати виникаючі перешкоди на шляху їх реалізації.

6. При вдосконаленні процесуально-правових режимів необхідно також визначати і закріплювати необхідний набір правових засобів, що сприяють

досягненню цілей, зазначених у нормативно-правових актах, що закріплюють той чи інший галузевий режим, наприклад, у вигляді адекватних несприятливих юридичних наслідків їх порушення. До того ж, відповідність обраних правових засобів меті - необхідна передумова ефективності правової норми (у тому числі й процесуальній), а неправильний вибір засобів досягнення правових цілей може спотворити зміст і значення останніх.

7. Щодо оптимізації процесуально-правового режиму, ми виходимо з того, що названий режим, насамперед, режим правовий, це його різновид, тільки, безумовно, зі своїми специфічними ознаками. Однією з таких специфічних ознак є особливий порядок регулювання всіх різновидів юридичної діяльності, який передбачається нормами процесуального права.

8. Одним з напрямів оптимізації процесуально-правового режиму виступає вдосконалення та підвищення ефективності діяльності владних компетентних органів та їх посадових осіб при вирішенні ними конкретних юридичних справ. Якісна підготовка процесуальних актів та їх законне застосування, також сприяють оптимізації і процесуальної форми судочинства загалом, і її процесуально-правового режиму. Оптимізація процесуальної форми (і її складової – процесуально-правового режиму) надзвичайно важлива в цілому для судочинства, оскільки судочинство в національних судах здійснюється в рамках процесуальної форми. Інакше кажучи, судочинство в нашій державі у всіх його різновидах реалізується в межах відповідної процесуальної форми, яка має свої специфічні риси, притаманні відповідним видам судочинства (конституційного, кримінального, цивільного, господарського, адміністративного).

9. Важливою проблемою, яка безпосередньо впливає на ефективність розгляду та вирішення судами справ, це оптимізація їх діяльності шляхом створення спеціалізованих судів з відповідною спеціалізованою процесуальною формою. Спеціалізована процесуальна форма, вимагає подальшої наукової розробки, оскільки в рамках, наприклад, цивільного процесу практично неможливо об'єднати всі цивілістичні процедури, незважаючи на те, що у них

(процедур) дуже багато спільного, багато подібних ознак. Подальший видовий поділ правосуддя у цивільних справах з відповідною диференціацією процесуальної форми, враховуючи особливості вирішення юридичних справ, але зі збереженням загальних підходів до сфери цивільного судочинства і його процесуальної форми – саме в цьому нами вбачиться один з радикальних напрямків оптимізації процесуального режиму в цивільному процесі. На оптимізацію процесуально-правового режиму при розгляді та вирішенні цивільних справ позитивний вплив може справити (і вже власне справляє) подальший розвиток інституту процесуальної аналогії.

ВИСНОВКИ

У концентрованому вигляді результати проведення комплексного дослідження процесуально-правового режиму в загальній теорії держави і права можна звести до таких висновків.

1. Важливе значення в процесі вивчення процесуального режиму має філософська теорія відображення: діалектичний, формально-юридичний, догматичний, онтологічний, гносеологічний, аксіологічний методи, синергетичний, феноменологічний підходи; метод сходження від абстрактного до конкретного та логічний методи. До загальнонаукових та спеціально-наукові засобів і методів в дослідженні процесуального режиму варто відносити: системний підхід, принцип історизму, методи пізнання емпіричного і теоретичного, з-поміж яких спостереження і порівняння, узагальнення, аналогія, дедукція, а в низці випадків і індукція. Також використовувалися порівняльно-правовий, порівняльно-історичний, соціологічний, соціально-психологічний та політологічний методи дослідження.

2. Правовий режим – багатозначне, міжгалузеве і міждисциплінарне поняття. З метою подолання вузькогалузевого розуміння правових режимів (по суті, зведення їх до визначення об'єктів права) і нерідко довільного використання цього терміна у текстах нормативно-правових актів та в наукових дослідженнях, існує об'єктивна необхідність постановки проблеми вивчення правових режимів як фундаментального загальнотеоретичного напрямку. Правовий режим виступає особливою юридичною категорією, специфічним засобом правового регулювання, об'єднуючим в собі правовий інструментарій у комплексі. Будучи втіленням нормативності права, правовий режим вводиться для забезпечення головного соціального призначення права – регулювання суспільних відносин. Правовий режим повинен інтегрувати в собі, як мінімум, дві великі підсистеми: систему регулятивного впливу – комплекс юридичних засобів, супідрядних в рамках правової галузі з відповідним методом правового регулювання (так званий

динамічний аспект), а також результат регулюючого впливу – досягнутий рівень урегульованості суспільних відносин, який проявляється в певному положенні суб'єктів (об'єктів) права (так званий статичний аспект).

3. В розкритті юридичної природи правового режиму запропоновано використання функціонального підходу, а саме терміну «порядок», оскільки сприйняття правового режиму тільки як сукупності норм або інститутів права істотно збіднює його зміст, перетворює його фактично в статичне явище, тягне до ототожнення з більш-менш значною групою правових норм, закріплених у нормативно-правовому акті. Специфічна мета правового режиму – регулювання суспільних відносин, створення особливого порядку правового регулювання. Це передбачувана або закріплена державою ідеальна модель певного соціального явища (стани, процесу), що досягається за допомогою реалізації правових засобів, що входять в його (правового режиму) склад. На цій основі аргументовано, що правовий режим – це особливий порядок правового регулювання суспільних відносин, заснований на певному поєднанні правових засобів (в т.ч. і способів правового регулювання), гарантій і принципів, що створює сприятливі (несприятливі) умови для задоволення інтересів суб'єктів права і спрямований на досягнення оптимального соціально-значущого результату.

4. Правовий режим є різновидом правового стану, що не зводиться ні до сукупності юридичних норм, ні до механізму правового регулювання. Сутність правового режиму полягає в тому, щоб за допомогою особливого поєднання дозволів, заборон і позитивних зобов'язань створити особливий порядок правового регулювання – необхідні умови для безперешкодної реалізації суб'єктами своїх прав і законних інтересів, обмеження протиправної діяльності, досягнення інших соціально-корисних цілей. У свою чергу, зміст правового режиму складають правові засоби різного рівня, включаючи правові принципи, що формують і визначають цей порядок, який у підсумку дозволяє отримати необхідний (бажаний) результат при вирішенні конкретних юридичних ситуацій. Виділено два основних підходи до класифікації правових режимів – так званий

«нормативний» (вироблений законодавчою практикою і такий, що використовується в нормативних актах різного рівня стосовно певних правових об'єктів і станів) і науковий. За юридичною природою в теорії права виділяють два види правових режимів – матеріальні та процесуальні. Щоб розкрити сутність процесуального правового режиму і його зміст необхідно, насамперед, виходити з того, що він є одним з видів правового режиму, включає в себе основні ознаки останнього, але з певним «процесуальним забарвленням», тобто підкреслюється значимість комплексу процесуальних засобів і принципів у структурі процесуального режиму.

5. Процесуально-правовий режим – це особливий порядок процесуально-правового регулювання діяльності суб'єктів та учасників юридичного процесу, заснований на певному поєднанні правових засобів і способів правового регулювання, гарантій і принципів, спрямований на оптимальне вирішення юридичних справ. Він є забезпечувальним механізмом всіх видів юридичної діяльності, і це вже практично не галузевий, а загальнотеоретичний підхід до визначення сутності та змісту процесуального режиму. Це особливий порядок регулювання за допомогою спеціально-правових засобів. Процесуальний режим «прив'язаний» не до регламентації прав і обов'язків суб'єктів права відносно об'єкта правового регулювання, як це, в основному пов'язано з режимами матеріальними, а до діяльності суб'єктів та учасників юридичного процесу.

6. До ознак процесуально-правового режиму, передусім, варто віднести законодавче регулювання діяльності суб'єктів та учасників юридичного процесу. В результаті, процесуальний режим надає змогу учасникам юридичного процесу ефективно використовувати весь набір процесуальних засобів, необхідних для оптимального вирішення юридичної справи, оскільки законодавець визначає варіанти поведінки тих чи інших суб'єктів у конкретній ситуації. Специфічною ознакою процесуального режиму виступає також його особливий суб'єктний склад. Процесуальний режим втілює в собі особливий порядок, встановлений процесуальним законом, якому підпорядковані суб'єкти та учасники юридичного

процесу. Наступною ознакою процесуального режиму є його специфічна мета, яка полягає в забезпеченні передбаченого процесуальними нормами порядку (процедури) для законного і обґрунтованого розгляду і вирішення конкретної юридичної справи. Ознакою процесуального режиму є також особливий порядок регулювання суспільних відносин. Особливість порядку полягає в тому, що він закріплюється тільки нормами процесуального права, нормативно-правовими актами процесуального характеру і заснований на специфічному поєднанні (комбінації) процесуально-правових засобів, що включають в себе дозволи і заборони, позитивні зобов'язання та рекомендації, стимули і обмеження тощо (залежно від регульованої ситуації).

7. Процесуальний режим, як різновид правового, носить системний, комплексний характер, а також відповідно структурований. Правові (процесуальні) засоби у складі процесуального режиму виконують роль не тільки втілення в життя його принципів, але й є його самостійною структурною одиницею, чи не головною, визначальною, що дозволяє досягати мети правового регулювання і багато в чому визначає зміст конкретного процесуального режиму. Отже, в структуру (склад) процесуального режиму пропонуємо включати правові (в тому числі процесуальні) засоби і принципи реалізації процесуальної діяльності. Процесуально-правові засоби в структурі процесуально-правового режиму – це цілісна система об'єктивованих в процесуально-правових актах (нормативних, правореалізаційних і правозастосовних) способів, прийомів і механізмів, за допомогою яких забезпечуються права та законні інтереси учасників процесуально-правових відносин. Вони сприяють належній реалізації матеріальних норм і в своїй сукупності утворюють процесуальні механізми і процесуальні режими, в тому числі і механізм процесуально-правового регулювання, за допомогою якого реалізується процесуально-правовий режим.

8. Принципи процесуально-правового режиму – це вихідні ідеї, базові положення, настанови, що створюють певний порядок використання правових засобів з метою досягнення суб'єктами процесуально-правових відносин своїх

інтересів. Для ефективного здійснення саме процесуально-правового режиму важливу роль відіграють його спеціалізовані (процесуальні) принципи, такі базові положення, які безпосередньо впливають на оптимальність кожного з видів процесуальних режимів, на їх ефективність.

9. Класифікація процесуально-правового режиму здебільшого збігається з класифікацією правового режиму взагалі. Однак має і свої особливості, продиктовані специфікою процесуальної діяльності та межами правового регулювання процесуальних правовідносин. За предметом правового регулювання (виду юридичного процесу, який він обслуговує) процесуально-правові режими можна класифікувати на такі групи: 1. Юрисдикційний процес (процесуальний режим в кримінальному процесі; цивільному процесі; арбітражному процесі; адміністративному процесі; конституційному процесі); 2. Правозастосовний процес (а) за галузевою ознакою: процесуальний режим у виборчому процесі; в податковому процесі; земельному процесі; бюджетному процесі та інші; б) за видами діяльності (функціональною приналежністю): процесуальний режим в засновницькому процесі; в ліцензійному процесі; контрольному процесі; наглядовому процесі та інші).

10. Ефективність процесуального режиму визначається умовами, що відносяться до правових норм, які їх закріплюють; до діяльності владних суб'єктів, що їх реалізують – правозастосовних органів (органів виконавчої влади, судів, прокуратури, органів місцевого самоврядування тощо), а також до особливостей правосвідомості і поведінки суб'єктів, що правомірно реалізують свої права та інтереси в рамках певного правового режиму (процесуально-правового) або порушують його вимоги. Ефективність процесуально-правового режиму можна розглядати як співвідношення між його цілями, закріпленими суб'єктом процесуальної правотворчості в тексті нормативно-правового акта, і результатами, реально настали в певних соціально-політичних умовах. У той же час основним критерієм оцінки ефективності процесуально-правових режимів є, звичайно ж, ступінь реалізації їх цілей. Комплексною метою процесуально-

правових режимів, виходячи з їх сутності, є оптимальне регулювання суспільних відносин, подолання перешкод, що стоять на шляху задоволення суб'єктами (правовими засобами і способами) своїх інтересів, створення сприятливого режиму для правомірних дій і несприятливого режиму для протиправних.

11. Для того, щоб визнати процесуально-правовий режим ефективним, він повинен відповідати таким вимогам: бути актуальним регульованим ним процесуальним відносинам, тобто своєчасно прийнятим, динамічним, здатним реагувати на мінливі соціальні реалії за допомогою специфічного поєднання дозволів, заборон, зобов'язань в їх найбільш оптимальній для тієї чи іншої ситуації комбінації; бути в повному обсязі забезпеченим фінансовими засобами (економічно обґрунтованим); мати чітку, несуперечливу нормативно-правову базу: не конкурувати (суперечити) правовим актам, які регулюють суміжні суспільні відносини; бути стабільним, не наражатися на часті необґрунтовані зміни; мати чіткі, однозначні, гранично прості і зрозумілі формулювання, що забезпечують їх однакове тлумачення і застосування на практиці; не мати чисто декларативного характеру; містити механізм їх реалізації; враховувати взаємні інтереси суб'єктів правовідносин, вимоги норм моралі, моральності. З метою забезпечення ефективності процесуально-правових режимів треба створювати необхідні для цього умови: контролювати їхнє функціонування (реалізацію, особливо застосування), виявляти недоліки їх правового закріплення, причини їх неефективності та своєчасно усувати їх, оновлювати їх нормативну основу згідно мінливих обставин, приводити їх у відповідність з існуючими суспільними потребами, усувати перешкоди, що виникають на шляху їх реалізації.

12. Одним з напрямів оптимізації процесуально-правового режиму виступає вдосконалення та підвищення ефективності діяльності владних компетентних органів та їх посадових осіб при вирішенні ними конкретних юридичних справ. Якісна підготовка процесуальних актів та їх законне застосування, також сприяють оптимізації і процесуальної форми судочинства загалом, і її процесуально-правового режиму. Оптимізація процесуальної форми (і її складової

– процесуально-правового режиму) надзвичайно важлива для судочинства загалом, оскільки судочинство в національних судах здійснюється в рамках процесуальної форми. Важливою проблемою, яка безпосередньо впливає на ефективність розгляду та вирішення судами справ, є оптимізація їх діяльності шляхом створення спеціалізованих судів з відповідною спеціалізованою процесуальною формою. Подальший видовий поділ правосуддя у цивільних справах з відповідною диференціацією процесуальної форми, враховуючи особливості вирішення юридичних справ, але зі збереженням загальних підходів до сфери цивільного судочинства і його процесуальної форми – саме в цьому нами вбачається один з радикальних напрямів оптимізації процесуального режиму в цивільному процесі. На оптимізацію процесуально-правового режиму при розгляді та вирішенні цивільних справ позитивний вплив може справити (і вже власне справляє) подальший розвиток інституту процесуальної аналогії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адміністративне право України. Заг. частина: курс лекцій / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, І. Д. Пастух, О. В. Горбач та ін. За ред. В. В. Коваленка. Київ, 2011. 395 с.
2. Актуальні питання кримінального процесу України / Блажівський Є. М., Козьяков І. М., Толочко О. М. та ін. Київ: Центр учбової літератури, 2013. 304 с.
3. Александров Н. Г. Законность и правоотношения в советском обществе. Москва, 1955. 176 с.
4. Александров Н. Г. О роли советского социалистического государства и права в развитии советского общества: Учебное пособие по теории государства и права. Вып. 1. Москва, 1953. 127 с.
5. Александров Н. Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма. Москва, 1955. 271 с.
6. Алексеев С. С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования. Москва: «Статут», 1999. 712 с.
7. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. 2-е изд. Москва: Норма, 2002. 752 с.
8. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. Москва, 1966. 187 с.
9. Алексеев С. С. Общая теория социалистического права. Свердловск, 1963. Вып. 1. 266 с.
10. Алексеев С. С. Общая теория права в 2 томах. Т. 2. Москва, 1981. 360 с.
11. Алексеев С. С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве. Москва, 1989. 286 с.
12. Алексеев С. С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация. *Советское государство и право*. № 6. 1987. С. 12–19.
13. Алексеев С. С. Проблемы теории права. Т. 1. Свердловск, 1972. 396 с.

14. Алексеев С.С. Теория права. 2-е изд. Москва, 1995. 320 с.
15. Альперт С. А. Кримінально-процесуальні функції: поняття, система, суб'єкти: конспект лекцій. Національна юридична академія України, 1995. 28 с.
16. Андрієвський К. В. Спеціальні податкові режими. Харків: Право, 2011. 160 с.
17. Андронов І. В. Питання класифікації рішень суду в цивільному процесі України. *Університетські наукові записки*. 2006. № 3–4 (19–20). С. 204–207.
18. Анциферова И. А. Правовые средства формирования правового порядка. *Общество и право*. 2009. № 2. С. 15–19.
19. Ахмач Г. Про вдосконалення положень окремих норм Цивільного процесуального кодексу України. *Віче*. 2013. № 10. URL: <http://www.viche.info/journal/3667/>
20. Бабаев В. К. Правовые отношения. Общая теория права. Курс лекций. Н. Новгород, 1993. URL:<http://www.kursach.com/biblio/0010004/000.htm>
21. Бабаев В. К., Баранов В. М., Гойман В. И. Словарь категорий и понятий общей теории права. Н. Новгород, 1992. 715 с.
22. Бабенко В. І. Організаційно-правові аспекти прокурорського нагляду за додержанням законів про охорону довкілля. Одеса: Одеська національна юридична академія. 2004. 238 с.
23. Бабінова О. О. Критерії оцінки ефективності діяльності органів місцевого самоврядування: світовий досвід та Україна. *Стратегічні пріоритети*. № 2 (3), 2007. С. 73–78.
24. Байтин М. И. Вопросы общей теории государства и права. Саратов, 2006. 398 с.
25. Байтин М.И. Вопросы общей теории государства и права. Саратов, 2006. 398 с.
26. Байтин М.И. О принципах и функциях права: новые моменты. *Правоведение*. 2000. № 3. С. 12–16.

27. Балинська О.М., Гарасимів Т.З. Проблеми теорії держави і права: Навч.-метод. посібник. Львів: Вид-во ЛьДУВС, 2008. 320 с.
28. Балюк І.А. Господарське процесуальне право: навчально-методичний посібник для самост. вивч. дисц. Київ: КНЕУ, 2002. 248 с.
29. Барзилова И. С. Понятие и юридическая природа правовых режимов. «*Lex russica*». 2013. № 11. С. 1169–1175.
30. Бахвалов С. В. Законодательная технология (некоторые проблемы теории и методологии): дис... канд. юрид. наук. Н. Новгород, 2006. 272 с.
31. Бахрах Д. Н. Административное право. Москва, 1996. 368 с.
32. Беляев В. П., Беляева Г. С., Рубченко С. О. Процессуально-правовой режим юридической деятельности: общетеоретическое исследование: монография. Курск, 2011. 182 с.
33. Беляев В. П., Сорокина В. В. Процессуальная форма юридической деятельности: вопросы теории и практики. Москва, 2001. 201 с.
34. Беляев В. П. Контроль и надзор как формы юридической деятельности: вопросы теории и практики. Автореф. дис... докт. юрид. наук. Саратов, 2006. 41 с.
35. Берталанти Л. Общая теория систем. Москва: Системное моделирование, 1969. 203 с.
36. Белєвцева В. В. Організаційно-правове забезпечення адміністративно-правових режимів у сфері державної безпеки України. Харків: Право, 2013. 352 с.
37. Бляхман Б. Я. Правовой режим в системе регулирования социальных отношений. Кемерово, 1999. 171 с.
38. Бокій О. М. Адміністративно-правовий режим обігу зброї в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Кримський юридичний інститут Одеського державного університету внутрішніх справ, Міністерство внутрішніх справ України. Київ, 2010. 21 с.
39. Бречко А. В. Адміністративний позов як форма захисту прав, свобод та інтересів у сфері публічно-правових відносин. URL:

<http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2009-2/doc/5/07.pdf>

40. Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування: у 2 кн. Кн. 1. Харків: Право, 2013. 392 с.

41. Бурдін В. М. Вплив нового Кримінального процесуального кодексу України на інститути матеріального кримінального права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 4. С. 255–264.

42. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>

43. Васильєв С. В. Правова доктрина – джерело процесуального права. URL: <http://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2012/06/pdf>

44. Вопленко Н. Н. Законность и правовой порядок. Волгоград, 2006. 135 с.

45. Вопленко Н. Н. Социалистическая законность и применение права. Саратов, 1983. 184 с.

46. Гагиева Н. Р. Принцип законности в гражданском процессуальном праве. *Бизнес в законе*. 2012. № 2. С. 58–61.

47. Гальперин М. Л. Ответственность в современном гражданском судопроизводстве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Санкт-Петербург, 2009. 21 с.

48. Гегель Г. В. Ф. Философия права. Москва: «Мысль», 1990. 524 с.

49. Гмирко В. Кримінально-судові докази: юридичне поняття чи дефініція. *Право України*. 2014. № 10. С. 26–35.

50. Головкін О. В. Нагляд прокуратури за додержанням законодавства про охорону довкілля в Україні: сучасний стан, проблеми, шляхи вдосконалення. *Новітні наукові дослідження держави і права – 2012: збірник наукових праць*. Миколаїв: Іліон, 2012. С. 33–37.

51. Горленко В. А. Режим правового регулювання (теоретико-прикладний аспект). Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Санкт-Петербург, 2002. 21 с.

52. Горшенев В. М. Фундаментальные проблемы концепции формирования советского правового государства. Харьков, 1990. 173 с.
53. Господарське процесуальне право України : навч. посіб. В. Л. Костюк, К. М. Біда, В. В. Бонтлаб [та ін.] ; за заг. ред. В. Л. Костюка. Київ: Ін Юре, 2009. 223 с.
54. Господарське судочинство в Україні : суд. практика : застосув. процесуальних норм. Упоряд.: В. В. Сердюк та ін. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2008. 832 с.
55. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-ХІІ. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>
56. Григор'єва В. В. Правовий режим судового рішення: теоретико-правовий аспект. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 3. С. 68–70.
57. Гусарев С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. Теорія права і держави: навчальний посібник. Київ: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 270 с.
58. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. Москва, 1998. Т. 3. 700 с.
59. Декрет Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання та валютного контролю» від 19.02.1993 № 15-93. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/15-93>
60. Дем'янчук Ю. В. Адміністративно правові засоби в теорії та практиці запобігання корупції. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 4. С. 138–141. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2014/35.pdf
61. Доктринальні засади розвитку держави та права: національні та міжнародні тенденції: монографія. За заг. ред. проф. Бошицького Ю. Л., Київський університет права. Київ: Видавництво Ліра-К, 2014. 440 с.
62. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства. Москва,

1908. 440 с.

63. Дюги Л. Социальное право, индивидуальное право и преобразование государства. Москва, Ленанд, 2015. 152 с.

64. Євграфова Є. Законопроект про нормативно-правові акти: парламентсько-президентська практика. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3117>

65. Жилінкова І. В. Проблеми правового режиму майна членів сім'ї. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, Харків, 2000. 444 с.

66. Жилінкова І. В. Проблеми правового режиму майна членів сім'ї. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, Харків, 2000. 444 с.

67. Жинкин С. А. Эффективность права: антропологическое и ценностное измерение: Автореф. дис. ... канд. юрид наук. Краснодар, 2009. 21 с.

68. Забугин И. Р. Понятие правового режима. *Правонарушения и юридическая ответственность*: материалы Всероссийской научно-практической конференции. Тольятти, 2009. С. 88–93.

69. Завгородня В. М. Категорія «адміністративно-правовий режим» у понятійному апараті адміністративного права. URL: http://lib.academy.sumy.ua/library/P_Visnik/Numbers/1_6_2012/06_02_03.pdf

70. Завіновська Г. Т. Економіка праці: навч. посібник. Київ: КНЕУ, 2003. 300 с.

71. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 № 5076-VI. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>

72. Закон України «Про біженців» від 04.08.2011, підстава [3671-17](#). База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2557-14>

73. Закон України «Про державний кордон України» від 04.11.1991 № 1777-ХІІ. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1777-12>

74. Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 01.07.2004 № 1952-ІV. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1952-15>

75. Закон України «Про державну службу» від 16.12.1993 № 3723-ХІІ. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3723-12>

76. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 № 1207-VII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>

77. Закон України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» від 13.07.2000 № 1908-III. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1908-14>

78. Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 27.02.2014 № 794-VII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/794-18>

79. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 16.10.1996 № 422/96-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/422/96-вр>

80. Закон України «Про нотаріат» від 02.09.1993 № 3425-ХІІ. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3425-12>

81. Закон України «Про освіту» від 23.05.1991 № 1060-ХІІ. База даних

«Законодавство України» / ВР України. URL:
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>

82. Закон України «Про охорону атмосферного повітря» від 16.10.1992 № 2707-ХІІ. *База даних «Законодавство України» / ВР України. URL:*
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2707-12>

83. Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16.03.2000 № 1550-ІІІ. *База даних «Законодавство України» / ВР України. URL:*
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1550-14>

84. Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22.09.2011 № 3773-VІ. *База даних «Законодавство України» / ВР України. URL:* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>

85. Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» від 16.01.2003 № 433-ІV. *База даних «Законодавство України» / ВР України. URL:* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/433-15>

86. Закон України «Про режим іноземного інвестування» від 19.03.1996 № 93/96-ВР. *База даних «Законодавство України» / ВР України. URL:*
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/93/96-вр>

87. Закон України «Про спеціальний режим інвестиційної та інноваційної діяльності технологічних парків «Напівпровідникові технології і матеріали, оптоелектроніка та сенсорна техніка», «Інститут електрозварювання імені Є. О. Патона», «Інститут монокристалів», «Вуглемаш»» від 07.03.2002 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України. URL:*
http://www.uazakon.com/documents/date_78/pg_iunzsh.htm

88. Закон України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» від 16.07.1999 № 991-ХІV. *База даних «Законодавство України» / ВР України. URL:* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/991-14>

89. Закон України «Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України» від 12.08.2014 № 1636-VІІ. *База даних «Законодавство*

України» / ВР України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1636-18>

90. Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» від 08.09.2005 № 2850-IV // URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2850-15>

91. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 № 2453-VI. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/rada/show/2453-17>

92. Закон України Про вибори народних депутатів України від 17.11.2011 № 4061-VI. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>

93. Захарченко О. В. Застосування кримінально-процесуальних заходів безпеки в ході судового розгляду. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 4. Том 2. С. 214–217.

94. Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2768-14/page2>

95. Иеринг Р. Борьба за право. Москва, 1991. 71с.

96. Иоффе О.С. Юридические нормы и человеческие поступки. *Актуальные проблемы советского гражданского права*. URL: <https://kartaslov.ru/%D0%BA%D0%BD>

97. Исаков В. Б. Механизм правового регулирования и правовой режим. *Проблемы теории государства и права*. Под ред. С. С. Алексеева. Москва, 1987. С. 258–259.

98. Исаков В. Б. Механизм правового регулирования и правовой режим. *Проблемы теории государства и права*. Под ред. С. С. Алексеева. Москва, 1987. С. 258–259.

99. Каган М С. Философская теория ценности. СПб.: Петрополис, 1997. 205 с.

100. Казимирчук В. П. Право и методы его изучения. Москва: Изд. «Юридическая литература», 1965. 204 с

101. Кант И. Соч. в 6 т. Т. 3. М.: Мысль 1964. 743 с.
102. Кант И. Основы метафизики нравственности. Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. I. М.: «Мысль». Т. 4. Ч. I. С. 211–310.
103. Карнаух Т. М. Проблеми застосування правової аналогії в цивільному судочинстві України. URL: www.nbuv.gov.ua/.../27_kornauh_tm.pdf;
104. Касьяненко Л. В. Класифікація фінансово-процесуальних правовідносин. URL: http://lib.academy.sumy.ua/library/P_Visnik/Numbers/1_6_2012/06_03_02.pdf
105. Керимов Д. А. Философские основания политико-правовых исследований. Москва: Мысль, 1986. 336 с.
106. Керимов Д. А. Философские основания политико-правовых исследований. Москва: Мысль, 1986. 336 с.
107. Кіндрат П. В. Оцінка ефективності законодавства: критерії ефективності. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 4. Том 1. С. 19–22.
108. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем. Москва: Наука, 1994. 238 с.
109. Кодекс адміністративного судочинства від 06.07.2005 № 2747-IV. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>
110. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/322-08/page2>
111. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>
112. Кожанков Ю. А. Режимная организация государственной службы и ее составляющие. *Право и жизнь*. 2002. URL: <https://zakon.rin.ru/cgi-bin/view.pl?midr=485&id=569>

113. Козубенко Ю. В. К вопросу о двусторонней координации процессуальных и материальных отраслевых конструкций в механизме уголовно-правового регулирования. *Актуальные проблемы Российского права*. 2013. № 10 (35). С. 1298–1309.

114. Колесова О. Н. Правовой режим водоохранной зоны. *Журнал российского права*. 2012. № 4. С. 50-57.

115. Коломієць П. В. Поняття та правові аспекти спеціального податкового режиму в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 231–238.

116. Колотова О. В. Допустимість застосування аналогії в галузях права. URL: <http://radnuk.info/statti/249-tioriua-gov/3474-2010-01-21-00-16-44.html>.

117. Комарницький В. М. Правовий режим зон надзвичайних екологічних ситуацій в Україні: дис... канд. юрид. наук: 12.00.06 / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2002. 169 с.

118. Комзюк А. Т. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції: поняття, види та організаційно-правові питання реалізації. Харків: НУВС, 2002. 336 с.

119. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_003

120. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції (укр/рос) ООН; Конвенція, Міжнародний документ від 31. 10. 2003 року. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_c16

121. Конвенція Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму від 16.05.2005 року. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_948

122. Конституційна юрисдикція: підручник / Ю. Г. Барабаш, І. І. Дахова, О. П. Євсєєв та ін. За ред. Ю.Г. Барабаша та А.О. Селіванова. Харків: Право, 2012. 168 с.
123. Конституційна юрисдикція: підручник / Ю. Г. Барабаш, І. І. Дахова, О. П. Євсєєв та ін. За ред. Ю.Г. Барабаша та А.О. Селіванова. Харків: Право, 2012. 168 с.
124. Конституція України від 28.06 1996 року № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр/page>
125. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. 2-е изд., стер. М.: Издательство Юрайт, 2016. 422 с.
126. Короед С. О. Процесуальна економія як передумова ефективності процесуального судочинства. *Порівняльно-аналітичне право.* 2013. № 3–1. С. 128–131.
127. Косаренко О. Проблеми аналогії в контексті реформування цивільного судочинства. *Вісник Академії адвокатури України.* 2010. Число 2(18). С. 183–186.
128. Коссе Д. Д. Значення та сутність правового режиму в правовій системі України. *Часопис Київського університету права.* 2010. № 2. С. 25–29.
129. Кравчук М. В. Теорія держави і права (опорні конспекти): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 3-є вид., змін. й доп. Київ: Алерта, 2014. 608 с.
130. Кривицький Ю. В. Механізм правового регулювання в сучасній теорії права. *Часопис Київського університету права.* 2009. № 4. С. 74–79.
131. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page7>
132. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page15>

133. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11.07.2003 № 1129-IV. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>
134. Кудрявцев В. Н., Никитинский В. И., Самощенко И. С., Глазырин В. В. Эффективность правовых норм. М.: Юридическая литература, 1980. 280 с.
135. Кудрявцев В. Н. Понятие эффективности правовых норм. Кудрявцев В. Н., Никитинский В. И., Самощенко И. С., Глазырин В. В. Эффективность правовых норм. М.: Юридическая литература, 1980. С. 5–44.
136. Кудрявцев Ю.А. Демократия как разновидность политического режима (теоретико-правовой аспект). Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Санкт-Петербург, 2002. 185 с.
137. Кутько В. В. К вопросу о видах юридического процесса. *Карпатський правничий часопис*. 2013. Вип. 1. С. 61–65.
138. Кутько В. В. Юридический процесс: основные методологические подходы к определению понятия. *Научные ведомости БелГУ*. Сер. Философия. Социология. Право. 2011. № 20 (115). Вып. 18. С. 154–158.
139. Кутько В. В. Аксиологический подход к определению понятия «юридический процесс». *Актуальные проблемы юридической науки: материалы IX междунар. науч. практ. конф. «Татищевские чтения: актуал. проблемы науки и практики»*, Тольяти, 19-22 апр. 2012 г.: в 2 ч. / ВУИТ. Отв. ред.: В.А. Якушин, Г. Р. Галеев. Тольятти, 2012. Ч. 1. С. 41–46.
140. Кутько В. В. О соотношении материального и процессуального компонентов в теории права и законодательстве РФ. *Научные труды РАЮН*. 2011. Вып. 11. Т. 1. С. 336–338.
141. Кутько В. В. Роль герменевтики в познании юридического процесса. *Право як ефективний суспільний регулятор: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, Львів, 15-16 лютого 2013 р.: в 2 ч. ЗАУ «Центр прав. ініціатив». Львів, 2013. Ч. 1. С. 9–11.
142. Кутько В. В. Юридический процесс в системе ценностей

современного российского общества. *Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави*: зб. наук. праць II міжнар. наук.-практ. конф. Черкаси, 2012. С. 39–42.

143. Кутько, В. В. К вопросу о генезисе понятия «юридический процесс». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. Право*. 2012. № 20. Ч. 1. С. 43–46.

144. Лейст О. Э. Сущность права. М.: ИКД «Зерцало-М», 2002. 288 с.

145. Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т.17. М.: Издательство политической литературы, 1968. 545 с.

146. Леонідова О. О. Зміст та особливості адміністративно-правових засобів протидії правопорушенням у сфері телекомунікацій. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2008-2/doc/5/19.pdf>

147. Лепех Л. Л. Ознаки правового регулювання (в контексті діалектики його соціальної та юридичної ефективності). *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3–2. С. 36–40.

148. Лісовий кодекс України від 21.01.1994 № 3852-ХІІ. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3852-12/page3>

149. Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право: курс лекцій. Навчальний посібник. К.: Істина, 2005. 456 с.

150. Лукашова Е. А. Принципы социалистического права. *Советское государство и право*. 1970. № 6. С. 17–23.

151. Лукьянова Е. Г. Механизм процессуального регулирования и его элементы. *Журнал российского права*. 2001. № 7. С. 91–95.

152. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права. М.: Издательство Норма, 2003. 240 с.

153. Лукьянова Е. Г. Юридические факты, опосредующие процессуальные правоотношения. *Политика и право*. 2001. № 11. С. 14–19.

154. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права: Навчально-методичний

посібник (за кредитно-модульною системою). Київ: Атіка, 2008. 412 с.

155. Майдан И. А. Процессуально-правовая политика современной России: проблемы теории и практики: дис. ... канд. юрид. наук. Краснодар, 2009. 187 с.

156. Маилян С. С. Административно-правовые режимы в теории административного права и практике государственного управления: дис. ... докт. юрид. наук. 12.00.04. Москва, 2002. 389 с.

157. Максютин М. В. Теория юрисдикционного процесса. Кн. 2. Москва, 2009. 224 с.

158. Мала енциклопедія теорії держави і права. За заг. ред. проф. Ю. Л. Бошицького. Київ: Кондор-Видавництво, 2012. 368 с.

159. Малишев Б. В., Москалюк О. В. Застосування норм права (теорія і практика): навч. посіб. За заг. ред. Б. В. Малишева. Київ: Реферат, 2010. 260 с.

160. Малько А. В., Родионов О. С. Правовые режимы в российском законодательстве. *Журнал российского права*. 2001. № 9. С. 19–25.

161. Малько А. В. Правовые средства: вопросы теории и практики. *Журнал российского права*. 1998. № 8. С. 66–77.

162. Малько А. В. Правовые средства: понятие и признаки. Общая теория государства и права. Академический курс. Под ред. М.Н. Марченко. Т. 3. М.: ООО «Юридическое издательство Норма», 2001. С. 287 – 324.

163. Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве. М.: Юристъ, 2004. 250 с.

164. Малько А. В., Родионов О. С. Правовые режимы в российском законодательстве. *Журнал российского права*. 2001. № 9. С. 19–22.

165. Мандзюк О. А. Правовий режим податкової інформації в Україні. Дис. канд. юрид. наук. Запоріжжя. 2014. 195 с.

166. Марченко І. В. Механізм правового регулювання як основний чинник забезпечення дисципліни праці. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2014. Вип. 1. Том 1. С. 279–282.

167. Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права. М.: Норма,

2015. 644 с.

168. Матузов Н. И. Принципы права как объект научного исследования (вместо введения) в книге. *Принципы российского права: общетеоретический и отраслевой аспекты*. URL: http://pravo-olymp.ru/wp-content/uploads/2013/04/TGP_Matuzov_Malko.pdf

169. Матузов Н. И., Малько А. В. Правовые режимы: вопросы теории и практики. *Правоведение*. 1996. № 1. С. 16–29.

170. Матузов Н. И., Малько А. В. Правовые режимы: понятие и виды. *Право и политика: современные проблемы соотношения и развития*. URL: http://pravo-olymp.ru/wp-content/uploads/2013/04/TGP_Matuzov_Malko.pdf

171. Машков А. Проблеми теорії держави і права: співвідношення та межі. Кб]d: К.І.С., 2008. 470 с.

172. Мельник М. Б., Мельник Я. Я., Ясинок М. М. Особливості дії цивільних процесуальних обов'язків в Цивільному процесуальному праві України. За загальною редакцією д.ю.н., професора М.М. Ясинка. Київ: Алерта, 2014. 336 с.

173. Митний кодекс України від 13.03.2012 № 4495-VI. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4495-17/page20?tex>

174. Михайловская И. Б. Цели, функции и принципы российского уголовного судопроизводства (уголовно-процессуальная форма). Москва: Проспект, 2006. 144 с.

175. Мінка Т. П. Адміністративно-правові режими та їх забезпечення органами внутрішніх справ: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07; Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Міністерство внутрішніх справ України. Дніпропетровськ, 2011. 36 с.

176. Мінка Т. П. Правовий режим у теорії адміністративного права. *Адміністративне право і процес*. № 2 (4). 2013. С. 23–29.

177. Мінка Т. П. Правовий режим як критерій поділу права на галузі.

Часопис Київського університету права. 2010. № 3. С. 18–22.

178. Молодцов М. В. Взаимодействие материального и процессуального в правовом регулировании трудовых отношений. *Российский юридический журнал.* 2003. № 1. С. 13–19.

179. Морозова Л. А. Конституционное регулирование в СССР. М.: Юрид. лит., 1985. 144 с.

180. Москалькова Т. Н., Черников В. В. Нормотворчество: научно-практическое пособие. Москва: Проспект, 2013. 384 с.

181. Муромцев С. А. Определение и основное разделение права. Москва : Издательство Юрайт, 2016. 210 с.

182. Мурсалимов Г. Р. Методология понимания технико-юридических средств преодоления правоприменительных ошибок. *История государства и права.* 2007. № 16. С.22–29.

183. Назаров С. Н. Понятие процессуально-правового режима и его видов. *Вестник Волжского университета им. В.Н. Татищева. Серия «Юриспруденция».* Вып. 64. Тольятти, 2007. С. 31–38.

184. Назаров С.Н. Понятие процессуально-правового режима и его видов. *Вестник Волжского университета им. В.Н. Татищева. Серия «Юриспруденция».* Вып. 64. Тольятти, 2007. С. 31–38.

185. Настасяк І. Ю. Тлумачення правових норм: навчальний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2009. 336 с.

186. Нерсесянц В. С. Социалистическое правовое государство: концепции и пути реализации. М.: Юрид. лит., 1990. 318 с.

187. Общая теория права и государства. Под ред. В. В. Лазарева. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юристъ, 1996. 472 с.

188. Оніщенко Н. Проблема ефективності законодавства та сучасний розвиток. *Віче.* 2007. № 12. URL: <http://www.viche.info/journal/607>

189. Ориу М. Основы публичного права. М.: ИНФРА-М, 2018. 574 с.

190. Осадчий А. Процесуальні засоби захисту відповідача від

адміністративного позову. *Юридичний вісник*. 2014. № 1. С. 120–123.

191. Павлушина А. А. Теория юридического процесса: итоги, проблемы, перспективы развития. М.: Юрлитинформ, 2009. 472 с.

192. Панова И. В. Курс административно-процессуального права России. М.: НОРМА, 2007. 336 с.

193. Парсонс Т. О построении теории социальных систем: интеллектуальная автобиография. Система современных обществ. М., 1998. 270 с.

194. Пацурківський Ю. П. Правовий режим майна суб'єктів підприємницької діяльності. Чернівці : Рута, 2001. 246 с.

195. Пашков А. С., Явич Л. С. Эффективность действия правовой системы. *Советское государство и право*. 1970. № 3. С. 41–44.

196. Перепелюк В. Г. Адміністративний процес. Чернівці: Рута, 2001. 316 с.

197. Перепелюк В. Г. Адміністративний процес. Загальна частина: Навчальний посібник. Чернівці: Рута, 2003. 367 с.

198. Петражицкий Л. И. Введение в изучение права и нравственности. Основы эмоциональной психологии. Санкт-Петербург, 1908. 690 с.

199. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности в 2 ч. Ч. 1. Москва : Издательство Юрайт, 2018. 295 с.

200. Погорецький М. Теорія кримінального процесуального доказування: проблемні питання. *Право України*. 2014. №. 10. С. 12–25.

201. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/print1382690848889627#n8290>

202. Подорожна Т. С. Законодавчі дефініції : поняття, структура, функції : монографія. Львів : ПАІС, 2009. 196 с.

203. Подорожна Т. С. Теоретико-прикладні засади конституціоналізації правової системи та модернізації Конституції України. За ред. і з передм. проф. Н. М. Пархоменко. Львів: ПАІС, 2014. 308 с.

204. Полонка І. А. Нормативність права: загальнотеоретичний аналіз. Чернівці: «Місто», 2014. 218 с.

205. Правова доктрина України: у 5 т. Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку. В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. С. Батиргарєєва та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, Б. І. Борисова. Харків: Право, 2013. 1240 с.

206. Принцип верховенства права і законності: проблеми реалізації в правотворенні та правозастосуванні: Збірник матеріалів круглого столу молодих учених (м. Київ, 18 травня 2010 року), відп. ред. доктор політ. наук В. П. Горбатенко. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. 212 с.

207. Про деякі питання застосування норм ЦПК: Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 10-72/0/4-13 від 16.01.2013 року. URL: <http://vashjurist.ucos.ua/publ/civslne sudochinstvo/informacion list vssu guot pro dejaki pitannja zastosuvannja norm cpk guot /3-1-0-178>

208. Про затвердження Правил опіки та піклування Держкомсім'ямолодь України, Міносвіти, МОЗ України; Наказ, Правила від 26.05.1999 № 34/166/131/88//. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99>

209. Про практику розгляду судами заяв у порядку наказного провадження: Постанова пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 14 від 23 грудня 2011 року. Постанови пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ (2011–2012). Правові позиції щодо розгляду судами окремих категорій цивільних справ. Упоряд. Д. Д. Луспеник, О. С. Ткачук; За заг. ред. М. П. Пшонки. К.: Ін Юре, 2012. 336 с.

210. Проблеми модернізації політичних систем сучасності. М. І. Панов (кер. авт. кол.), Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін.; За заг. ред. Л. М. Герасіної,

О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2008. 320 с.

211. Проблеми правового регулювання суспільних відносин: загальнотеоретичні аспекти. О.І. Левченков; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. 528 с.

212. Проблеми сучасної конституціоналістики: навч. посіб. М.П. Орзіх, М.В. Афанасьєва, В.Р. Барський та ін.; за ред. М.П. Орзіха. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 272 с.

213. Проблемы теории государства и права: Учебное пособие. Под ред. М.Н. Марченко. Москва : Норма: НИЦ ИНФРА-М, 2014. 672 с.

214. Протасов В.Н. Основы общетеоретической процессуальной теории. М.: Новый Юрист, 1999. 240 с.

215. Пугинский, Б.И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях. М.: Юрид. лит., 1984. 224 с.

216. Рабінович П. М. Ефективність юридичних норм: загальнотеоретично-поняттєвий інструментарій дослідження. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 1 (52). С. 13–21.

217. Рабінович П., Ратушна Б. Європейські стандарти належного доказування у кримінальному судочинстві та стан дотримання їх в Україні. *Право України*. 2014. №. 10. С. 53–63.

218. Рагимов А. Т. Теоретические основы исследования метода процессуального регулирования. *Юридическая наука и правоохранительная практика*. 2010. №. 3 (13). С. 4–12.

219. Радько Т. Н. Теория государства и права: учебник. Москва: Проспект, 2015. 496 с.

220. Распутина Л.Н. Процедурные нормы и правоотношения в сфере правового регулирования труда. Автореф. дис. ...канд. юрид. наук. Омск, 2000. 19 с.

221. Рассолов М. М. Актуальные проблемы теории государства и права:

учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция». М.М. Рассолов, В.П. Малахов, А.А. Иванов. 2-е изд., перераб. и доп. М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2011. 447 с.

222. Резніченко С. В. Договір як джерело конституційного права України. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Одеса, 1999. 21 с.

223. Рикер П. Герменевтика Этика. Политика: московские лекции и интервью. М.: АО «Камі»: Изд. центр «Academia», 1995. 159 с.

224. Рішення Конституційного Суду України від 22.09.2005 № 5-рп/2005 «У справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками)». *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05?nreg=v005p710-05&find=1&text=%>

225. Родионов О. С. Механизм установления правовых режимов российским законодательством. Дисс. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2001. 199 с.

226. Розанов И. С. Административно-правовые режимы по законодательству Российской Федерации. *Государство и право*. 1996. № 9. С. 31–38.

227. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.10.2007 № 880-р Про схвалення Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/880-2007-p>

228. Рубченко С. О. Процессуально-правовой режим юридической деятельности: автореферат дисс. ... к.ю.н. Казань, 2012. 22 с.

229. Русинов Р. К. Правовое регулирование и его механизм. Теория государства и права. Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. Москва, 1998. С. 251–267.

230. Руссо Ж.-Ж. Трактаты. Москва: Наука, 1969. 704 с.
231. Рыбин А. В. Процессуальный режим: понятие и структура. *Вопросы экономики и права*. 2011. № 9. С.23–31.
232. Самощенко И. С. Охрана режима законности советским государством. М.: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1960. 198 с.
233. Самощенко И. С., Никитинский В. И., Венгеров А. Б. К методике изучения эффективности правовых норм. *Советское государство и право*. 1971. № 3. С. 42–49.
234. Сапун В. А. Деятельность по использованию правовых средств в реализации советского права. *Проблемы реализации права: межвуз. сб. науч. трудов*. Свердловск, 1990. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-pravovyh-sredstv-v-pravovoy-traditsii>
235. Сапун В.Н. Теория правовых средств и механизм реализации права: дис. ... докт. юрид. наук. Н.-Новгород, 2002. 436 с.
236. Середа Г. Оптимізація процесуального статусу прокурора на досудовому слідстві. URL: <http://otherreferats.allbest.ru/law/d00277877.html>
237. Сидоренко О. А. Роль и место процессуальных норм в системе права. *Проблемы законности*. 2012. № 118. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/rol-i-mesto-protsessualnyh-norm-v-sisteme-prava-1>
238. Сидоренко О. О. Процесуальні норми права: поняття, особливості, різновиди. 2014. Х.: Право. 192 с.
239. Системний підхід і моделювання в наукових дослідженнях: підручник. За ред. Бутка М. П. К.: «Центр учбової літератури», 2014. 360 с.
240. Ситников А.П. Вопросы соотношения категорий «правовой режим», «правовое состояние» и «правовой порядок». *Вестник Челябинского государственного университета*. 2009. № 31 (169). Право. Вып. 21. С. 9–11.
241. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>

242. Словари и энциклопедии на Академике. URL: <http://translate.academic.ru/режим/ru/tt/1>
243. Сметанников А.Е. Процессуальный режим деятельности апелляционного судопроизводства в арбитражном процессе. Система «Гарант», 2007. URL: https://www.studmed.ru/smetannikov-ae-processualnyy-rezhim-deyatelnosti-apellyacionnoy-instancii-v-arbitrazhnom-processe_64e61596954.html
244. Смокович М. І. Правове регулювання розгляду виборчих спорів: теоретичний і практичний аспекти. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 576 с.
245. Смола С. В. Деякі питання реалізації принципу процесуальної економії в господарському процесі. URL: <http://lg.arbitr.gov.ua/sud5014/info/4673456/86815/>
246. Соколов В. М. Застосування процесуальної аналогії при здійсненні процесуального судочинства. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2012. № 2(7). С. 37–41.
247. Соколова І. О. Правовий режим як категорія правової науки. Харків, 2014. 152 с.
248. Сорокин В. Д. Правовое регулирование: предмет, метод, процесс (макроуровень). СПб.: Юрид центр пресс, 2003. 661 с.
249. Стратегія реформ-2020. URL: <http://mihrda.gov.ua/index.php/novini/581-stratehiia-reform-2020-meta-reform-chlenstvo-v-yes>
250. Строгович М. С. Основные вопросы советской социалистической законности. М.: Госюриздат, 1959. 64 с.
251. Струнков С. К. Процессуально-правовые средства: проблемы теории и практики. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. 12.00.01 – Теория и история права и государства ; История правовых учений. Саратов, 2003. 22 с.
252. Сырых В. М. Истинность и правильность как критерии теоретической эффективности норм права. Эффективность закона. Методология и конкретные исследования. Москва, 1997. С. 9–28

253. Сырых В. М. Логические основания общей теории права. Т. 1: Элементный состав. М. : Юстицинформ, 2000. 528 с
254. Сябарева И. Ф. Режимы в российском праве. *Вестник Калининградского юридического института МВД России*. 2011. № 2 (24). URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=-28082
255. Таджибоев В. Р. Процессуальные и материальные основания административной ответственности в деятельности Российской полиции. URL: http://www.nbpublish.com/library_show_mag.php?id_mag=36 ;
256. Таликін Є. А. Окремі аспекти поняття процесуального режиму. URL: <http://zavantag.com/docs/2196/index-479828.html>
257. Тарасов Н. Н. Методологическое проблемы современного правоведения. Автореф. дис. докт. юрид. наук. Екатеринбург, 2002. 38 с.
258. Тарахонич Т. І. Змістовна характеристика правових засобів : сучасні погляди. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 2. С. 36–39.
259. Теория государства и права: Курс лекций. Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юристъ, 2001. 776 с.
260. Теория юридического процесса. Под общ. ред. В. М. Горшенева. Харьков: Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1985. 192 с.
261. Теорія держави і права: навч. посіб. С. К. Бостан, С. Д. Гусарев, Н. М. Пархоменко та ін. К.: ВЦ «Академія», 2013. 348 с.
262. Теорія держави і права: навч. посіб. Упоряд. Л.М. Шестопалова. К. : Прецедент, 2004. 224 с.
263. Теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О.В. Петришина. Х.: Право, 2014. 368 с.
264. Теорія права і держави: посіб. Упоряд. Л. Шестопалова. К.: Паливода А.В., 2012. 256 с.
265. Терещенко Л. К. Правовой режим информации. Автореф. дис. ... докт. юрид наук. М., 2011. 41 с.

266. Тертишник О. І. Концептуальні помилки та проблеми судово-правової реформи. *Право і суспільство*. 2013. № 1. 140–144.
267. Тихомиров Ю. А. Административное право и процесс: полный курс. Второе издание, дополненное и переработанное. Тихомиров Ю.А. М.: 2005. 698 с.
268. Тихомиров Ю. А. Эффективность закона: от цели к результату. *Журнал российского права*. 2009. № 4. URL: <https://publications.hse.ru/articles/71639800>
269. Толстик В. А. Общеизвестные принципы и нормы международного права в правовой системе России. *Журнал российского права*. 2000. № 8. URL: <http://evolutio.info/ru/beljournal/2010-4/2010-4-tomashevski>
270. Труфан І. В. Правовий режим малих річок в Україні: моногр. Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, Юридичний ін-т. Івано-Франківськ, 2006. 168 с.
271. Туманов Д. А. Некоторые вопросы о процессуальной аналогии в гражданском процессе. *Государство и право*. 2006. № 7. С. 100–104.
272. Тупельняк І. І. Модернізація заходів забезпечення участі осіб у процесуальних діях. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 3. Том 3. С. 214–218.
273. Українська мова (за правознавчим спрямуванням): навч. посіб. / В. М. Пивоваров, О. А. Лисенко, Л. М. Сідак та ін. Х.: Право, 2014. 328 с.
274. Утяшов Э. К. Правовые режимы: понятие, признаки, структура, методы правового регулирования. *Право и политика*. 2014. № 2 (170). С. 252–259.
275. Философский энциклопедический словарь. Составители Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. М.: ИНФРА-М, 2012. 570 с.
276. Фінансове право України: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. Л. К. Воронова, М. П. Кучерявенко, Н. Ю. Пришва та ін. К.: Правова єдність, 2009. 395 с.
277. Хабибулина О. В. Правовой режим государственной службы. *Lex Russica*. 2013. № 8. С. 847–856.
278. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. *База даних*

«Законодавство України» / ВР України. URL:
<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page11>

279. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV.
 База даних «Законодавство України» / ВР України. URL:
<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/page8>

280. Чернобель Г. Т. Правовые принципы как идеологическая парадигма.
Журнал российского права. 2010. № 1. С. 84–94.

281. Чучкова Н. Правове регулювання участі іноземних осіб у цивільному, господарському та адміністративному процесах України: порівняльна характеристика. *Право України*. 2014. № 1. С. 310–316.

282. Чушенко В. І. Конституційне право України. В. І. Чушенко, І. Я. Заєць. Вид. 2-ге, допов. і переробл. К.: Ін Юре, 2009. 548 с.

283. Шамсумова Э. Ф. Правовые режимы (теоретический аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Екатеринбург, 2001. 213 с.

284. Шершеневич Г.Ф. Избранное: В 6 т. Т. 4 Общая теория права. Вступ. слово, сост.: П.В. Крашенинников. М.: Статут, 2016. 560 с.

285. Шмалый О. В. Правовое обеспечение эффективности исполнительной власти (теоретико-методологические аспекты). Автореф. дис. ... докт. юрид наук. Ростов н/Д., 2011. 38 с.

286. Шмалый О.В. Административно-правовой режим как фактор эффективности управления в сфере государственной регистрации. *Бизнес в законе*. 2010. № 4. С. 114–117.

287. Шмит К. Политическая теология. Переводы с нем. Заключит, статья и составление А. Филиппова. М.: «КАНОН-пресс-Ц», 2000. 336 с.

288. Шрамкова М. Н. Понятие и закономерные свойства процессуально-правовых средств. *Современное право*. 2011. № 5. С. 12–15.

289. Шундииков К. В. Цели и средства в праве (общетеоретический аспект). Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 1999. 19 с.

290. Юридическая процессуальная форма: теория и практика. Под ред.

Горшенева В.М., Недбайло П.Е. М.: «Юрид. лит.», 1976. 280 с.

291. Юридический энциклопедический словарь. Гл. ред. А. Я. Сухарев. М.: Советская энциклопедия, 1984. 415 с.

292. Юсупов В. А. Правоприменительная деятельность органов управления. М.: Юрид. лит., 1979. 136 с.

293. Яворська В. Г. Позитивні характеристики Кримінального процесуального кодексу 2012 р. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 1. Том 3. С. 221–225.

294. Burns J. H. *Jeremy Bentham and University College*. L., 1962. URL: <https://philpapers.org/rec/BURJBA-2>

295. Harrison Ross *Democracy*. New York: Routledge, 1993. 231 p.

296. Hart H.L.A. *The Concept of Law*, 2nd ed. Oxford: Clarendon Press, 1994. 341 p.

297. Hume L. J. *Bentham and Bureaucracy*. Cambridge: Cambridge University Press, Cambridge Studies in the History and Theory of Politics, 2004. 161 p.

298. James M. H. *Bentham and legal theory*. L., 1973. 284 p.

299. Olivecrona K. «La volontà del sovrano: riflessioni sul concetto di legge di Bentham» in Castignone, S. and R. Guastini (eds; trans. M. Ripoli) *Realismo giuridico e analisi del linguaggio*. Genova, 1990. 365 p.

300. Rosenblum Nancy L. *Bentham's theory of the modern state*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1978. 211 p.

301. Scheffer T. File work, legal care, and professional habitus – an ethnographic reflection on different styles of advocacy. *International J. of the Legal Profession*. Vol. 14, № 1, March 2007. URL: https://www.researchgate.net/publication/240525322_File_work_legal_care_and_professional_habitus_-_an_ethnographic_reflection_on_different_styles_of_advocacy

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Давидов Д. О. Різноманіття значень категорії «правовий режим». *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія: Право. 2017. № 3 (15). С. 104–108. (Index Copernicus)*
2. Давидов Д. О. Принципи процесуально-правового режиму: теоретичний аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2018. Вип. 50, т. 3. С. 7–12. (Index Copernicus)*
3. Давидов Д. О. Процесуально-правові засоби в структурі процесуального режиму. *Прикарпатський юридичний вісник. 2018. Вип. 1 (22), т. 3. С. 3–6. (Index Copernicus)*
4. Давидов Д. О. Ефективність процесуально-правового режиму як основна мета його оптимізації. *Науковий вісник публічного та приватного права. 2019. Вип. 3, т. 1. С. 42–50.*
5. Давыдов Д. Структурная характеристика процессуально-правового режима: теоретические аспекты. *Legea și viața. 2019. № 8/2 (332). Р. 31–34. (Молдова)*

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Давидов Д. Оптимізація процесуально-правового режиму як критерій його ефективності. *Законодавча влада в Україні та інших державах світу: історія і сучасність (аспекти права): матеріали Дев'ятої всеукраїнської наукової Інтернет-конференції (м. Львів, 31 травня 2019 р.). Львів, 2019. Вип. 9.*

С. 175–177.

7. Давидов Д. Процесуальні правовідносини як елементи процесуального режиму. *Проблеми кримінально-правового, кримінально-процесуального та криміналістичного забезпечення прав особи в Україні: збірник матеріалів Міжнародної конференції* (м. Львів, 7 червня, 2019 р.). Львів: Сполом, 2019. С. 315–317.

8. Давидов Д. Процесуальні акти як елемент процесуального механізму. *Актуальні питання економіки, фінансів, обліку, менеджменту та права: теорія і практика: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Полтава, 2 серпня 2019 р.). У 2-х ч. Полтава, 2019. Ч. 2. С. 42–44.